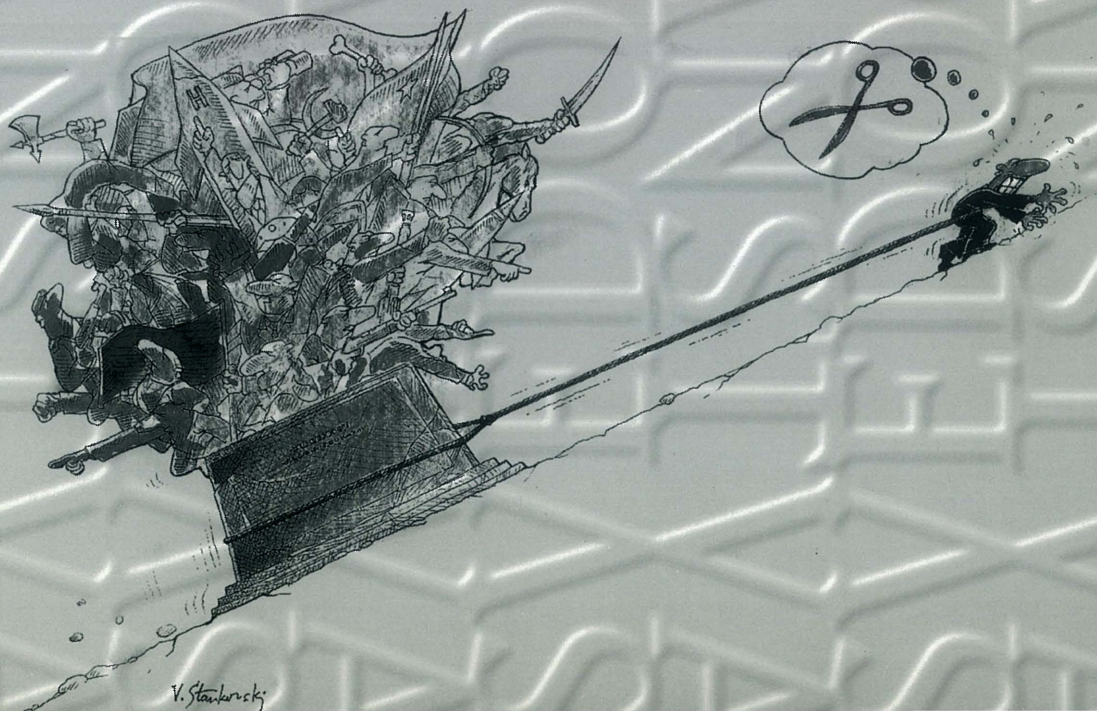

ivan stambolić

KOREN ZLA

V. Stanković

10 Biblioteka SVEDOČANSTVA
Ivan Stambolić:
Koren zla

Biblioteka *SVEDOČANSTVA* - N° 10

Ivan Stambolić:
Koren zla

IZDAVAČ:
Helsinški odbor
za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:
Sonja Biserko

UREDNIK I PRIREĐIVAČ:
Latinka Perović

SEKRETAR:
Snežana Knežić

LEKTURA:
Danica Šterić

PRELOM:
Nebojša Tasić

KORICE:
Ivan Hrašovec

ŠTAMPA:
"Zagorac", Beograd, 2002.

TIRAŽ: 400

ISBN - 86-7208-058-0

Sadržaj:

<i>IVAN STAMBOLIĆ: IZMEĐU NEPRISTAJANJA I OSUDE</i>	
<i>NA ĆUTANJE (Latinka Perović)</i>	<i>7</i>
Posle pet godina ćutanja	17
Bespuće	22
Vlast i opozicija u Srbiji	33
Gluva sila	39
Kraj zatvorenog kruga	45
Ustav na tenkovskim gusenicama	53
Seme razdora u temeljima Jugoslavije	59
Nemirenje sa porazom	68
Život u laži	78
Politika bez odstupnica	89
Samovolja i izborna volja građana	94
Kako do stabilnosti u Jugoistočnoj Evropi	98
Slatke obmane	105
Promene, a ne nove obmane	114
Nisam izmislio Miloševića	127
Ka predkumanovskim granicama	132
Vrh ledenog brega	154
Dve velike restauracije	167
Spasavanje Crne Gore	173
Kad bi moglo iz početka... ..	177
Koreni zla	192
<i>BIOGRAFSKI PODACI O AUTORU</i>	<i>195</i>

ivan stambolić
koren zla

IVAN STAMBOLIĆ:

Između nepristajanja i osude na ćutanje

*»Ovde je davno poništena granica između života i smrti...
A kada se ta granica jednom pređe, granice više nema.«*

Ivan Stambolić, 17. jun 2000.

Nestanak Ivana Stambolića, bivšeg predsednika Srbije, 25. avgusta 2000. godine, u predvečerje političkih promena u Srbiji, prvorazredan je politički zločin. Podjednaka ravnodušnost i prethodnog i sadašnjeg režima prema ovom jedinstvenom zločinu ne dopušta da se između njih povuče jasna granica – politička, pravna i moralna. Sumnja je dublja, revolt suzdržan ali koncentrisaniji. Otuda je puka iluzija da će pamćenje zločina nad Ivanom Stambolićem iščileti u sumornom pejzažu današnje Srbije, ili da će se utopiti u veliki zločinački poduhvat. Naprotiv, anatomija ovog pojedinačnog zločina važna je ne samo kao *zrno istine* u vremenu prošlom i sadašnjem već i kao predznak vremena koje dolazi.

Politička, pa i lična, biografija Ivana Stambolića tipična je za pripadnika mlađe generacije komunističkog pokreta u Srbiji. One, koja nije prošla put od ilegala i robijaša u vreme zabrane Komunističke partije i diktature, preko borca u antifašističkom ratu, do učesnika u poluvekovnoj vlasti bez konkurencije.

Posle srednje industrijske škole, Ivan Stambolić je, radeći, završio Pravni fakultet u Beogradu. Do svoje trideset devete godine radio je u nekoliko fabrika u Srbiji. To razdoblje života smatrao je svojom velikom životnom školom. S razlogom. Jer, ako ova životna škola nije u njemu probudila dublje intelektualne sumnje, ona je dovoljno nahranila njegov zdrav razum koji mu je pomogao da uoči neke nelogičnosti. Iskustvo sa svetom rada i prijateljevanje sa ljudima poput Radomira Konstantinovića i Bogdana Bogdanovića, uticalo je na neskrivenu rezervu Ivana Stambolića prema inteligentima. Naročito prema onima koji su pravo iz seminara došli u partijski aparat.

Ivan Stambolić je punih deset godina bio direktor uspešnog preduzeća »Tehnogas« u Beogradu. Okupio je mlade i stručne ljude. Pokušavao je da nađe meru između života i ideologizovanih normi. Napisao je o tome i knjigu: *Direktor*

u samoupravljanju, 1978. Kao uspešan privrednik, izabran je za predsednika Privredne komore Beograda, da bi se u narednih dvadeset godina našao na svim ključnim funkcijama u partiji i državi: sekretar Izvršnog komiteta Saveza komunista Srbije, predsednik Izvršnog veća Srbije, predsednik Gradskog komiteta Saveza komunista Beograda, predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Najzad, predsednik Predsedništva Srbije.

U Srbiji je tada bilo još mladih ljudi kao Ivan Stambolić. Šta je baš njemu prokrčilo put do samog vrha vlasti u partiji i državi? Od svih odgovora koji su na ovo pitanje davani istini je, čini se, najbliži njegov vlastiti odgovor. Ali i njemu je bilo potrebno vreme da do tog odgovora dođe.

U pravu politiku Ivan Stambolić je ušao u svojoj četrdesetoj godini: 1976. postao je sekretar Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Četiri godine posle temeljnog čišćenja Srbije od liberala, u kome je pometeno šest hiljada ljudi: u partiji, vlasti, privredi, kulturi, novinarstvu... Taj posao je obavljen bez učešća Ivana Stambolića. Svestan učinaka čistke, imao je potrebu da kaže: »U vreme obračuna sa liberalima, potpuno sam bio po strani. Mojim izborom na prvu političku funkciju republičkog ranga, otvaraju se vrata mladoj generaciji. Nakon obračuna sa liberalima moj izbor ima hronološko značenje, nikako i političko.« Na pitanje novinara: »A bili ste izabranik struje koja je slomila liberale?« – Ivan Stambolić je odgovorio: »Jesam. Eto, prevalili se ljudi...« Ovaj iskaz predstavlja početnu tačku istorije slučaja Ivan Stambolić.

Jugoslovenska država i društvo bili su zreli za promene: politički kapital stečen 1948. godine bio je potrošen, ekstenzivno privređivanje dostiglo je limit i, pored ostalog, postalo prepreka tehnološkom napretku; otvorene granice propuštale su i ljude i ideje, evrokomunizam je bio zakasnela reakcija na staljinizam kao sistem, ali su njegove posledice bile dalekosežne: deklarirana je neprihvatljivost državnosocijalističkog modela za zemlje Zapadne Evrope, ali je označen i početak njegovog kraja u Istočnoj Evropi.

Jugoslavija je 1965. godine pokušala da izvrši privrednu reformu, ali se brzo pokazalo da ova nije moguća bez promena političkog sistema i rekonstrukcije jugoslovenske federacije. Na putu delimičnih, a pogotovo celovitih reformi, iako su one dolazile odozgo, stajale su objektivno velike prepreke: lična vlast, partijski monopol, ali i snažna ideologija socijalnog egalitarizma i državnog centralizma. Sve sa ogromnom rezonancom u masama.

Promene u političkoj policiji (1966), koje je Srbija, zbog ključne uloge koju je u ovoj službi od Drugog svetskog rata imao Aleksandar Ranković, doživela i kao udar po sebi i kao mogućnost za sebe, zatim, dvostruki karakter studentskog bunta (1968), sovjetska okupacija Čehoslovačke (1968), koja je bila na delu primenjena Brežnjevljeva doktrina ograničenog suvereniteta – uticali su da se, krajem šezdesetih godina, ubrza oslabljeni ritam promena. U partijskim rukovodstvima svih bivših jugoslovenskih republika došlo je do generacijske smene. Novi ljudi nudili su i nove mogućnosti. Odavao ih je najviše jezik. Postajali su, naročito

ideološki, nepouzdati. Uspostavljajući kontakt sa krugovima izvan rukovodstva, u partiji i izvan nje, novi ljudi su izmicali kontroli još uvek moćnog centra. Pokazalo se da je promena bila uslovna. Zato je brzo usledio kontraudar. Prikivajući čitav masovni pokret u Hrvatskoj za najekstremnije tendencije u njemu, za ustaštvo i separatizam, legitimisano je pravo na brutalan obračun koji je izvršen 1971. godine. Zatim je, 1972. godine, u Srbiji došlo do obračuna sa liberalizmom, koji je bio zbirni naziv za: zapadnjaštvo, sovjetofobiju, antititoizam, tehnokratizam, pa i nacionalizam.

Politička suvomrazica u Srbiji nije, ipak, uništila potrebe za promenama. One su nalazile svoje zagovornike i u očišćenoj i podmlađenoj političkoj strukturi. Akteri istorijskih procesa nemaju uvek svest o njihovoj suštini. Nije je imao ni Ivan Stambolić. I sam je sazrevao. Postepeno je izneveravao očekivanja onih koji su ga izabrali. Ali, on tu izdaju nije planirao, na nju ga je prisiljavao život: »Politika je... prvo imala mene. Potom i sâm sam počeo da kreiram i pravim politiku.«

U početku, Ivan Stambolić je bio uveren da njegova generacija ima velike šanse, i da prva uloga pripada njemu. Tada često govori u prvom licu, kao »šef«, da bi pogledavši na svoj početak sa odstojanja rekao: »Ja sam bio veoma samouveren, mladi ljudi su došli, moja generacija i mladi od mene. Kompetentni ljudi, talentovani, ambiciozni, dugo zajedno radili, bili jedinstveni. Ja sam na osnovu toga bio veoma samouveren, a u politici je samouverenost, upravo kad najviše uspevaš, najopasnija. Mnogo je onih koji zavide i čekaju te na krivini.«

Ne može se, naravno, isključiti ni ljudska zavist. Naročito kod onoga o kome je Ivan Stambolić govorio: »On meni nikad nije bio šef, ja nikada na njegovu kadrovsku listu nisam došao. On je bio na mojim kadrovskim listama, ja sam mu bio šef.« U pitanju je sigurnost koja proističe iz partijskog karaktera vlasti, nedostatka jakih državnih institucija, odstustva konkurencije i kontrole. Taj tip vlasti nije izmislio Ivan Stambolić. On ga je praktikovao. Njegova generacija već nije fanatično verovala u komunističku ideologiju, ali nije ni dovođila u pitanje monopol Komunističke partije.

Sumnju Ivana Stambolića u savršenost sistema provocirao je život. Radeći u privredi, on je sopstvenom kožom osetio da politika ne može vladati ekonomijom. Borbe su vođene oko prioriteta, a u stvari sve je moralo da se menja. U Srbiji, međutim, u središtu pažnje bio je Ustav od 1974. Društvene i političke odnose koje je ovaj Ustav inaugurisao, Ivan Stambolić je smatrao utopijom, nasiljem nad životom. Ali, nije dovođio u pitanje konfederalno uređenje Jugoslavije koje je njime uspostavljeno: »U tom Ustavu je zaista bio predložen utopijski privredni sistem, ali su zato odnosi među narodima, velikim delom, bili rešeni na moderan način, kao u zajednici ravnopravnih naroda.« Spornom je smatrao nedovršenost uređenja Srbije, odnosno položaj pokrajina. Ovaj problem zaokupljao je pažnju celokupne javnosti Srbije i apsorbovao sve snage njenog političkog rukovodstva. I samog Ivana Stambolića, o čemu govori i njegova knjiga *Rasprave u Srbiji (1979–1987)*, 1988.

Smrću Josipa Broza Tita nestao je jedini politički arbitar u Jugoslaviji. Monolitno jedinstvo nije više bilo moguće. Ključno je postalo pitanje metoda rešavanja spornih pitanja. Ivan Stambolić je bio zagovornik pregovaranja i kompromisa. Tim putem se i došlo do sporazuma o redefinisaju ustavnog položaja pokrajina. Deset dana posle toga, 14. i 25. septembra 1986. godine, objavljen je *Memorandum SANU*.

Još u junu 1985. godine SANU je formirala »Odbor za pripremu *Memoranduma o društvenim pitanjima*«. Ali, *Memorandum* se, pod nerazjašnjenim okolnostima, pojavio kao »nezavršen« dokument. Iako ga SANU nije verifikovala, *Memorandum* je i u Srbiji i u svim ostalim jugoslovenskim republikama primljen kao srpski nacionalni program. Njegova najneposrednija posledica bila je politička podela u srpskom rukovodstvu. O tome Ivan Stambolić kaže: »To je tačka našeg definitivnog razlaza u Srbiji i uvod u politički obračun. Ja sam vodio borbu protiv *Memoranduma* i srpskog nacionalizma. Milošević se iz te borbe povukao. On nije hteo da učestvuje od tada dalje na političkoj sceni javno, potpuno je jasno svakom političkom čoveku bilo, u čemu je sukob i oko čega je sukob.« Za početak, dovoljno je bilo da politiku koju Ivan Stambolić odbija, Slobodan Milošević prihvati. Utoliko pre, što mu je ona ponuđena na tacni.

Septembra 1987. godine Ivan Stambolić je u Skupštini Srbije podneo ekspozice o promenama ustavnog položaja pokrajina. Samo deset dana posle toga održana je Osmo sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije na kojoj je politika sporazumevanja, koju je zajedno sa neznatnom manjinom, zastupao Ivan Stambolić, poražena. Pokazalo se da promena ustavnog položaja pokrajina nije toliko bila cilj koliko sredstvo destabilizacije Jugoslavije. Zato već razdražena javnost Srbije nije smela biti lišena ključnog argumenta o neravnopravnom položaju najveće republike i najbrojnijeg naroda u jugoslovenskoj federaciji. Moralo se raditi brzo. Srbija je uvlačena u bezumni kovitlac. Da se ne bi otkrilo racionalno jezgro događaja, svesno su podsticana iracionalna i parapsihološka stanja. Vršila se, kako je jednom rekao paradoksalni Salvador Dali, *sistematizacija konfuzije*. Retki su pozivali na razum i bespomoćno očekivali da on prevlada. Gubilo se iz vida da je, prema lucidnom zaključku Petra Struvca, *bezumlje takođe činilac istorije*.

Ivan Stambolić je bio zatečen, i izgubio se u kovitlacu. Ono što on tada, pa ni do kraja, nije razumeo, jeste ponašanje jugoslovenskog rukovodstva prema Osmoj sednici. Ono je priznalo Slobodana Miloševića. Objašnjenje te činjenice prilično je jednostavno.

Dogmatska struja u Savezu komunista Jugoslavije ostvarila je jedinstvo u izvođenju političkog zaokreta u Srbiji 1972. godine. Ali, ni pobjednička struja, čiji je »izabranik« kasnije postao Ivan Stambolić, nije uživala poverenje drugih jugoslovenskih republika. Smatrana ideološki ortodoksnom, ona je sumnjavana za nacionalizam i centralizam. Na Ivana Stambolića prešao je automatski deo odijuma prema njoj. Osim toga, već u sporovima oko položaja pokrajina, Ivan Stambolić je i sam izazvao podozrenje: načeo je Ustav od 1974.

Srbija je, pre Ivana Stambolića, na državnom kormilu imala generala Nikolu Ljubičića, koji je trinaest godina bio na čelu Jugoslovenske narodne armije. U njegovom stanovištu da će »Jugoslaviju braniti Srbi i JNA« – sadržano je shvatanje Jugoslavije kao srpske države i Jugoslovenske narodne armije kao njene vojske. Neprihvatljivo za sve ostale jugoslovenske narode, koji su zajedno sa srpskim narodom, tvorili jugoslovensku *saveznu* državu, i srazmerno svom nacionalnom dohotku finansirali JNA kao zajedničku vojsku, ovo shvatanje koje, dakako, nije ni izmislio ni jedini zastupao general Nikola Ljubičić, učinilo je, još jednom, da istorijske razlike i prirodno različiti interesi jugoslovenskih naroda postanu nepomirljivi. Jugoslovensko partijsko i državno rukovodstvo nužno je postalo izraz toga stanja. Pojedinci su tu slučajni, tendencije su zakonite. Jugoslavija nije bila i nije mogla biti više od sporazuma jugoslovenskih naroda.

Nestanak institucije lične vlasti, jedinog mesta političke arbitraže u saveznoj državi, uz slabljenje ideologije kao njenog vezivnog tkiva, jačali su oslonac na armiju, koja je već imala prvorazrednu političku ulogu. U tom trenutku, Nikola Ljubičić, general Jugoslovenske narodne armije preodenuo se u srpskog državnika. Za odluku da na čelo Srbije, neposredno posle smrti Josipa Broza Tita, u vreme objektivno novog početka, dođe vojnik, Ivan Stambolić se smatrao suodgovornim. Iz naknadne perspektive, za njega je mandat Nikole Ljubičića bio »vojna okupacija Srbije«. Kako su onda na to, uz činjenicu da je posle Ivana Stambolića na čelo Srbije došao opet vojnik, general Petar Gračanin, mogle gledati ostale članice jugoslovenske federacije? Iako je bilo shvaćeno kao pozicioniranje Srbije, još uvek se nije pomišljalo na napuštanje Jugoslavije. O tome govori i Ivan Stambolić: »Sarađujući sa rukovodstvima drugih republika uverio sam se da ni Slovenija ni druge republike nisu imale nameru da razbiju Jugoslaviju i kad su pokazivale nameru da je, kao i mi, menjaju. Do toga je došlo tek posle uspona srpskog nacionalizma.« Odnosno, posle simbioze staljinizma i nacionalizma, koju je Ivan Stambolić označavao kao »dve restauracije«. Sadržaj prvog je socijalni egalitarizam i politički monizam, a drugog – centralizam kao garant jedinstva države kao takve, srpske ili jugoslovenske svedeno. Ti su sadržaji kompatibilni. Njihova je osnova podjednako totalitarna.

Posle Osme sednice svi su bili svesni njenih dalekosežnih posledica po Jugoslaviju. Zašto je onda jugoslovenski centar olako prešao preko nje? Najkraći odgovor bio bi: zato što je uvažavao, ili tačnije instinktivno osećao, odnos snaga. Tretirao je Srbiju kao dinamičnu i sva njegova nastojanja i okolišenja imala su za cilj da ne dođe do eksplozije. Srbija je u toj ulozi uživala. Njoj je Slobodan Milošević obećavao, a drugima poručivao, da se ona »više saginjati neće«, da će »biti država ili je neće biti«.

Ali, nije se radilo samo o pokušaju ostalih članica jugoslovenske federacije da pacifikuju Srbiju već pre svega o tome da bi intervencija jugoslovenskog centra u unutrašnja pitanja Srbije predstavljala opasan presedan. To bi otvorilo mogućnost da se i o svakoj drugoj članici jugoslovenske federacije odlučuje, i to

na osnovu prava jačeg. Time se, pre svega, može objasniti zašto je jugoslovenski centar prihvatio izbor koji je Srbija sama izvršila Osmom sednicom.

Slobodan Milošević kao mogući »novi Tito« uživao je izvesnu podršku dogmatskih snaga u čitavom komunističkom pokretu Jugoslavije, koje su se suprotstavljale već jasno artikulisanim zahtevima za reformu političkog i ekonomskog sistema. U isto vreme, zbog preuzimanja nacionalističke zastave, naročito posle Osme sednice, čak se i kod dogmata javljao izvestan oprez. Utoliko veći što su se kod drugih članica jugoslovenske federacije, kao reakcije na Osmu sednicu, javile ideje o asimetričnoj federaciji i konfederaciji. Sa stanovišta jugoslovenskog integralizma i državnog centralizma ove su ideje, po definiciji, bile separatističke. Suprotstavljanje jedinstva države sazrelim potrebama za njenim temeljnim reformama prisiljavalo je svaku članicu jugoslovenske federacije na definisanje vlastitog interesa, na samoodređenje. Različite koncepcije države i društva manifestovale su se i kao različiti nacionalni interesi. Do rascepa je došlo u samoj partiji. Tada je armija kao poslednja rezerva ideološkog jedinstva otvoreno preuzela ulogu političkog arbitra. Državni udar smatran je spasonosnim rešenjem. Pokazalo se da ni za njega nije bilo snage. I pasivan i aktivan odnos jugoslovenskog partijskog i državnog centra prema Osmoj sednici bio je već podjednako rizičan.

Slobodan Milošević je, samo naizgled preko noći, na masovnim mitinzima antibirokratske revolucije podignut na pijedestal vođe celokupnog srpskog naroda. Pošto mu je dala ulogu, sa njim se identifikovala srpska intelektualna, vojna, verska i partijska elita. Njeni autoritativni predstavnici upoređivali su ga sa Karađorđem, Nikolom Pašićem, De Golom i Ruzveltom. Za njim su išle srpske mase kličući mu: »Slobo, slobodo!« Ne pristajući na kratko pamćenje, Ivan Stambolić je govorio: »Sećate se – slikari ga slikaju, pesnici opevaju, istoričari slave, od njegovih fotosa, Srbija se ne vidi«. Pa, ko je onda u Jugoslaviji mogao i smeo sve to da ignoriše? Svako je prema tome mogao da se odredi samo na osnovi vlastitog, pojedinačnog, interesa. Zajedničkog interesa više nije bilo.

Ivan Stambolić je delio opšte uverenje da je nacionalizam obeležio poslednju deceniju u XX veku u Srbiji. U njemu je video *koren zla*. Osuđivao ga je, proklinjao, često epski lelekao. Ali, postepeno je otkrivao da osuda pojave nije isto što i njeno objašnjenje: »Naš glavni problem jeste što mi još uvek nismo u prilici i situaciji da postavimo prava pitanja: Zašto smo tu gde jesmo? Gde je leglo inicijalnog zla?«

Ivan Stambolić je bio na tragu odgovora na ova pitanja. Srpski nacionalizam bio je jedna od mogućih reakcija na kraju jednog razdoblja u istoriji jugoslovenske države. Ali, i na epohalne promene u svetu. On je bio zajednički imenitelj, kondenzovani izraz, više činilaca: socijalnog i nacionalnog egalitarizma, mističnog shvatanja države, neprijateljstva prema kapitalističkoj civilizaciji, antizapadnjaštva, istorijske inercije. Dugo akumulirani, ovi činioci tražili su svog detonatora. I našli su ga: »Slobodan Milošević je savršeniji izraz naše ličnosti.« Otuda takva identifikacija. Njen zarobljenik je i sam Slobodan Milošević. On nije

imao odstupnicu. Manevarski prostor elite i masa bio je nešto veći: mogle su se odreći Slobodana Miloševića lično, ali ne i onoga što je on personifikovao. I nakon svega, odnos prema njemu ostao je ambivalentan. Klatno se kreće između heroja, krivca i žrtve. Gde će se zaustaviti?

U poslednjem intervjuu, koji je dao neposredno uoči svog nestanka, Ivan Stambolić kaže: »Dok god budemo odbijali da sebi postavimo istinska pitanja, uočimo zlo, pogledamo u oči svojoj ne tako davnoj prošlosti, nećemo se moći izvući. Nije dovoljno lišiti vlasti Slobodana Miloševića. Pitanje odgovornosti nije akademsko i pravno pitanje, naša budućnost je stavljena na kocku. Potrebno je da razumemo kako smo dovde došli...« Ovaj testamentarni zaključak rezultat je dugog i bolnog sazrevanja. Ličnog i političkog. Okolnosti su ubrzavale sazrevanje. Ali, do njega ne bi došlo da strašne okolnosti nisu imale rezonancu u Ivanu Stamboliću ne toliko kao političkom čoveku već kao – otkad se ta reč ovde nije dala ni čuti ni pročitati? – humanom čoveku.

Posle Osme sednice, Ivan Stambolić je začutao. A kada je, posle pet godina, progovorio, davao je zapravo jedan isti intervju. Bez naklonosti, čak sa izvesnim gnevom, uvek je jedno isto i pitan: zašto je ćutao; oseća li se odgovornim što je doveo Slobodana Miloševića; šta misli o srpskoj pandemiji i mogućnostima izlaska iz nje; da li će se politički angažovati? Niko od političkih ljudi ne kaže, a možda nema ni prava da kaže, sve što zna. Ali, na pomenuta pitanja Ivan Stambolić nije ostao dužan odgovora.

Više razloga objašnjava ćutanje Ivana Stambolića posle Osme sednice. Razlozi koje on navodi nisu isti kao oni koje otkrivaju hroničari ili istoričari. Ali se, bar sa ovog vremenskog odstojanja, i ne razlikuju mnogo.

Kao i svi izopšteni komunisti, Ivan Stambolić je još dugo zadržao izvesnu lojalnost prema pokretu kome je pripadao od rane mladosti. To ne potiče toliko iz nepoljuljanosti ideoloških uverenja koliko iz pristojnosti. Osim toga, Ivana Stambolića je paralisala i lična tragedija: smrt najstarije ćerke u saobraćajnoj nesreći pod nerazjašnjenim okolnostima. Strah za porodicu, za drugo dvoje dece, bio je duboko ljudski.

Čak i da je njegov politički glas bio izoštren do nivoa programske razlike, on više nije značio ništa. U razornoj kampanji, koja je ličila na sve prethodnice partijskih čistki, ali se i razlikovala od njih i bila najbliža kineskoj kulturnoj revoluciji, nestajalo je sve individualno: »Za te četiri godine nigde se ništa nije moglo govoriti, a na mene (Ivana Stambolića – L. P.) svaljivale su se lavine raznih intriga, laži sa ciljem da se čovek ponizi, diskredituje i diskvalifikuje.«

Suprotstavljanje Slobodanu Miloševiću značilo je već suprotstavljanje volji naroda. Ništa više nije morao Slobodan Milošević da preduzima lično: Ivana Stambolića i fizički bi zasula lavina antibirokratske revolucije koja se valjala ulicama, trgovima i poljima.

Ivan Stambolić je kao jedan od razloga svog ćutanja navodio potrebu distance. Da bi emocije stavio pod kontrolu, »mnoge stvari su morale odležati,

mnoge su se morale odcutati, da bi se imao jedan... dobro, uvek subjektivan, ali ipak što realniji uvid u to što se zbilo i ocenu toga što se zbilo». Zaista, Ivan Stambolić je morao da raščisti mnoge stvari u sebi i sa sobom. Sam je to nazivao sazrevanjem čijim je svedočanstvom smatrao svoju knjigu *Put u bespuće*.

Knjiga je objavljena 1995. godine. Posle ratova u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. I nakon Dejtona. Ivan Stambolić je bio uveren da se knjiga, i da je za nju bio spreman – »Knjiga je čekala da u meni sazri« – ranije ne bi mogla ni pojaviti. »Doživela bi veliku anatemu, možda bi je čak i zapalili.«

Knjiga se, dakle, pojavila u trenutku kad je projekt koji je realizovao Slobodan Milošević faktički poražen. Ali, do preokreta u svesti nije došlo. Naprotiv, sam Milošević je optuživan za izdaju. Stanovište Ivana Stambolića o nacionalizmu kao korenu zla ni tada nije odjeknulo kao poziv na preispitivanje: »Ovoliki strah od kritičkog rasuđivanja o nacionalizmu proističe iz činjenice da je on i dalje vladajući duh, goruća emocija.«

Ali, ni u svim krugovima van Srbije, svedočanstvo Ivana Stambolića nije smanjilo rezerve prema njemu. U Hrvatskoj, gde je stolovao Franjo Tuđman, glavni sugovornik Slobodana Miloševića, Ivanu Stamboliću pripisivali su »inicialnu krivicu... imperijalističkoj politici srpskog režima i njegovoj ideji 'velike Srbije'«.

Knjiga *Put u bespuće* bila je izraz nepristajanja Ivana Stambolića na ćutnju. Ona ga je vratila na javnu scenu, na kojoj je ostao intenzivno prisutan sve do 25. avgusta 2000. godine, kada je osuđen na večnu ćutnju.

U vreme uspona Slobodana Miloševića niko Ivanu Stamboliću nije odavao priznanje što je Slobodana Miloševića doveo na čelo partije. Ivana Stambolića počeli su činiti odgovornim za to tek kad je Slobodanu Miloševiću krenulo nizbrdo. Ivan Stambolić nije poricao da je Slobodana Miloševića »'progurao' na mesto prvog čoveka Partije«, između ostalog i zbog toga što je mislio da će mu lakše biti da njega »koči« nego da nekog drugog »gura«. Ali, odbijao je odgovornost za Slobodana Miloševića, čoveka projekta koji je razbio Jugoslaviju i srpski narod doveo do istorijskog sloma. »Ako sada«, govorio je Ivan Stambolić, »polazite od toga da sam ga ja postavio na mesto naslućujući šta će on (i njegovi pomagači) učiniti tokom devet godina, onda je moj izbor ne samo koban, već i za preki sud!... U tom istorijski potpuno neregularnom prosuđivanju, ja sam prirodno njegov saučesnik te sa mnom, onda, treba po kratkom postupku – uza zid«.

Ipak, u toku antibirokratske revolucije i u toku ratova, Ivan Stambolić je osećao teret odgovornosti. Tog tereta on se oslobodio tek posle izbora u Srbiji »kada je objavljeno da je Milošević sa 104 odsto glasova izabran za Predsednika Republike«.

Logika po kojoj je Ivan Stambolić odgovoran za pojavu Slobodana Miloševića, a Slobodan Milošević za sve što se dogodilo, eliminiše suštinska pitanja i sprečava analizu, bez koje nema otrežnjenja. Ova logika iskrivljuje optiku i sužava mogućnost da se razume istorijska drama koja traje mnogo duže od

poslednje decenije i po. Istorija, naravno, nije slepa sila. Ali, česti ratovi, široka lepeza nasilja (politička ubistva, krvavo iskorenjivanje dinastije Obrenović, hajdučija, logori, tortura), a zatim dugi periodi diktature i političkog monopola, sprečavali su razlike, upoređivanje i toleranciju. Samim tim i mogućnost izbora.

Sprečavane, razlike su se, ipak, probijale, ali često kao pervetirane. Nijedan ideološki red, nijedan monopartijski sistem, nije mogao da pobedi ljudsku prirodu: razlike su se uvek javljale. Otuda anateme, politički procesi, čistke. Možda je Ivan Stambolić, iz naknadne perspektive, izoštrenije video razlike u srpskom rukovodstvu 1987. godine: »To su, zaista, bile dve dijametralno suprotne politike koje su se na kraju sudarile... Ja Srbiju nikad nisam zamišljao kao centralizovanu državu...« Ali, izvesno je da je on predstavljao potencijalno drugu mogućnost. Upitan jednom da li je on u Srbiji mogao odigrati ulogu Milana Kučana ili Kira Gligorova odgovorio je: »Ja sam bio presečen, izopšten baš onda kada se, možda, trebalo pripremiti za takvu ulogu.« Sve je već bilo stavljeno na jednu kartu, da bi se dopustio rizik makar i maglovite alternative.

Ivan Stambolić bio je otvoreni protivnik režima Slobodana Miloševića. Podržavao je i pomagao opoziciju *cum grano salis*. Njenim glavnim ograničenjem smatrao je nacionalizam u kome je video koren zla: »Gotovo sve partije nastale su kao frakcije jedinstvenog nacionalističkog pokreta i na istoj nacionalističkoj ideologiji koji je predvodila vladajuća partija. Otud opozicija ne može da iznedri nijedan drugačiji program... Opozicija se još sa Miloševićem bori na nacionalističkom bunjištu, na terenu na kome je Milošević još odavno uzeo barjak.« Ali, bio je realan: »Bitno je da dođe do promene, do one vlasti koja je promenljiva...«

Javna istupanja Ivana Stambolića, njegovi kontakti sa političkim ljudima iz bivših jugoslovenskih republika i iz sveta, postajali su sve frekventniji. Njegovo istupanje na Forumu građana Tuzle, jula 1999. godine – »Kako do stabilnosti u jugoistočnoj Evropi«, programski je suprotno politici režima Slobodana Miloševića, ali je različito i od stanovišta većine opozicionih partija. U takvoj situaciji, njegova prividna neodređenost u pogledu spremnosti da se politički angažuje izazivala je podozrenje ne samo protivnika nego i konkurenata. Upitan: »Jesu li Vas zvali da ponovo postanete aktivni?« – odgovorio je: »Nisu, ali ja sam aktivan...«

Pesimistični Slobodan Inić, sa kojim je Ivan Stambolić uradio knjigu *Put u bespuće*, savetovao mu je da smanji aktivnost. U martu 2000. godine, kada se već govorilo o izborima, rekao mu je: »Opozicija (još neujedinjena – L. P.) neće biti u stanju da obrazuje vladu, a tebe će ubiti!« Ali, on se nije bojao. U junu 2000. godine, samo dva meseca pre svog nestanka, u razgovoru na Radiju Slobodna Evropa, Branka Mihailović ga je upitala: »Da li ste Vi, Ivane, strahovali da Vam je život ugrožen nakon što ste smenjeni na Osmoj sednici?« Ivan Stambolić je odgovorio: »Ne. Ja se dosta uspešno, nekim sopstvenim mehanizmima, od tih strahova branim.« Šta je održavalo taj mehanizam: rizik sa kojim računaju ljudi koji su nešto odlučili, ravnodušnost prema sebi koju oseća čovek koji je izgubio dete?

Govoreći o svojoj podršci Slobodanu Miloševiću da dođe na čelo Partije, Ivan Stambolić kaže da mu se taj izbor i nije činio tako važan: »Ko se danas seća imena predsednika CK u prethodnim mandatima? Lanjski snegovi.« Bio je samouveren, jer je naivno verovao da kormilo broda, koji je već bio izbušen, čvrsto drži u svojim rukama.

Da bi Slobodan Milošević došao, Ivan Stambolić je morao otići. A da bi Slobodan Milošević otišao, Ivan Stambolić je morao i fizički nestati. Već te okolnosti govore da postoji linija koja njih dvojicu razdvaja. Ma kakva bila ocena Ivana Stambolića preko te linije, ona ne može da relativizuje zločin nad njim. Dugo pripreman i cinično čisto izveden. Ali, i taman tako da se nikad ne zaboravi.

Latinka Perović
Februar 2002.
Beograd

Posle pet godina ćutanja

Ovo je njegov (Ivana Stambolića – L. P.) prvi intervju nakon pet godina. Za *Student* se odlučio iz razloga što je te 1987. godine njegovo posrtanje upravo počelo padom ondašnje redakcije *Studenta*, koju je, kako kaže, branio¹.

Kada se govori o političkom angažmanu Ivana Stambolića mišljenja ljudi su vrlo oprečna. Jedni ga smatraju demokratom, drugi dogmatom, treći žestokim komunistom, i tako u nedogled.

Svoj politički krah, pre pet godina, doživeo je posle legendarne Osme sednice CK Srbije². Tada je gotovo na tanjiru vlast predao svom vrlom drugu iz mladosti. Godinu dana posle toga postao je predsednik JUBMES banke (Jugoslovenske banke za međunarodnu ekonomsku saradnju). Zanimljivo je da ovo radno mesto ne doživljava kao Pokajnicu kuma Vujice. »Pa mi uopšte nismo kumovi. Novine svašta pišu. Oduvek su nam najbliži zabijali nož u leđa.«

Ponašanje svog novinskog kuma kako u prošlosti, tako i danas ne želi da komentariše.

Kaže da se politikom više ne bavi i neće, tako da njegovu nedavnu posetu studentima Filozofskog fakulteta ne treba tumačiti kao novi politički korak. Pri susretu sa studentima imao je tremu jer nije znao kako će oni reagovati. Ipak, njihov poziv da im se obrati nije uslišio. Smatra da je to štrajk mahom gradske dece zato što nije krenuo »revolucionarni« Studentski grad kao 1968. godine.

Gospodin Stambolić i na građanske proteste gleda sa simpatijama. Smatra da Srbi, koje inače dobro poznaje, nisu nebeski narod. Njihovo sve veće okretanje crkvi tumači kao inat komunizmu, a ne veru u Boga.

»Većina naših ljudi kućne slave ne praznuje zbog verskog fanatizma već iz zadovoljstva.«

Neobičnu pažnju u njegovoj kancelariji privlači i Titova slika. Drži je pomalo iz prkosa, poštovanja ili ga možda podseća na neka srećnija vremena.

Student: Čini mi se da ste vi jedan od retkih ljudi kojima je sve u politici, uslovno rečeno, išlo od ruke. Kako danas gledate na svoje političko delovanje?

Stambolić: Siguran sam samo u jedno – ni prvim ni poslednjim korakom nisam doprineo podizanju ovog strašnog oblaka što nam već nekoliko godina zamračuje sve vidike. Štaviše, učinio sam sve što je bilo u mojoj moći da sprečim

nacionalni brodolom. Za pohvalu – malo, za utehu – nedovoljno, jedva savest da podmiri...

U vreme dok ste se aktivno bavili politikom rekli ste da u političkoj borbi nema ni simpatije, ni ravnoteže, kao ni u životu. Da li i sada tako mislite?

Svakako. Talasanja su neizbežna u svim oblastima života, pa i u politici. Iz potpune ravnoteže, kao što znate, ne nastaje ništa. Uostalom, to i poslovice kaže: »Da nema vetrova, pauci bi nebo premrežili.« Druga je stvar što neki ljudi ne razlikuju ravnotežu od uravnoteženosti, kao ni kretanje od srljanja.

Može li se nacionalizam smatrati ključnim uzrokom srljanja?

Ne samo što je nacionalizam centralni problem danas, nego je, u izvesnom smislu, i sveobuhvatan. Tako je sa svakim ludilom. A nacionalizam jeste svojevrsno ludilo, jer nastaje gužvanjem, pomračenjem svesti.

Zahvaćeni tom manijom samouveličavanja, ili osvetoljubivosti, ljudi gube razuman odnos i prema sopstvenoj i prema tuđoj stvarnosti. Pomamljeni u samoljublju i mržnji prema svemu što je tuđe spremni su na glupost i zlodela kakvih su se gnušali dok su prosuđivali hladnom glavom i ličnom, a ne mobilisanom, kolektivnom, nacionalističkom svešću. Jedino u pomami šovinističkog besnila, čine se ovakva zverstva pred kojima se čitav svet zgražava.

Da li je to bilo za očekivati posle gotovo pedeset godina nekog, nazovimo ga, pristojnog života?

Ne bi trebalo da vas čudi što su svi ovi zločini počinjeni među jugoslovenskom braćom, i sva ova razaranja pored toga što su sramna i svirepa, ujedno i potpuno besmislena sa stanovišta nacionalnih interesa. Štaviše, duboko su protivna stvarnim nacionalnim interesima. Svi zlikovci i svi heroji pod šovinističkim zastavama pred istorijskim sudom su uvek bili gotovo poravnati sa stanovišta nacionalne koristi, jer su bili vojnici jedne slepe, sumanute atavističke sile u kojoj je zatrto svako rodoljublje već samim tim što satire svako čovekoljublje.

Učesnici smo i svedoci provale te pijane rušilačke energije, te nemam potrebe da se pozivam na istorijske primere klasičnih divljanja. Ali, osećam, potrebu da vas, mlade ljude, upozorim da nikada ne potcenjujete istorijsko iskustvo ma koliko se činilo primitivnim, prevladanim. Neman nacionalizma je suviše lukava, kameleonski prilagodljiva i nikada ne propušta priliku da u krv potopi sve što smatramo tekovinama kulture, civilizacije. Mnoge generacije su se žestoko opekale zbog nedovoljne opreznosti – moja: već dva puta.

Na kraju se ipak svode računi...

– Cenu šovinističkog haranja ovim prostorima ne mogu izračunati nikakvi računari, čak i kada bi se danas povukla crta ispod broja mrtvih, osakaćenih, raseljenih, poniženih, poharanih. Da i ne pominjem ruševine, zgarišta, pokidane veze, a iznad svega, duboko usađenu mržnju među milionima dojučerašnjih suseda, prijatelja, čitavih naroda. Velika krv je pala, a sa njom gotovo sve što je vekovima građeno i vama namenjeno iz usta najumnijih i najplemenitijih ljudi čija dela izučavate.

Za podstrekače i huškače ovog epohalnog nacionalnog zla, čije će posledice trpeti i vaši unuci, nema pravedne kazne. Neće ih stići pravedna kazna jer tako teška – ne postoji.

Nadam se da ćete vi, pre svega sebe radi, zauvek zapamtiti šta su vam uradili šovinistički nitkovi. Ne umem da smislim pravičniju kaznu.

– *Osamdesetih godina ste govorili da su se vremenski podudarili prodori liberalizma i nacionalizma. Znači li to da nacionalizam u liberalnim sredinama ima širok prostor delovanja?*

– U liberalnim sredinama nacionalizam se jasno ispoljava, ne mora da se prurušava, da se uvlači pod kožu patriotizma koji mu često služi kao paravan i kao alibi za zlodela. U primitivnijim sredinama, liberalizam zaista može biti breša za prodore čak i ratobornog nacionalizma, ali to nikako ne znači da je nacionalizam svojstven samom liberalizmu, a još manje da je stran društvima čvrste ruke.

Najkraće rečeno, nacionalizam je svojstven svakom društvu lišenom prihvatljivih ideja i ideala u sopstvenim programima za budućnost. Tada se iz prošlosti podižu nacionalistički talozi i počinje, kako je neko rekao, »zanosno pijanstvo« samoljublja i samodovoljnosti, a posle već i borbeni entuzijazam zatiranja tuđinštine. Oni drugi su nam uvek krivi, drugi su uvek protiv nas – »pakao su drugi«. U našim prilikama, uostalom, kantoni uvek vode na kantune. Prisetite se samo nacionalističke ikonografije kojom je Srbija pre nekoliko godina krenula na juriš protiv čitavog sveta.

– *Izvesni građanski krugovi veruju da su raspirivanju nacionalizma doprinela i sredstva informisanja. Delite li i vi to mišljenje?*

– Nisam baš siguran da bi se ta sredstva, bar u nekoliko poslednjih godina, smela nazivati informativnim. Većina od njih, i to ona sa najširoim publikom, više su služila ispiranju i zagađivanju mozгова nego istinitom obaveštavanju javnosti. U pripremanju rata, najpre su, bez zrna baruta, ali zato ubitačnim klevetama, pobijeni svi kritičari *birokratske antirevolucije* iz 1987. godine. A kada je ponestalo unutrašnjih neprijatelja, hajka je podignuta na sve jugoslovenske narode i narodnosti. Postali smo pretpatnici najbeškrupuloznijih obmana, laži, perfidnih poluistina, ratnohušakačkih manipulacija. Mnogi su podlegli »onime što svojim očima vide« ne pitajući se šta je sve iza ekrana ostalo isečeno, premontirano.

Novinskim olovom i televizijskim bacačima plamena ubijana je kritička svest srpskog naroda sve dok se patriotizam, dobrim delom, nije izvrgao u nacionalizam i šovinizam, a onda je počelo trijumfalno prebrojavanje neprijateljskih žrtava, zgarišta. .

U svakom slučaju, izmerili smo opasnost koja preti sa ekrana – ozračenja lažima ovih godina bila su pogubnija i od radijacije.

– *Ako je stanje već takvo, kako biste ocenili ulogu studentskog protesta?*

– Omladina je platila najvišu cenu u svim izgubljenim srpskim ratovima, a ipak je baš onda, a studenti među prvima, dobila najvažniju, odsudnu bitku – mirotvoračku. Odoleli ste i prevarama i mobilizacijama i sprečili da požar rata

proguta sa vama i srpsku nacionalnu čast. Vi ste bili njena poslednja odbrana. Izdajnici su vas nazivali izdajnicima. Sa istančanim sluhom za istinske nacionalne vrednosti i interese, oglušili ste se o nacionalističke bubnjeve i talambase. Za to je bilo potrebno mnogo više samosvesti i hrabrosti nego za juriše na sunarodnike i vršnjake. Do sada je istorija slavila ratne pobednike, sada je prvi put u prilici da oda priznanje pobednicima nad samim ratom.

– Često ste isticali da se oportunizam, naročito u politici, krije iza verbalizma, odnosno da se oportunisti služe samo bombastim parolama i citatima iz najautoritativnijih društvenih govora...

– Može se, možda, još lakše kriti i – ćutanjem. Ne mislim da je suština oportunizma u tome, nego ponajčešće u nečemu što mi Srbi, nerado priznajemo: da oportunizam ponekad može biti nužan i koristan. Recimo, kad god je u službi onih dogovora i kompromisa kojima se izbegavaju prazna rešenja. Vidite, ova politika nije pristala ni na kakav kompromis kojima se izbegavaju porazna rešenja, a danas Srbija kleči pred čitavim svetom, iako je u međuvremenu, zbog svega nimalo oportunog »ili-ili«, hazarderskog »sve ili ništa«, pogubila gotovo sve što je vekovima sticala.

– U poslednje vreme smo svedoci pomalo čudnog »političkog angažmana« Srpske pravoslavne crkve koja se gotovo preko noći oglasila. U vaše vreme to nije bio slučaj...

– Ulogu i mesto crkve u civilizovanom društvu najbolje je odredila Francuska revolucija.

Trudio sam se da u tom duhu održavamo odnose i u SR Srbiji. Mislim da su ti odnosi bili korektni, često i saradnički. Nije teško to dokazati mnoštvom zajedničkih poslova u obnavljanju manastira, konaka, crkava... Da i ne pominjem zamašne radove u restauriranju fresaka, riznica, duhovnih knjiga...

I moj lični odnos sa ondašnjim Patrijarhom, gospodinom Germanom, bio je veoma korektan, prijateljski, sve dok 1986. godine nije pročitao moju izjavu da je Memorandum SANU³ u stvari »in memoriam za Jugoslaviju«. Čini mi se da mi to zlokobno proročanstvo nije »aminovao«.

Student, Beograd, 5. jul 1992.

Novinar: Violeta Marčetić

Napomene:

¹ U jednom napisu u *Studentu* u kome se dovodio u pitanje lik Josipa Broza Tita. U odbranu Tita, ustao je javno Dušan Mitević, tadašnji direktor Televizije. Na Mitevićev napad reagovao je tadašnji ministar za kulturu, Branislav Milošević. Napad na Mitevića bio je pretvoren u napad na Tita.

² Osmu sednicu Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije održana je septembra 1987. godine. Na njoj staljinističkom tehnologijom učvršćena vlast Slobodana Miloševića u Partiji; ubrzo, organizovani mitinzi širom Srbije podigli su ga na pijedestal nacionalnog vođe.

³ Memorandum SANU dospao je u javnost pod okolnostima koje ni do danas nisu objašnjene, kao »nedovršen«, 24-25. septembra 1986. godine. O stanovištima Ivana Stambolića prema *Memorandumu* opširnije u njegovoj knjizi *Put u bespuće*, Beograd, 1995. str. 117-131.

Bespuće¹

VIN: Ivan Stambolić, privrednik i političar. Rođen 1936. u Brezovici kod Ivanjice, gde je završio osmogodišnju školu. Industrijsku školu i Pravni fakultet završava u Beogradu. Radio u Fabrici reznog alata Cer u Čačku, Industriji motora Rakovica i Tehnogas, Beograd. Bio predsednik Privredne komore Beograda, poslanik u Skupštini Srbije, predsednik Izvršnog veća Srbije, član i predsednik Centralnog Komiteta Saveza komunista Srbije. Predsednik Predsedništva Srbije do 8. sednice, na kojoj je smenjen. Sada je direktor Jugoslovenske banke za međunarodnu ekonomsku saradnju. Nakon višegodišnjeg ćutanja, oglasio se knjigom Put u bespuće² u kojoj svedoči o razlazu s politikom svog bivšeg prijatelja, a sadašnjeg predsednika Srbije Slobodana Miloševića, koga je upravo on protežirao na srpsku političku scenu, o kome danas kaže:

Stambolić: Najveći udes srpskih komunista i Miloševića kao njihovog čelnika, bio je što su pali iz ispita nacionalizma pred ispitnom komisijom Srpske akademije nauka, odnosno njene nacionalističke komisije.

– Na pitanje da li u knjizi Put u bespuće ima i naknadne pameti, Stambolić odgovara:

– Pa, zaboga, kako da nema naknadne pameti. A bolja je naknadna pamet nego uska pamet, no brza pamet, pa kusa pamet, no kratka pamet, pa ima je kako da je nema. Pa, toliko ponavljam: dogodilo. Ne uzeti njih u obzir, ta čuda koja su se dogodila, ni razmišljati o svemu onom kako je počelo, bilo bi besmisleno.

– Da li je Stambolić zaboravio unutrašnju logiku procesa kome je kumovala njegova politika, šta on ovom knjigom zapravo hoće, šta je prečutao, pitanja su koja se obrću u javnosti, a mi smo zabeležili nekoliko stavova o samoj knjizi.

Dragoljub Žarković, glavni i odgovorni urednik nedeljnika VREME: Trenutno moj najjači utisak o knjizi Ivana Stambolića Put u bespuće jeste ćutanje u zvaničnim medijima o toj knjizi. To ćutanje je najrečitiji znak da se radi o značajnom delu. S druge strane, oni koji govore danas o knjizi Ivana Stambolića spore se jedino oko toga da li je on više ili manje kriv zato što je doveo Slobodana Miloševića na vlast. Još se niko nije javio, a mi smo nudili i u Vremenu i takvim ljudima mogućnost da kažu: »Alal vera, Ivane, što si Miloševića doveo na vlast.« Eksplicitno iz toga se da izvući zaključak da svi danas procenjuju, da od Osme sednice počinje jedno dramatično rasulo u Srbiji. Što se mene lično tiče ja sam tu knjigu pročitao dok je još u rukopisu bila, mislim da je ona dramatično zanimlji-

va po atmosferi koju odslikava i u pojedinim delovima se zbilja čita kao politički triler, što bi čoveku moglo da pričini zadovoljstvo, da se nažalost ne radi o našoj kozi.

Ljiljana Šop, književni kritičar Srpske reči: Hteo to autor ili ne, *Put u bespuće* doima se kao lament nad nekakvim boljim, a prošlim vremenima koja su naglo i surovo prekinuta osmom sednicom da bi, čemu smo svi svedoci, došla teža i mračnija vremena. Međutim, veliko je pitanje i pitanje na koje knjige ovakvog tipa ne mogu prirodno dati odgovor, da li je to zaista tako? Ali je činjenica, i u istorijskom i u političkom i u svakom drugom smislu reči, da knjige tipa šta bi bilo kad bi bilo, ne mogu dati relevantne odgovore ni za stvarnost, a još manje za budućnost.

Desimir Tošić, narodni poslanik: Prednost Stambolićeve knjige je u tome što je on svedok i to naravno dejstvuje više kao prisutan čovek koji je video te događaje, nego kao istoričar i posmatrač sa strane. Teškoća sa knjigom Stambolića je u tome što on, nažalost, u haosu u kome smo se mi našli, u odnosu na međunacionalne odnose, nije na vreme, ne samo on nego svi mi, nismo osećali da će doći do velikih promena. Tako da kod njega u knjizi, iako se naslućuju neki, da kažem, stavovi i neke ideje, jasno je da on nema viziju o onome što će doći, i u tome je na neki način preimućstvo Slobodana Miloševića, on je video, iako nije priznavao nikad, da prethodni režim nestaje, i on se prebacio na nacionalističku stranu iako sam nije, rekao bih, nacionalista. Dok svi drugi vodeći ljudi Saveza komunista nisu shvatili na vreme i nisu izgradili ono što su uspeali da izgrade u poslednjem trenutku poljski komunisti, jednu snažnu reformističku struju koja, kao što znate, ostavlja daleko veće tragove danas u Poljskoj nego što je stara Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije to učinio u našoj zemlji.

Prof. Miladin Životić, filozof: Knjiga je dovoljno značajno svedočanstvo da se razmišlja o tome da li je zemlja u kojoj mi živimo zaista morala da propadne i da li je izbor ljudi kakav je pravljn ovde, da li je on bitno uticao na dalja događanja u ovoj zemlji. Stambolić je i sam opterećen tom temom jer je on odlučujuće uticao na to ko će doći na vlast u ovoj zemlji. Međutim, mislim da ono o čemu ova knjiga zaista govori, da je vreme u kojem smo živeli, sa svim svojim protivrečjima koje nosilo u sebi, imalo i drugačiju šansu. I da je ono u sebi nosilo i mogućnost da se pojave ljudi drugačije svesti i pameti. Ljudi spremni na nekakve demokratske reforme društva jer je društvo sa svim tim svojim protivrečjima bilo bremenito za demokratske reforme. Da je upravo ova knjiga pokazala, i to vrlo dobro pokazala, da je ta šansa propuštena, i, naravno, plaćena je izuzetno skupom cenom. Ja ovu knjigu tumačim kao nekakav zov, ne onim ljudima koji su vodili tu politiku, nego mladim generacijama koje tek dolaze, da sa stanovišta onih mogućnosti koje je to vreme pružalo za neke demokratske reforme i sa stanovišta onih htenja koje su bila data tim generacijama, pokušaju da krenu drugim putevima i da nas iz ovog sunovrata spase.

– *Povodom knjige oglasili su se i mnogi politički savremenici Ivana Stambolića: Marko Orlandić, Stipe Šuvar, Dragoslav Marković, Azem Vlas, Živan Berisavljević. Nisu štedeli reči kritike, pa je prirodno što ovaj razgovor sa Ivanom Stambolićem počinjemo osvrtom na to.*

Stambolić: Po dosadašnjim reakcijama na moju knjigu nema velikih iznenađenja, bar što se mene tiče. Možda je malo iznenađenje i pažnja i širina interesovanja koju je knjiga izazvala. Što se tiče saboraca koje pominjete, kad se te reakcije na knjigu gledaju pažljivo, oni su veoma uspešno, a što je i knjiga nastojala, odslicali stanje duhova, odnosa, političku scenu u Jugoslaviji i Srbiji upravo u vreme Osme sednice. Postoji i druga vrsta reakcija, koja je veoma jednostrana. Čak ima i brutalnih, licemernih, ima i poluistina u nekim reagovanjima, ima i onih koje sve svode na personalno, na lično. Reakcija koje politikantski hoće da instrumentalizuju knjigu, šta se s njom htelo, da li s njom neko hoće na vlast ili hoće nekoga da obara s vlasti, a nikako da se knjiga pročita i kaže šta je zapravo u njoj. To uglavnom rade ljudi kojima se knjiga ne sviđa. A ne sviđa im se jer džara po srpskom nacionalističkom bunjištu kao po onoj osnovnoj, najvećoj energiji zla koje smo doživeli, doživljavamo i preživljavamo. Oni nisu radi u to ući. Pogotovu da rasvetljavamo korene, uzroke, okolnosti, nosioce, inspiratore toga zla u srpskom narodu. Reakcije pokazuju da ovom knjigom nisam izgubio nijednog pravog prijatelja, a nisam stekao nijednog novog neprijatelja. Sve je ostalo izgleda tamo gde je bilo.

Ipak, svi postavljaju pitanje, moglo bi se reći, bez obzira na međusobnu različitost: Zašto toliko čekanja i zašto se tek sada javljate?

Pa, zašto toliko čekanja? I knjiga je čekala mene, a ja nisam ništa drugo čekao. Knjiga je čekala da u meni sazri. Da bi sazrela, ja sam shvatio kad sam je počeo pripremati i njome se baviti, da moram da uzmem odgovarajuću distancu. Dva su razloga – lični, unutrašnji da stišam emocije, da stišam svoju pobunu, da stišam i gnev u sebi, jer ja sam bio u tom političkom obračunu gubitnik, pa je da bi se što objektivnije, bez obzira što je to subjektivno, lično mišljenje, svedočilo o onome što se događalo, da je potrebno da to malo odleži. Drugi razlog je bio što se u međuvremenu dogodilo toliko istorije da je dovoljno za jedan ljudski vek. Srbi su vodili četiri rata. Ratovali smo protiv Slovenaca, ratovali smo protiv Hrvata, ratovali smo protiv Bosanaca, ratovali smo protiv Međunarodne zajednice i, kao što znamo, sve ratove smo izgubili, a i mnoge teritorije zbog kojih su inspiratori rata i ratovođe, gospodari rata, taj rat i započeli. A sve nam je bilo potrebno, ali teritorije nam nisu bile potrebne. Naravno, nismo smeli ni da ih izgubimo i da toliko ljudi unesrećimo. Razoreno je društvo, razorena je država, razoren je sistem. Nacija je izgubila identitet, našla se na rubu svoje propasti. Da bi se objasnili koreni i uzroci toga što nam se zbilo i kako nam se zbilo, trebalo je vremena. A ja mislim, da dok to sami sebi ne objasnimo, dok se rigorozno kritički sami sebi ne okrenemo, dok se kritička svest u srpskom narodu ne vrati i sami sebe propitamo, ispitamo, šta i kako nam se zbilo, da mi ne možemo na drugi put izići. To

razjašnjavanje i rasvetljavanje onoga što se i kako se zbilo bio je osnovni motiv zašto knjigu pravim pored svojih unutrašnjih potreba da svedočim i kažem svoju istinu kao doprinos, kao jedno zrnice u traženju zajedničke istine šta nam se zbilo.

– *Vi zapravo u knjizi govorite o dve politike, o jednoj koja je odvela Srbiju u bespuće i autizam, i o drugoj, koja je, dakle, bila mogućna, a ključni kamen razdora i jeste srpski nacionalizam kome posvećujete značajna poglavlja knjige.*

– U političkom sukobu te dve politike nisu se odmah videle ni razaznale. To je priroda političkih obračuna; da šira javnost ne razazna je dubinu sukoba i njegove prave uzroke i prave motive. Dve politike počinju se graditi, stvarati, artikulirati pre svega na dva metoda pristupa problemu. Metod »ili ili«, »biti ili ne biti«, metod »seći mačem čvorove«. Nema dijaloga, nema debata, njih je dosta, moraju se jednostavne, proste formule ponuditi narodu za izlazak iz jedne veoma komplikovane i složene situacije u kojoj se našlo društvo i sistem, kao što ćemo posle videti, našli su se pred raspadom. I metod druge politike koja je, imajući u vidu jednu krizu ideja koju pominjem, smatrala da se razgovorima, debatama, sporazumevanjem, dogovaranjem, iako sporo i mučno, to u demokratskim metodama tako izgleda da je sporo, a u stvari je to najbrže i najefikasnije, da se njima traže putevi ideje i da se traže zajednički. U stvari, iz toga izvire sledeći problem, a to je nacionalizam koga pominjete, odnosno ja bih rekao, razumevanje Jugoslavije. Radi se o različitom razumevanju Jugoslavije. Ja sam Jugoslaviju uvek razumevao i mislio da tako jedino može imati budućnosti kao zajednicu ravnopravnih naroda koji svojim sporazumom i dogovorom grade zajedničku državu i da ona tako jedino može opstajati. To Vama može izgledati kao fraza, ali to je ona istina koja je, kad se zaboravila, vodila u sunovrat. Iz Memoranduma Srpske akademije nauka izvire svest, da Srbija mora graditi Jugoslaviju kako to njoj odgovara. Ona politička svest koja od Srbije ne vidi Jugoslaviju ili Srbiju nikako ne može da vidi u Jugoslaviji. U Jugoslaviji opet kao zajednici ravnopravnih naroda koji su se sporazumeli da žive u zajedničkoj državi, u toj zajednici zajednica, tu počinje razlaz, tu počinju dve politike i jedna koja će svoj oslonac, svoje motore, svoju energiju, svoje inspiratore, svoju vojsku, naći u srpskom nacionalizmu i druga koja će pred tim pasti.

– *Da, ali ima onih kritičara koji kažu da su i jedna i druga politika izašle ispod istog šinjela, sve se dešava posle Titove smrti, u vreme izvesnog interegnma...*

– Ne znam šta je ispod istog šinjela? To je bila druga Jugoslavija, samo iz nje su proisticale i izlazile te politike. Jedna je možda vodila putu, ne možda, ja tvrdim, vodila putu u novi sporazum, a druga je rasturila svaki sporazum.

– *Ali kad govorimo o dve politike u Srbiji, očigledno dve politike su se ispoljile i u bivšim jugoslovenskim republikama, a sadašnjim državama. Nacionalizam, i evo, svedoci smo stvaranja država-nacija, harala je i tamo. Da li je pod takvim okolnostima vaša ideja, da kažem dogovorne politike, da se političkim, a ne ratnim načinom rešavaju problemi, imala uopšte šanse na području bivše Jugoslavije?*

– Nacionalizam nisu izmislili ni Milošević, ni Tuđman, niti su ga izmislili Srbi i Hrvati. U svakom narodu postoji i nacionalistička svest i nosioci te svesti. I biće nacionalizma dok je i nacije. Problem je u tome što ja mislim da je posle Tita jedino srpski nacionalizam smeo i mogao krenuti onim putem koji će razbiti Jugoslaviju, krenuti putem da pokuša van dogovaranja i sporazumevanja nametnuti svoje kao opšte i da se svi tome moraju prikloniti. Nijedan drugi narod tu moć nije imao, tu snagu, tu silu nije imao. Zato je njegova odgovornost u ovom zlu i ponajveća. U svakom od naroda borile su se dve politike i u velikoj meri je zavisilo koja će preovladati na prostorima cele Jugoslavije, od toga koja će preovladati u Srbiji. A ja sam uveren, to nije samo moj utisak, to iz dokumenta mogu potvrditi, da je na pravcu reformi i promena Srbija bila isprednjačila. Možda je to u drugim republikama nekima, pogotovo nacionalističkim krugovima bio problem, ali problem koji se razume i koji je prateći i s kojim treba uvek računati.

– *Da, ali koliko je uopšte reforma imala šanse s obzirom na ustavno rešenje iz 1974. godine?*

– Problem Ustava iz 1974. jeste što se umesto jačanja privrednih subjekata i povlačenja države i politike iz ekonomije, iz njenog voluntarističkog vladanja ekonomijom, odigrava obrnut proces. Federacija se iz tog područja povlači, ali republike uzimaju sve ingerencije nad ekonomijom, razbijaju se preduzeća, ustinjava privreda, atomizira akumulacija, koja se po razvojnim zakonitostima mora centralizovati. To centralizuju republičke države, stvaraju se republički kapitali, a u prirodi kapitala je da postoji konkurencija. Ti nacionalni kapitali kreću u međusobne borbe, nema tržišta kao arbitra u takvim uslovima, arbitar je politički faktor, politički faktori počinju se u ime tog kapitala međusobno sukobljavati i tući. Ja mislim da Ustav iz 1974. probleme međurepubličkih i međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji rešava uspešno, moderno, rekao bih evropski. Neko je rekao da su to bila rešenja za Evropu XXI veka, izuzimajući rešenja koja se odnose na pitanja položaja pokrajina i odnosa Srbije sa njima. A druga sfera političkih odnosa između naroda i republika u Jugoslaviji bila je uspešno rešena, ali ekonomski sistem nije omogućio da ti politički odnosi funkcionišu. I ako se u tu analizu ne uđe, onda zaista možemo skliznuti u jednu pogrešnu tezu, da su za naše nacionalizme i naša zla krive samo neke pesmice, neki novinarski članci, neke knjižice ili knjige, neka literatura ili kvaziliteratura. Dok se i jedno i drugo ne uzme u obzir, mi nećemo ništa sebi moći da objasnimo.

Problem je inteligencija ili kako vole ljudi da kažu »naše nacionalne elite«, ali ne razumevajući ono prvo i nemajući ideja kako izići iz onoga prvog, inteligencija je krenula na nacionalne emocije. To je moralo odvesti u međunacionalne sukobe, a pogotovu kad se to javi u najbrojnijoj naciji, da izazove strah u manjim nacijama. Strah uvek izaziva i agresivnost, onda počinju agresivnosti jedna drugu indukovati i imamo rat. A on traje, po nekim svojim suludim, nekontrolisanim zakonima.

– *Mladoj javnosti u Srbiji je manje poznato, ali vaši savremenici to dobro znaju, zapravo da ste Vi i Vaša politička ekipa u to vreme počeli da pregovarate oko novog statusa pokrajina u tadašnjoj Srbiji. Drugim rečima, ono što je Milošević vrlo brzo počeo da realizuje, bilo je zasnovano na vašoj ideji.*

– Na mojoj ideji. Tako se može reći i za Memorandum da je moja ideja, a ja u knjizi³ kažem: »ja naručio šešir, dobio šlem«. To bi se i za ovo moglo reći. Tačno je. Mi smo tokom 1985, 1986. i 1987. godine postigli dogovor i saglasnost i podršku svih republičkih rukovodstava u Jugoslaviji da idemo na promene onih delova Saveznog Ustava koji se odnose na regulisanje položaja pokrajina i Srbije u Federaciji i da se otklone problemi koji dovode u pitanje njenu državnost, njeno jedinstvo, a da ne narušimo autonomije u bitnim njihovim odrednicima. Skupština Socijalističke Republike Srbije desetak dana pred Osmu sednicu usvojila je Dokument o promeni Ustava Srbije koji se tiče Republike i pokrajina i odnosa unutar Srbije. To što će iza toga, kao i prethodno kad smo se oko jugoslovenskog ustava dogovorili, doći Memorandum, a na ovaj dogovor banuti Osmu sednica, to je za drugu analizu, ali ona će to preseći i onda će se krenuti da se to pitanje rešava, ne na dogovorani način, no na onaj koji smo gledali i koji nas je doveo u sukob. Bojim se da pored bitke koju smo izgubili na Kosovu, ne izgubimo i samo Kosovo. Za mene je problem Kosova jedne prirode, Vojvodine drugi. Iako proističu iz ustavnih rešenja, sasvim je različita priroda tih problema. Kad se radi o Vojvodini, pre bih rekao da se radilo o sukobu unutar srpskog naroda, a ovde se radi o odnosima između dva naroda. Samo Kosovo je veoma složen problem, problem koji mi nismo nasledili od stare Jugoslavije, nasledili smo ga još od stare Srbije. On je problem još od Berlinskog kongresa⁴. Mnogo stvari tu nismo razumevali, ili neki ljudi nisu razumevali, i tu su pristupali da stvari rešavaju »sekući čvorove«, brzinom, masom, silom, a to tako nije moglo. Pokazalo se da nije moglo. Mislim da se s Albancima mogao napraviti sporazum i dogovor. Čak i danas posle svega, oficijelna vlast, nadam se, misli da je takav sporazum moguć. Postoje dve strane stvari: srpski narod je vezan za Kosovo mitski. Tamo je veliki deo njegove kulturne baštine. Albanski narod je postao većinski. On je podeljen. Jednostrana rešenja vode na stranputicu, vode u bespuće, vode u nove nacionalne sukobe, vode u nove đavolje krugove međusobnih revanšizama iz kojih se jednom izići mora. Jer moramo zajedno na ovim prostorima živeti, ako hoćemo da opstanemo, a ne da se istrebljujemo.

– *I tu naravno ne možemo mimoći Memorandum koji se desio upravo u Vaše vreme, a koji ste Vi vrlo oštro kritikovali. Vidimo i po reakcijama koje se danas čuju od nekih akademika.*

– Nazvao sam ga *In memoriam za Jugoslaviju i za Srbiju*. Nemam više nikakav komentar na to. Imam komentar na reakcije. Što posle deset godina, što posle svega što se srpskom narodu zbilo, što posle svega kada memorandumskom politikom, politikom grupe akademika u Srpskoj akademiji nauka koji su autori tog Memoranduma, postaje državnom i nacionalnom politikom, kada se uprežu sve

nacionalne i državne institucije, sredstva, ljudi, organizacije, za realizaciju takve politike, i je kada toj politici presudio život, da oni i dan danas hoće život da uteraju u laž. Ako Krestić⁵ uteruje mene u laž, da nisam pročitao Memorandum ili da ga nisam razumeo, i da sam u njega učitao nešto što ne postoji, onda neka se mane mene, ali ne može da se mane života. Pa sam Krestić u tom svom intervjuu i reakciji kaže i optužuje svog kolegu Simića da mu je majka Hrvatica i da je njeno mleko posisao. Pa pitao bih ja akademika Krestića. šta da radimo sa Ivom Andrićem? Kome su i otac i majka Hrvati. Hoće li njemu osporiti da je bio srpski rodoljub ili će mu čak pripisati da je bio hrvatski nacionalista? Toj politici je život kao vrhovni poslednji sudija presudio, ova tragedija je ocena te politike. Njeni rezultati, sunovrat u kome smo se našli, pomor i ponor koji nas je zadesio najbolji je sudija toj politici. I ja se zaista toj hrabrosti divim – da mogu danas da i dalje brane Memorandum. Ja odustajem od toga da danas branim komunističke ideje, ili bolje, da danas branim komunističku praksu kojoj je život presudio, koja je propala. Pa, gospodo akademici, nacionalisti, shvatite da je nacionalizam, pogotovo agresivni nacionalizam, zaista put u bespuće za svaki, pa i za srpski narod i da vodi u tragediju svaki narod. Jedino, a to moraju oni bolje od mene znati, narod svoje probleme mora rešavati, jer uvek ih ima kao što ih imaju i drugi narodi, sporazumevajući se i sarađujući sa drugim narodima, a ne ratujući. Mi nismo bili u sukobu s drugim narodima, ni u kakvom trvenju, ni u kakvim takvim odnosima i čvorovima, koje je mačem trebalo seći ili ratom rešavati. Srpsko pitanje nije bilo u ovo vreme ratno pitanje.

– *Ali u to vreme dobar deo javnosti bio je zamoren besplodnim dugotrajnim dogovorima, sporazumima bez rešenja, a ekonomska situacija je bila sve teža. Nije li upravo i to razlog što je gospodin Milošević, kako Vi kažete u knjizi, »lakim obećanjima uspeo da pridobije dobar deo ljudi na svoju stranu«?*

– Ništa nije nastalo slučajno. Ukupne društvene okolnosti bile su pogodno tle za dejstvovanje nacionalista i ne samo u Srbiji nego i u celoj Jugoslaviji. U Srbiji, imajući u vidu pokrajine posebno, jer, zaista, dok se druge republike unitarizuju, Srbija se razlaže na tri dela, što je bilo neprihvatljivo. Nastranu, što je i jedno i drugo bilo zlo. Prema tome, Memorandum, ja sam i tada rekao, polazi od mnogih živih problema. Stvarnih problema. On se zato i jeste pokazao opasnim i zlokočnim, tragičnim papirom. Problem je bio kojim putem i načinom rešavati te probleme. Svođenje svega na personalne odnose ili na personalna rešenja jeste bežanje od pravih uzroka onoga što nam se dogodilo. Okolnosti i problemi su pridavili ljude. Nacionalisti u Srbiji koji su tako jačali kako su jačali našli bi drugog izvršitelja. Drugog barjaktara. Našli su ga u Miloševiću, očigledno, bio je najpogodniji i najbolji njihov barjaktar.

– *Kažu da ste vi krivi što je došao Sloba?*

– Znaite, te kritike koje sve svode na jedno personalno rešenje, kao da je izbor Miloševića sve predodredio, ne videći i šta je ispred toga u društvu, i ovo o čemu Vi govorite, i ne videći šta posle biva, ne objašnjavaju suštinu. To što mi oko

Miloševića nismo imali konsenzus – pa meni se čini da se konsenzus jedino ili najlakše postiže na mediokritetima. U kadrovskoj politici nastojao sam da od takvih bežim. A razume se, to nosi mnoge rizike. Debata, razlike, borbe mišljenja koje su se razvile oko tog izbora, ja sam smatrao prirodnim i normalnim. To što je čovek koga sam ja predlagao i za njega se zalagao dobio većinu na svim glasanjima, bez dopisivanih glasova ili verbalnog pritiska i nasilja nad glasačima da za njega glasaju, nego u normalnom glasanju uz moje, i ne samo uz moje nego i uz zalaganje većine ljudi, pokazalo se, bio je izabran. Ali ja hoću da ponovim što sam i u knjizi rekao, mi njega nismo birali ni za kakvog lidera, gospodara rata i za čoveka koji će srpsko pitanje postaviti kao ratno pitanje. Mi smo ga birali kao šefa jednog kolektivnog, rukovodećeg organa. A ko će ga učiniti onim što je postao, koje okolnosti i koji ljudi, koje snage i koji pojedinci, to možemo da analiziramo.

– *Osmu sednicu, cela čaršija je pričala, na primer, šta se sprema, šta će biti, svi su znali šta recimo priprema Vama Vaš dobar prijatelj, gospodin Milošević, a Vi ste se posle toga iznenadili. Kako je to uopšte bilo moguće? To ipak govori o jednom sistemu vlasti u kome Vi možda niste dovoljno osluškivali ono što se oko Vas dešava. I bili ste jako sigurni u sebe.*

– Pominjete sistem vlasti od koje je neodvojiva i partija, Savez komunista i jednopartijska država, njihovi međusobni odnosi. To je stvar koju takođe treba analizirati i koliko iz toga proističe ono što će sve uslediti i na personalnom planu. Iznenadenje, neiznenadenje – pa takvi pučevi nikad nisu uspešni ako ne sadrže faktor iznenadenja. Tu je faktor iznenadenja i strateg koji ga je planirao i izvodio, to je izvodio zaista veoma dobro. Da tu ima i mojih neopreznosti, nedovoljne pronicljivosti – to je sve tačno. Ali, ja opet ni o Miloševiću ni o drugim personalnim rešenjima ne bih sada, ni u ovoj prilici. O tome sam dosta u knjizi govorio. Ja sam poznavao jednog Slobodana Miloševića i o tome pišem u knjizi⁶, mislio sam da sam ga ja najbolje takvog poznavao. Danas imamo jednog drugog Slobodana Miloševića, koga ja nisam poznavao. Takvog kakav jeste, kakvog ga vidimo, upoznali smo svi, pa bolje o tome pitajte druge no mene, jer svi o tome možemo suditi. Bolje da sudimo o njegovoj politici, ako i to ima potrebe jer toj politici je opet presudio život. Presuda toj politici je izrečena. Bavimo se njome da bismo izvukli neki nauk, da bismo nešto sebi objasnili, da nam se više ne ponovi zlo.

– *Evo zašto Vas to pitam. Zato što i Vi to sami citirate u knjizi, a reč je o pismu upozorenja Vladimira Jovičića⁷ godinu dana pre Miloševićevog izbora. Gospodin Jovičić između ostalog kaže: »Uplašio sam se da ostanem u društvu mladahnih pobednika od kojih poneki i pre nego što su ustoličeni krajnje olako dele čuške i unapređenja, uvrede i činove, psovke i olaka obećanja, smemo li mi« – pita Vas, Ivane – »na takav način pridobijati i odgurivati ljude?«*

Vladimir Jovičić: To moje pismo upućeno Ivanu Stamboliću koje on navodi delom u svojoj knjizi *Put u bespuće*, a koja je po mom mišljenju jedan od najozbiljnijih uvida, ako ne i analitičkih uviđanja u jedno vreme u kome će početi sunovrat čitave jedne nacije, srpske, nije plod ni afekta, niti pak neke moje

dalekovidosti. A najmanje ne nekog ličnog računa ili dostave. Ne. Naprosto, gledao sam ljude koji su posle 40 godina čekanja da ode jedna generacija ugledali dosta širok prostor upražnjene moći i u njima su proradile vrlo snažno, vlastoljubive strasti. Dok se Ivan, koji je sigurno bio predvodnik te mlađe generacije, bavio reformama koje su bile goruće, razume se za ovu zemlju, pitanjima odnosa pokrajina, itd., oko njega je prosto vrilo od tog vlastoljubivog svraba u kome su ljudi u drugom planu, mlađi ljudi, držali upravo sve te ključne probleme za ovu zemlju koja je bila u krizi, i gledali da u tom vremenu pred kongrese, neposredno posle kongresa, kada su mnoga zanimljiva mesta u državi i partiji bila otvorena, nekako dođu do takvog razmeštaja u kome bi obezbedili neku ličnu vlast, lični uticaj. Prema tome, ovo pismo nije inspirisano predsednikom Slobodanom Miloševićem, ono je inspirisano jednim stanjem koje je vladalo. Jednom atmosferom koja je bila nezdrava, koja je mene prosto zapanjivala.

Ivan Stambolić: Jedna generacija je odlazila, druga je dolazila. Meni je zapalo da budem izvođač tih radova. To je mnogo koštalo.

– *Vi svoju knjigu i počinjete poglavljem o tome da rata nije moralo biti i završavate poglavljem da mira mora biti. Hoćete li nam to objasniti?*

– Ja tvrdim da rata nije moralo biti, jer ni jedan problem s kojim je Jugoslavija bila suočena, a problema je bilo mnogo, društvo je bilo u političkoj krizi i u krizi međunacionalnih odnosa, u ekonomskoj krizi, u krizi ideja, nije se mogao rešiti ratom. To je moralo voditi u zlo, apsolutno sam bio protiv takvog i tog puta, bio sam za drugi put. Tu se i rađaju dve politike, a kad govorim o tome da mira mora biti, pa danas i oni koji su bili ili su na ratištu i oni koji su rat gledali preko ekrana ili čitali iz novina o njemu i slušali od prijatelja i drugih ljudi, shvataju pored sve energije koju je rat proizveo, energije zla, da je rata svima dosta. Da rat ništa ne rešava, da unesrećuje čitave narode i milione ljudi i da mira mora biti. Problem je samo što se pri zatvaranju tog kruga mora postaviti pitanje: zašto je taj krug morao biti ispisivan sa toliko grobova, sa toliko žrtava? I da nam je posle tog tolikog krvoliptanja tek postalo jasno da ti grobovi dobro ponijeti neće, da na njima cveće neće nići, da to narod pozlaćivati neće. To je ono osnovno pitanje koje mi moramo da razjasnimo – zar smo zaista morali da platimo toliku cenu da bismo shvatili jednu elementarnu istinu, da je bolje živeti u miru no u ratu? I da smo morali da se počnemo učiti tome da bolje radimo, no da se bijemo posle svega toga.

– *Ovaj televizijski nastup, da kažem, i ovaj televizijski razgovor, Vaš prvi posle Vašeg smenjivanja ili u onom političkom žargonu »pada«, nije ipak prvi za javnost bivšeg prostora Jugoslavije zato što ste Vi već pre otprilike pola godine javno nastupali i u Sarajevu. Koji je bio motiv za angažovanje?*

– Ja sam u Sarajevo otišao, kao što je neko dobro rekao, kao građanin, a na poziv Srpskog građanskog vijeća. Hteo sam da udovoljim toj njihovoj želji jer mislim da je u Bosni bilo najteže onim Srbima koji su živeli u Sarajevu zajedno sa Muslimanima i Hrvatima, koji su u tom gradu ostali. Nisam mislio da govorim, ali kada su na Skupštini izrazili želju, smatrao sam da bi bio moj krajnji sebičluk

da im se ne obratim sa dve-tri rečenice. Prema tome, to je bilo jedno prigodno istupanje u kome sam im rekao da moraju odbraniti pravo na zajednički život, odupreti se onima koji tvrde da on nije moguć, odbraniti se od straha od drugih i drukčijeg, pobediti našu inferiornost da ne smemo s drugim. Ne možemo mi njega da rešimo time što ćemo se proglasiti za nebeski narod.

– *U vreme kada ste Vi bili na vlasti politička scena nije bila toliko razuđena iako se o pluralizmu već pomalo govorilo. Danas su okolnosti sasvim drugačije. Kako vidite ovu političku scenu, poziciju i opoziciju Srbije?*

– Nije to malo drugačije, sve je mnogo drugačije. I ništa više ne može biti kako je bilo. Ona scena je bila mnogo drugačija od ove. Na neki način mnogo jednostavnija, znam. Srbija je ušla u pluralizam nespremna za to. Kao i sve druge republike i sve druge socijalističke zemlje. Danas naša politička scena nije ona politička scena koja se formirala i profilisala kako to odgovara demokratskim društvima sa višepartijskim pluralističkim uređenjima. One političke snage koje danas dejstvuju na političkoj sceni Srbije nastale su iz jednog nacionalističkog pokreta, koji je obuhvatio gotovo ceo narod, i to su frakcije tog pokreta. Vladajuća stranka, najjača stranka, takođe je danas heterogena kao što je i taj pokret postao heterogen. I to je dobro. Nije on više jedinstven kakav je bio u svom zaletu. Tu postoji i problem da su i opozicija i pozicija pocepane unutar sebe, kao što je sve pocepano: pojedinci, crkva, stranke. Pocepao se srpski narod. I za to profilisanje potrebni su i neki objektivni uslovi. Treba rada, kapitala, a mi ovde nemamo ni rada ni kapitala. Tek treba da sačekamo uslove u kojima će se ta scena normalno profilisati. Danas su sukobi opozicije i pozicije pre svega na pitanjima rata, na nacionalnom pitanju, na pitanjima nacionalizma. Dobro je što su počeli da se razlikuju u tome, ali danas opozicija zamera Miloševiću ne što je krenuo u rat, ne što je srpsko pitanje proglasio ratnim pitanjem, ne što je mislio da umemo bolje da se bijemo no da radimo, nego što taj rat nije dobio. A on se nije mogao dobiti, a da smo ga i dobili sreća ne bi nastala ni za nas ni za druge. Vladajuća stranka se okrenula miru, i to je dobro posle onog zatvorenog kruga i cene koju smo platili.

– *I najzad ste se, znači, kao dve politike ipak našli na istoj tački?*

– Ako je želja za mirom iskrena, a mir shvaćen kao pretpostavka za bilo šta normalno, pa i za naše vraćanje u svet, naše vraćanje među druge narode, onda smo u toj tački na istom.

– *I ne možemo mimoći ova najaktuelnija događanja, ove pregovore mirovne koji se vode oko Bosne. Kakav je Vaš stav o tome? Hoće li Bosna biti cela, iz tri dela ili podeljena na dva dela između Srbije i Hrvatske?*

– Ne znam kakvo će rešenje biti. Ratovođe pregovaraju o miru, gospodari rata prave mir. Nadam se da će ga napraviti. Konačno, mi smo prestali da se inatimo sa celim svetom i da ga izazivamo. Nadam se da dolazimo, da se približavamo uverenju da se može živeti zajedno, pa da samim tim Bosna može opstati, jer meni se čini da ako Bosna ne opstane kao zajednica, da kraja ratu neće biti. Pogotovo među Srbima i Hrvatima.

– Ali, mnogo se pominje dogovor Miloševića i Tuđmana. U ovoj prilici o predsjedniku Miloševiću smo dosta govorili, ali ne možemo mimoći ni Tuđmana. Šta mislite o njemu i njegovoj politici?

– Kad bih bio nacionalistički zlurad, ja bih se radovao tome što se Hrvatima dogodio Tuđman. Jer toliku sramotu i toliku hipoteku na hrvatski narod niko neće navući koliko je on učinio. No, meni nisu problem tuđi Tuđmani. Mislim da pre svega moramo da brinemo svoju brigu, da se bavimo svojim zlom. Nemam ja za taj Tuđmanov proustaški režim nijednu lepu reč. No, neka se njime bave Hrvati.

– Za neke ste Vi naslovljeni kao nedovoljno Srbin, a za neke ste bili romantičarska verzija srpskog nacionaliste. Šta ste zapravo Vi, gospodine Stamboliću?

– Ja sam Srbin, koji ljubav prema svome narodu iskazuje, ili hoće da je pokaže tako što će se zalagati da taj narod gradi mostove prema drugim narodima koje je vekovima gradio, a pre svega one sa kojima je 70 godina zajedno živio. Mostove koji su sada svi porušeni. Da kroz saradnju sa drugima ostvaruje svoje trenutne i svoje istorijske interese i ciljeve, da se ne zavađa. Da se gradi Srbija koja će drugima imponovati svojom modernošću, svojom okrenutošću Evropi. Koja će biti privlačna za druge, a ne strah za druge.

– Razgovaramo u ambijentu Vašeg stana. Vi ste u trenerci i, kako neko reče, spremate li se da istrčite na politički teren. Da li je i ova knjiga povod za takvo istrčavanje ili priprema za to istrčavanje?

– Ko iole ima uvida u srpske političke prilike i u još uvek preovlađujuće stanje svesti srpskog naroda, a napiše ovakvu knjigu kakvu sam ja napisao, tome je, valjda, jasno da u politici koja znači borbu za vlast, nema nikakve šanse. Prema tome, ne bih istrčavao na teren u kome nemam nikakve šanse.

Video nedeljnik »VIN«, oktobar 1995.

Novinar: Gordana Suša

Napomene:

¹ Sa malim izuzecima, naslove tekstova dao je priređivač knjige.

² *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Izdavač Radio B-92, Beograd, 1985, str. 278.

³ *Put u bespuće...*, str. 119.

⁴ Na Berlinskom kongresu (1878) Srbija je dobila državnu nezavisnost.

⁵ Vasilije Krestić, profesor, akademik.

⁶ Sva pozivanja odnose se na Stambolićevu knjigu *Put u bespuće*.

⁷ Vladimir Jovičić (1935–2001), književnik. Videti njegov roman *Tamnava* (Izdavač – Biblioteka »Diša Atić«, Vladimirovci, 2001), u kome govori o nestanku Ivana Stambolića.

Vlast i opozicija u Srbiji

Avaz: Kakvo je Vaše viđenje aktuelne političke situacije u Srbiji i odnosa vlast – opozicija, te odnosa snaga koje i dalje zastupaju ratnu opciju i one koji sebe nazivaju »mirotvornim«?

Ivan Stambolić: Višestranački sistem u Srbiji je nastajao i nastao iz populističkog, narodnjačkog i nacionalističkog pokreta u organizaciji takozvane »antibirokratske revolucije«, a zapravo birokratske antirevolucije. Najveći deo tako nastalih političkih stranaka sa pretežnim nacionalnim i nacionalističkim obeležjima nije se ni mogao drugačije formirati nego u vidu frakcija tog uglavnom nacionalističkog pokreta i u njegovoj funkciji, a to znači bez samostalnosti i vlastite političke i nacionalne vizije.

Taj i takav način pluralističkog i višestranačkog života imao je za posledicu rađanje velikog broja stranačkih organizama, većih ili manjih, sa znatnijim uticajem ili bez njega, svedeno. Svi su bili sa pretežno nacionalističkim programskim sadržajima i tako su dnevopolitički delovali.

Naravno, to nije bio jedini rezervoar nastanka i obnove te vrste nacionalističkog strančarenja, ali je bio pretežni, glavni. Postojao je, takođe, i onaj drugi izvor njihove obnove, vezan za tradicionalno poreklo srpskog nacionalizma – monarhizam, dinastije, konzervativni deo crkve itd., što je samo još više davalo snage strankama formiranim isključivo na nacionalnim i nacionalističkim osnovama.

Tako se i konkurentska politička borba među njima odvijala u stilu: ko je veći nacionalista, odnosno, ko je »veći Srbin« sa uverenjem da od toga zavisi sudbina srpskog naroda. To je, razume se, potpuno pogrešno. Zato su takve »opozicione« stranke morale biti unapred gubitnici u odnosu na predvodništvo i maticu nacionalnog pokreta kojom su krenuli čelnici »antibirokratske revolucije«. Ona će kasnije politički i organizacijski prerasti u današnji SPS.

– Kako se taj proces dalje razvijao i šta se danas događa?

– Kada je došlo do napuštanja politike velikosrpskog nacionalizma kao ratne politike, i kada je izvršen zaokret u tom pogledu, najveći deo opozicije je ostao i dalje na istim pozicijama kao da se ništa nije desilo! Dakle, i uprkos promeni te politike i njenim prethodnim porazima kao i zamorenosti naroda usled rata, ali i svih posledica rata na prostorima bivše Jugoslavije, opozicione stranke su ostale pri svom anahronom prizivanju Velike Srbije.

Hoću reći da je opozicija od svoje obnove stalno kaskala za vlašću, i onda kad je ova vodila rat, i sada kada »vodi« u mir. I zato ta i takva opozicija optužuje danas vlast ne zato što se išlo i ušlo u rat, nego zato što taj rat nije pobedonosno završila, ne uviđajući da je taj rat morao biti izgubljen. A i da je dobijen, srpski narod ne bi znao šta će sa takvom pobedom, što, inače, i biva sa tom vrstom pobjeda.

Za tu nacionalno preobojenu opoziciju najgore je što ona danas, zalažući se za produženje sukoba i kada je već svima jasno da se rat nije ni dobio, niti mogao dobiti, pomera u svesti ljudi odgovornost za rat sa Miloševića na sebe. Time ide direktno protiv vlastitih interesa! Jer, na kraju će ispasti da su najkrivlji oni koji su za nastavak rata, a ne oni koji su taj rat izazvali i započeli. To najbolje govori koliko je najveći deo opozicije u Srbiji politički nedorastao i nezreo. Bio i ostao.

– *Srbijanska inteligencija (ona »memorandumska«) imala je ogroman uticaj na stvaranje ideoloških pretpostavki na čijim osnovama je beogradski režim krenuo u rušenje Jugoslavije i rat, odnosno genocid. Primjetno je da je unutar tog sloja intelektualaca u posljednje vrijeme počeo proces »pranja ruku i savjesti«. Kakav je trenutni odnos snaga između te, nacional-fašističke inteligencije i demokratski opredeljenih intelektualaca u srpskom intelektualnom korpusu?*

– Onaj deo inteligencije koji sebe vidi kao elitu, ili se čak i proglašava tako, vezan »pupčanom vrpcom« za Memorandum, sada se odbranaški postavlja u nekim, tek početnim raspravama o odgovornosti srpskih intelektualaca za sve što se desilo i drugim narodima na prostorima bivše Jugoslavije i samom srpskom narodu. Mada, na prvi pogled, defanzivno, oni pokušavaju da odbrane neodbranljivo, da brane ono čemu je sam život već presudio u prilog demokratije i dobrosusedskih odnosa!

Kao što na samom početku nacionalistički sloj uglavnom humanističke inteligencije nije video ili nije hteo da vidi kuda se zaputila i gde će čitavu zemlju odvesti njihova nacionalna ideja, oni su danas slepi za suštinu, smisao i poruku onoga što se dogodilo. Zato dalji spor s njima i ne ide više linijom ideja, nego naprosto uvažavanja golih životnih istina. Oni nam najpre moraju objasniti u šta su se u životu izrodile te njihove ideje, ako uopšte taj svet ima u sebi moralne snage, hrabrosti i volje za tako što.

S druge strane, sve su brojniji i sve glasniji, pa i organizovaniji delovi intelektualnih sredina koji svojim kritičkim pristupom srpskom nacionalizmu i demokratskim idejama u raspletu ukupne nacionalne krize izazivaju i nailaze na sve veću pažnju javnosti kao i sve brže širenje kruga onih koji to primaju. O sadašnjosti i budućnosti zemlje takvi će sve više odlučivati ili treba očekivati da to tako bude.

– *Srbija je krenula u rat sa pokličem: »Svi Srbi u jednoj državi«. Šta je, nakon posljednjih vojnih poraza u Hrvatskoj i Bosni ostalo od te ideje i hoće li, na kraju, zaista svi Srbi živjeti u jednoj državi – Srbiji?*

– U tome ima istine. Konkretnije rečeno, najveći broj Srba iz Hrvatske će, umesto u jednoj državi, živeti u državi – Srbiji! To je direktna posledica zamisli i

neljudskih radnji velikosrpskog nacionalizma i kad je reč o drugim narodima i kad je reč o vlastitom. Dovoljno je i to da presudi o njegovim neuračunljivim idejama i namerama.

Što se tiče bosanskih Srba, pretila je slična opasnost. Sve se čini da ih je međunarodna zajednica spasla od sudbine koju su doživeli u Hrvatskoj. Da nije prihvaćen mirovni plan u Dejtonu, verovatno bi i u Bosni došlo do reprize onoga što se zbivalo u Hrvatskoj – do etničke »traktorizacije« jednog naroda u pravcu Srbije kao države u kojoj će svi Srbi živeti!

Zato je »entitetna« Bosna brana takvoj njihovoj mogućoj sudbini, prepreka da oni nekakvom Velikom Srbijom ugroze druge nesrpske narode. Ona je, povrh svega, i garancija da, kao što Srbi ne mogu otimati teritorije drugih naroda ubijajući i progoneći ih, isto tako i drugi nesrpski narodi teško da će imati stabilne, demokratske i mimodopske države bez Srba i njihove ravnopravnosti.

Ako smo išta naučili iz ovog rata, to je da su potpuno neprirodne i nemoguće etnički čiste države i da su nacionalni programi te vrste zakonito doživeli poraz. Prljavi su putevi etničkog čišćenja. Preskupo je to saznanje plaćeno, a u ime te cene mora se priznati da su takvi nacionalni programi i antinarodni i izdajnički u odnosu na vlastite narode.

Takvi programi, koji, zapravo, vode vlastite narode u getoizaciju, u male balkanske obore i granice svih vrsta, ne smeju se prihvatiti i iz razloga što vode narode u zatvorenost i duhovnog i duševnog karaktera. Od Kineskog preko albanškog do Berlinskog zida pokazalo se da oni više ugrožavaju one koji ih dižu nego što ih navodno brane od onih zbog kojih ih podižu.

– *Kakva je trenutna pozicija privrede u tzv. Jugoslaviji i jesu li srbijanska i crnogorska ekonomija pred kolapsom zbog sankcija i tereta vojne proizvodnje?*

– Po privredu Srbije i njeno ukupno ekonomsko stanje, sankcije nisu bile mnogo lakše od ratnih razaranja u nekim bivšim jugoslovenskim republikama. Razlike su uglavnom »vizuelne«. Biće potrebno, zato, mnogo vremena da se najpre zaustavi inercija ekonomskog propadanja, a zatim polako krene putem oporavka i uzlaznom razvojnom linijom s postupnim uključenjem u međunarodne ekonomske i finansijske ustanove, organizacije i tržišne tokove.

U svemu tome ni posle sankcija, vreme ne radi za nas. Jer, mnogo toga je trajno izgubljeno. Tu je pre svega ono što smo imali pa stračili. Onda, ono što nismo uradili, a morali smo stići da obavimo i, konačno, ono što je nepovratno izgubljeno u vremenu, razvojem drugih, budući da oni nisu hteli da nas čekaju dok mi završimo naše male i prljave ratove.

– *Bili ste, sve do Osmе sednice CK SK Srbije, jedan od onih koji su usmeravajući političke tokove, stvarali mogućnost da kako Srbija tako i Jugoslavija odaberu drugi smer od onog u kom ih je »odvukao« srbijanski predsednik. Kako danas gledate na to vrijeme i postoji li teoretska mogućnost da se ikada više politički angažujete?*

– U teoriji je sve moguće, a život je već nešto drugo.

– *Prilikom posjete Sarajevu, aprila ove godine, sastali ste se sa predsjednikom Izetbegovićem. Kakve utiske nosite sa tog susreta i šta uopšte mislite o njemu kao političaru i državniku.*

– Malo ga poznajem. Imali smo jedan duži razgovor u predvečerje rata. I ovaj skorašnji u Sarajevu. Mogu govoriti samo o mojim utiscima, a ne i ocenama, uverenjima i sudovima. Moj glavni utisak sa prvog razgovora je da je to čovek širokog obrazovanja i životnog iskustva, ali ne i političkog. Rekao mi je tada da se oseća kao glavni junak u nekoj antičkoj drami: bilo šta da uradi – pogrešiće. Više pametnih rešenja nema.

Posle drugog razgovora, kad sam skoro boravio u Sarajevu, imam nešto izmenjenu sliku o Izetbegoviću. Meni se čini da on, nakon nekoliko godina teških i raznovrsnih iskustava, veoma realno sagledava diplomatsku, političku i vojnu situaciju BiH: njen položaj, odnos njenog okruženja, posebno međunarodne zajednice prema njenoj perspektivi i izbavljenju iz tragičnih okolnosti u kojima se našla. Veoma uverljivo mi je govorio da Bosna i Hercegovina može i mora opstati samo kao zajednica ravnopravnih naroda koji je tvore: Srba, Hrvata i Muslimana. Drugačija se može praviti – ali bez njega.

Pravo na odbranu BiH kao vrhovno pravo je, nema sumnje, odredilo ponašanje i držanje Alije Izetbegovića u onoj ulozi koja se i mogla očekivati s obzirom na tu nesumnjivu potrebu. Druga je stvar da li je on uspevao da uvek i na najbolji mogući način ispunjava tu ulogu sa stanovišta interesa svih naroda i svih građana kao jedine prave pretpostavke njenog opstanka i održavanja.

Da li je »eS–De–A(kcija)«, po sadržaju, pre svega, nacionalna, rizikovala već samim tim i re-akciju, ostaje i Aliji i svima nama za razmišljanje. Da li je... i da je... No, o tome ne vredi sada puno razmišljati ako nije razmišljanje za sadašnjost i budućnost.

Bojim se da tokom ovog krvavog bratoubilačkog rata, svi nacionalni lideri, pa i sam Izetbegović, nisu postali i zatočenici ekstremnih nacionalista. Ako je tako, onda moraju sve učiniti da se tog smrtonosnog zagrljaja oslobode da bi mogli graditi mir, miriti.

– *Aktuelni mirovni pregovori za Bosnu predviđaju rešenje i državno uređenje koje bi moglo kratko da se izrazi kroz sintagmu »cijela iz dva dijela«. U tom kontekstu, kakva je budućnost države Bosne i Hercegovine kao i budućnost života na prostorima bivše Jugoslavije?*

– Mislim da je Dejtonski plan bio jedino realno izvodljiv način da se dođe do mirovnog sporazuma. On je kao takav više neka vrsta diktata SAD i međunarodne zajednice nego što je oberučke primljen od zaraćenih strana u BiH.

Ali, taj plan ne može ni biti idealan, jer takvi nisu ni mogući s obzirom na svu pustoš koju je rat izazvao u ljudima. No, to ne znači da vremenom i svojim stvarnim pacificirajućim učincima ne dođe i do njegovog iskrenog primanja među svim sukobljenim stranama i najširim slojevima stanovništva, narodima i građanima BiH.

Da je taj sporazum čak i loš, ne može biti lošiji od ovog rata.

Uz to, život će vršiti korekcije tog plana i prevladavati njegove protivrečnosti, a ratom je samo učutkivan i zatiran.

Na kraju, ako bosanski duh održi na okupu narode koji tvore Bosnu i Hercegovinu, ima nade da i nesumnjivo postojeći jugoslovenski duh vremenom zbliži danas tragično udaljene narode koji su nekada činili Jugoslaviju.

– *Kako vidite budućnost Bosne i Hercegovine i njenih entiteta, s obzirom na Dejtonski sporazum?*

– Bosna i njeni entiteti jedno su, i jedino rešenje, u ovom trenutku da bi rat stao i zavladao opšti mir. Samo jedno ili drugo, ili Bosna ili entiteti put je u produženje rata, u nova stradanja.

Ja hoću da verujem da će posleratni razvoj voditi relativizaciji njene entitetne podele, ali isto tako i jačati poverenje svih naroda u zajedničku državu njenih ravnopravnih nacionalnih zajednica. Tome će snažno doprineti dva značajna mirovna rešenja. Prvi, da će ljudi, nezavisno od svoje nacionalne pripadnosti i domicilnom entitetu imati pravo i slobodu kretanja u celoj BiH, i drugi, da će se svako moći vratiti na svoje odakle je morao pobeći ili bio na osnovu etničkih čišćenja proteran.

Sve drugo je rat ili, bolje rečeno, njegovo sadašnje produženje. Mir i mirenja, obnova i saradnja kao i njihovi međusobni interesi i volja za životom jedino su u stanju pobediti smrt, strah, okončati ubijanja i zaustaviti zla. Ali, i obrnuto, da bi među ljudima prevladala tolerancija i opšti smisao, neka vrsta mentaliteta za dogovaranjem, potrebno je najpre prekinuti rat.

Razume se, ništa neće biti kao pre. Ali, da će BiH stati na svoje dve, ravnopravne entitetne noge, u to nema sumnje. To je u najdubljem interesu svih naroda, Srba, Hrvata i Muslimana, ne samo u BiH nego i onih koji žive u Srbiji i Hrvatskoj.

– *Može li se očekivati od ljudi koji su vodili rat ili neposredno u njemu učestvovali da sada posle rata grade mir?*

– Istina koju su narodi BiH u toku rata i kroz sam rat, njegove strahote i lične i kolektivne patnje spoznali, možda će izbaciti na političku scenu one snage koje će biti u stanju da na prostorima bivše Jugoslavije budu prethodnica jednog drugog, boljeg i tolerantnijeg odnosa među narodima i novostvorenim državama baš zato što su na najteži mogući način doživeli sva iskušenja krize među narodima koja ih je odvela u nezamisliv rat.

Takvi ljudi biće bogatiji za tu istinu na najteži mogući način spoznati i od njih moramo učiti. Oni su nam spasili nadu, a bez nade i ako ima života nema njegova smisla.

Ja verujem da je danas većina naroda i građana BiH za mir kao što su bili i onda na početku rata kada su, zapravo, naterani da jedni u druge pucaju, naterani u rat, na međusobna ubijanja. Baš zbog toga mislim da je najpreča stvar, u interesu toga mira i zarad njega, amnestirati upravo one iz rovova s obzirom na način

kako su regrutovani za rat. Nema amnestije za ratovođe i ratne profitere i slične njima, ali za one, sa prvih borbenih linija, nje mora biti i zbog načina kako su tamo voljom drugih gurnuti i šta su sve na tim linijama i videli i doživeli.

– *Kako vidite budućnost država nastalih posle razbijanja Jugoslavije?*

– Države nastale na prostorima bivše Jugoslavije, s obzirom na način kako su nastale, biće u izvesnom stepenu invalidne tvorevine sve dok ne reše ona pitanja koja nisu umele ili nisu htele da reše u bivšoj Jugoslaviji, koja je, uprkos činjenici da se raspala, pružala veće mogućnosti za rešavanje tih problema.

Jer, ako nećete »avnojevske« granice u Jugoslaviji, one će vam se vratiti kao državne bez Jugoslavije! To pokazuje samo da su one bile istorijski pred-»avnojevske«, ali i da su kao istorijske, državne pa i »avnojevske« nadživele Jugoslaviju i naročito one planove koji su je videli u funkciji samo jednog od njenih naroda.

Oslobađajući se od Jugoslavije, kojoj je pretilo da dođe pod dominantan uticaj jednog naroda, jedne ondašnje republike i jednog vođe, svi njeni bivši narodi nisu istovremeno ili samim tim i rešili ona pitanja koja su ostala nerešena upravo zbog toga, a kasnije i zbog samog rata. Time hoću reći da su ostali stari problemi, ali su nastali i novi.

Zato su i mogućnosti novih država ograničenije u tom pogledu i skopčane sa nizom teškoća. Da bi opstale i uspešno funkcionisale, sve mi govori da će se morati oslanjati jedna na drugu. Što pre to shvatimo, i posebno i zajedno, brže ćemo se oslobađati balasta prošlosti, opterećenja iz ovog rata i tragičnih zbivanja. To će onda međusobno ohrabrivati na brže povezivanje, saradnju i usklađivanje posebnih i zajedničkih interesa u miru, demokratiji i dobrosusedstvu.

Razume se, nemoguće je zaboraviti sve ono što se desilo, šta smo sve jedni drugima počinili, i s tog stanovišta, uvek postoji rizik povratka u neka nova ludi-la. Baš zbog toga, mnogo je potreban, i biće blagotvoran, uticaj i Evrope i SAD, njihovih zahteva prema nama, ponekad i imperativnih u tom pogledu, kad je reč o potrebi povratka naših naroda u ponovno otkriće civilizacije.

– *Koja je za vas najveća opasnost za održanje i budućnost Bosne i Hercegovine?*

– Njeni nacionalizmi, i to »ravnopravno«. Ako su srpski i hrvatski nacionalisti doveli u pitanje opstanak BiH, muslimanski rizikuju i mogu dovesti u pitanje njeno održanje. Zato je svaki nacionalizam smrtna opasnost za BiH. Jedni što od teritorija ne vide BiH, drugi što od BiH ne vide njene narode.

Ja sam ovde, vođen vašim pitanjima, govorio o srpskom nacionalizmu a tako se mora govoriti i o svakom drugom.

Avaz, Sarajevo, oktobra 1995,
Novinar: Ermin Čengić

Gluva sila

Da se odazovem vašem pozivu za učešće u anketi povodom moje nedavno objavljene knjige *Put u bespuće* navelo me je jedno iskustvo sa njom.

Najčešća, gotovo jedina javna opaska koju je izazvala ova knjiga, uglavnom posvećena nacionalizmu, bilo je pitanje: Šta se knjigom htelo?

Pošto ovakvi »radoznalci« nisu smeli ili, bolje rečeno, nisu hteli da među samim koricama pročitaju da se knjigom raspravlja i želi podstaći rasprava o srpskom nacionalizmu, odgovor su sveli na manipulisanje mojim tobožnjim političkim ambicijama i na pranje svojih ruku svodeći sve na jedan moj kadrovski potez kao da je uloga ličnosti u istoriji jedina ili u svakom pogledu presudna. Dakle, »čitali« su mene, a ne moju knjigu. Uporno izbegavajući kritičku reč o onome što jeste u knjizi, uglavnom su licitirali ono što u njoj nema.

Očito, još uvek, i posle svega, i uprkos svemu što nam je nacionalizam naneo – samo što dalje od kritičkog pa i polemičkog razmatranja i vrednovanja te najakutnije za naš opstanak.

Ovoliki strah od kritičkog rasuđivanja o nacionalizmu proističe iz činjenice da je on i dalje vladajući duh, goruća emocija.

Svoju knjigu uzimam samo kao povod, samo kao mali lakmus-papir na kome se odslikala naša uporna odbojnost da šovinističkoj nemani pogledamo pravo u oči. Uzimam je tako jer se preventivno rukovodila potrebom da se, makar i sasvim subjektivno, pridruži onima koji pokušavaju da pokrenu proces kritičkog preispitivanja razloga, uzroka, uslova i subjekata političke volje nacionalista koji su nas sve zajedno gurnuli u ovaj ambis.

Ne znam ništa preče ni važnije od spoznaje tih činilaca u trenutku kad se rat, izgleda, najzad bliži kraju, ali ne i opijenost nacionalizmom. Katastrofa je suviše velika da bi se preko nje moglo i smelo preći ne samo ćutke već i sa površnim i sporadičnim, ali i lažnim tumačenjima kakvim se tvrdoglavo pribegava. Zlo je toliko da ga nisu mogli sprečiti, a još manje zaustaviti oni malobrojni koji su analitički potpunije od moga svedočenja upozoravali na kobne posledice, objavljujući istraživanja, studije, ankete, oglede. Nadjačavalo je ono što je svojstveno nacionalističkoj maniji veličine – inadžijsko začikavanje celog sveta.

Rečeno je da pobede sluđuju, a porazi opamećuju. Hoćemo li umeti iskoristiti bar za toliko naš višestruki poraz? Sudeći prema istrajnom prećutkivanju

izvorišta i razornih učinaka nacionalizma, bojim se da još nismo spremni da toj zverci pogledamo u zube. Još uvek radije zaprećemo njene tragove.

A bez kritičkog sasecanja samog korena ovog zla, ostaćemo u mraku. I dalje ćemo biti vođeni mitomanskim shvatanjem prošlosti i pripisivati ovakve tragedije slučaju, sudbini, sticaju okolnosti, svetskim zaverama... Razume se, u takvom slepilu ne možemo dogledati svoju budućnost ni do kraja ovog veka.

Nama je nasušno potrebno sveobuhvatno pročišćenje posle ovakvog krvoprolića. A kako se duhovno i moralno iskupiti bez napora i hrabrosti da se kritički spustimo u samo leglo inicijalnog zla, da spoznamo i počnemo čistiti sve što je u nama bilo i ostalo zloćudno. Dok ne počistimo bunjište nacionalizma, po kome sam ja tek začepkao, nećemo steći moralno pravo, nećemo ni umeti da komuniciramo sa svetom, neminovno ćemo ispasti iz istorije.

Kraj ovog bratoubilačkog rata samo je nova prilika za početak kritičkog bavljenja svim činionicima i energijama srpskog nacionalizma. A oni sežu, globalno uzevši, od potpuno istraumatizovanog shvatanja istorije, preko negovanja inferiornog osećanja i svestrane ugroženosti srpskog naroda, do manifestacija bolesnog osvetoljublja.

Otuda, više se nikada, ni nakon prestanka rata, ne bi smeli ponoviti prividi i previdi da smo nacionalizam izveli, da je samo »ostatak prošlosti«. On će ostati sa nama čak i kada bismo se, nekim čudom, tako »idealno« teritorijalno razgraničili od drugih naroda da u jednoj državi ostanemo samo mi, Srbi. Strah od zajedničkog življenja može se sutra preobraziti u strah od suseda. Uz to, ne bi trebalo sumnjati, srpski nacionalizam će se, kako god se ovaj rat završio, a pogotovu kad se završi i srpskim porazom, dugo hraniti iščekivanjem »bolje« prilike za odmazdu i revandikacije, zagovaranjem pravde, koju su mu zakinule svetske sile, nepriznatim zaslugama i preuveličanim gresima. Opet stare pesme na nove istorijske šlagvorte.

Ako nam je do prodornijeg i odgovornijeg pogleda u budućnost, krajnje je vreme da se što strože obračunamo sa svešću koja nedelima ponavlja da je zarobljenik mitskih, pa čak i atavističkih zabluda i nagona.

Velika je nevolja što i mnogi razboriti ljudi, koji su odoleli nacionalističkoj pomami, ne vide uvek potrebu da se, bez predrasude izdajstva, javno govori o srpskom nacionalizmu. Navodno, odavno je poznato sve što ga karakteriše, upoznali smo mu zle čudi u nekoliko ratova.

Međutim, ti koji su i u prošlom ratu iskusili njegovu kamu, čakiju ili malj, počeli su ga duboko potcenjivati čim su ga svojim oružjem sabili u mišju rupu. Prebrzo su zaboravili njegova kameleonska svojstva, prilagodljivost svim ideologijama, pa čak i onim koje su ga smatrale glavnim neprijateljem.

A nacionalizam je tokom nekoliko poslednjih decenija postajao zajednički imenitelj političkih pa i ličnih frustracija nezadovoljnika svih boja, pa, evo, čak i crvene!, na koju je do juče jurišao kao razjareni bik. Iz ove paradoksalne činjenice razviće se najveći, čak presudni ideološki i politički previdi i prividi u našoj poluvekovnoj prošlosti. Razviće se uverenje da su nacionalisti istorijski potučeni, a da

je njihova svest samo jedan ostatak među anahronim i prevaziđenim predrasudama, te da nije opasnija po zajednicu jugoslovenskih naroda od bilo koje druge vrste »opozicionog« delovanja.

Dakle, znalo se da je nacionalizam zlo, ali da je baš ovoliko jarnosno i krvožedno zlo!...

Utoliko su njegovim divljanjem zatečeni čak i oni koji su dosledno i javno ukazivali na opasnosti od provale nacionalizma čija bi prva i najveća žrtva morala biti najveća tekovina balkanskog podneblja, značajnija od svih ideologija – Jugoslavija.

Uprkos toj predloženoj pretnji, ostali smo dužni svom narodu jasnu kritičku reč da je nacionalizam u suštini trajniji, opasniji i jači od bilo koje ideologije. Pogubniji je naprosto zato što na račun razuma potpaljuje ubitačne emocije i strasti, što sužava svest, što obuzima čitavo biće čoveka »borbenim entuzijazmom« ne birajući ni vođe, ni ciljeve, ni sredstva, ni neprijatelje...

Ali, razume se, nacionalizam nije samo proizvod nekih ili nećijih intelektualnih, političkih nacionalističkih glava, pa, u tom smislu, niti subjektivno nedelo naroda. On se uvek hrani kako nasleđenim tako i živim, aktuelnim problemima u svim oblastima društvenog i ekonomskog života.

Eto zašto ni za trenutak ne smemo više uleteti u iluziju da je dovoljno nacionalizmu podsecati grane. Valja ga čupati iz korena. U velikoj meri on je u nama slepa i gluva sila sa kojom su izlišna ubeđivanja. Ta neuračunljiva sila srušila je, protivno svim interesima i samog srpskog naroda, najprostraniju i najudobniju kuću u kojoj je pod istim krovom živio ceo srpski narod. Nacionalizam je uterivao Srbe, iako najbrojnije ukućane, u bolistan strah od ravnopravnosti svih žitelja te kuće. Time je Srbima ukinuo, a sve u ime srpskog patriotizma, prirodno širenje uticaja njihove kulture i svega drugog što podrazumeva gravitaciona sila najmasovnije populacije.

Ništa novo, odavno je poznato da nijedan narod nema većih štetočina, pa i izdajnika, od sopstvenih nacionalista.

Njihova pomama, koja traje evo već punih devet godina, smutila je gotovo sve vitalne funkcije ovog naroda. Kao da mu je oduzeta svaka moć pa i moć kritičkog uvida u stvarnost i sposobnost da artikuliše svoje osnovne interese i ciljeve.

Ko danas ovde zna šta je u ovom trenutku i u predstojećem razdoblju makar samo i prvorazredni interes Srbije i Srba? Još uvek nema saglasnosti čak ni oko toga da je to mir! Zbrka je potpuna. Zamenjuju se, mešaju čak i kratkoročni ciljevi srpske države i srpske nacije, iako oni nisu uvek isti, a umeju biti i suprotni.

Prisetimo se samo kako se Svetozar Marković, baš u tom pogledu, bespoštedno suprotstavio pozivima iz Srbije da se Srbi izvan nje dižu za slobodu potkrepljujući svoj stav činjenicom da ni u Srbiji nema slobode. A ukoliko je srbijanskom režimu tesno u Srbiji, neka zbog toga ne trubi u rat zarad velike, nemaničke Srbije: »U Srbiji baš nije nužno oživaljavati mrtvace, stavljati trulu građu na temelj nove građevine. Drugim idejama treba oživljavati srpski narod; drugi

uzor treba mu staviti za budućnost, i drugi temelj. Neka mirno počivaju hrišćanske vrline naših praotaca. Nama trebaju druge, čovečanske vrline.»

Nakon vek i po od ovih Markovićevih reči, njegov narod gotovo fatalistički čeka da se pojavi neki novi Nemanja ili Dušan koji će mu u mesijanskom nadahnuću obogojaviti sa nekog Gazimestana, oltara, ili akademijske katedre, šta mu valja činiti. A tom glasu providenja prethodiće, čak se i na to čeka, glas izvinjenja čitavog sveta, jer, tobože, svet uviđa da je bio u zabludi prema Srbima i da se o njih, nevine i nevične lažnom predstavljanju, teško ogrešio. Ta psihologija iščekivanja Vožda i nebeske pravde u bedi i obnevidelosti za budućnost, kobna je posledica gubljenja samopouzdanja, kao i letargije u kojoj se skrštenih ruku iščekuju bespogovorna uputstva umesto da se postavljaju najživotnija pitanja i smelo traga za odgovorima.

Istina, najpozvaniji da preuzmu kormilo ovog našeg zabasalog broda, oni najobrazovaniji, pa i najhrabriji, oni u punoj stvaralačkoj snazi, odavno su počeli bežati i još uvek beže sa ovog sablasnog broda. A beže, kao što znamo, da bi izbegli osude što neće u bratoubilački pomor. Njima, kao i onima koji su u ovom razbojničkom ratovanju najviše izgubili mora pripasti najpreče pravo da projektuju nove pravce i ciljeve srpske države i nacije, da iznađu nova izvorišta graditeljske energije, nove oslonce, prijatelje, odnose sa susedima, svetom, nova sredstva, nov politički i ekonomski sistem. Oni su najpozvaniji da pronalaze odgovore na mnoga pitanja koja su poslednjih godina otvarana kao rane. Neke od tih odgovora čak i ne slutimo, ali će svakako biti odgovorniji i kompetentniji od svih onih koje smo slušali iz raznih političkih i ratnih štabova, kabinetskih i akademskih proklamacija, pa i sadašnjih stranačkih programa preopterećenih nacionalnim dušebrižništvom i nacionalističkom megalomanijom.

Prema tome, umesto što se ovaj narod očajnički i malodušno pita: »Dokle ovako?«, »Šta će sa nama biti?«, »Ima li nade, izlaza?«... pristupimo promenama bez odlaganja. Jedino u tom slučaju imamo moralno pravo da očekujemo i pomoć drugih.

Poslednji je čas da se srpski narod trgne iz obamrlosti i da shvati da ima i nade i izlaza, ali da mu ih niko neće pokloniti ni sa strane ni sa režimskog vrha. Mora se prisetiti gde je zastao pre nego što je opijen nacionalističkim bunilom. A zaustavljen je pre desetak godina u sopstvenom zahtevu za korenitim promenama u društvu. Tog društva više nema, ali je taj prekinuti zalet za promenama danas još akutniji, jer je ovo stanje, nastalo nakon takozvane »antibirokratske revolucije«, u srži trulo. Ono društvo je bilo zrelo za duboke promene, ovo se raspada.

Pri tome, moramo biti svesni da ni zalečenje a pogotovo isceljenje ove tragedije neće teći ni lako ni brzo. Posledice ovog bratoubilaštva su tolike da tragično obeležavaju čitavu drugu polovinu dvadesetog veka i da će se neizostavno u raznim vidovima preliti i u treći milenij. Pominjem ovu pošast samo zato što su i njene razmere uzrok ove kolektivne depresije, odsustva volje da se već jednom iskorači na suvo, da se prevrne list i za početak bar zaustavi inercija propadanja. Za tu inicijalnu promenu potrebno je najviše snage.

Moramo je smoći svuda – najpre svako u sebi, a onda od osnovne škole i univerziteta do Akademije nauka, od televizijskih i izdavačkih programa do institucija političkog i ekonomskog sistema, stadiona, proslava...

Vreme je nekoliko nedelja objavljivalo polemiku povodom knjige Ivana Stambolića *Put u bespuće*. Reagovali su poznati politički funkcioneri Stambolićevog vremena – Stipe Šušar¹, Azem Vlasić², Marko Orlandić³, Franc Šetinc⁴, Živan Berisavljević⁵... U ovom broju Stambolić »podvlači crtu« ispod svega što je povodom njegove knjige rečeno, i u ovom i u drugim medijima. Sa svoje strane »Vreme« ga je pitalo:

– *Kako ocenjujete prećutkivanje Vaše, nesumljivo politički relevantne knjige u zvaničnim srpskim medijima?*

– Tačno je da su svi izuzimajući »Politiku«, prećutali. Izgleda da njima, ali ne samo njima, više smeta što sam ja progovorio, nego šta sam u knjizi izgovorio.

– *Kakav imate komentar na bavljenje dr Mire Marković⁶ Vama i Vašom knjigom u njenom dnevniku u »Dugi«, mada je Vi u Putu u bespuće nigde ne pominjete?*

– Tom osobom se danas bave svi. Ja se njome nisam bavio nikad, nisam ni u knjizi, pa neću ni sada.

– *Vaša ocena današnjih optužbi ondašnjih vojvođanskih i crnogorskih rukovodilaca da se, dok ste bili na vlasti, u velikosrpskom nacionalizmu niste razlikovali od Slobodana Miloševića?*

– Pa, nisu ljudi samo iz ta dva rukovodstva bili žrtve raznih previda i privida.

– *Pored javnih, nesumljivo su Vam stizale i nejavne reakcije na Vašu knjigu. Da li ste, od trenutka nastanka knjige do danas, došli do novih saznanja povodom materije o kojoj ste pisali, posebno o ulozi JNA u pripremi Osme sednice?*

– Da. Veći broj ljudi mi se, podstaknut knjigom, javljao da bi mi ispričao nove detalje o tome ko je, kad je, s kim je, dogovarao, pripremao, činio, ali to se ne odnosi pre svega na JNA. Tu je bilo i zaista zanimljivih i novih bitnih detalja i žao mi je što ih nisam znao dok sam knjigu pravio.

– *Možete li sad da navedete neki od tih detalja?*

– O tome drugom prilikom.

– *Kojom prilikom? Pripremate li novu knjigu?*

– Autor postojeće knjige je sam život. Ja sam se trudio da budem što verodostojniji zapisničar. Hoće li vreme taj zapisnik overiti, nije moje da sudim.

– *Pitanje je bilo o novoj knjizi ili drugom, dopunjenom izdanju Puta u bespuće.*

– Što se nove knjige tiče, verujem da moj dalji život neće proizvesti potrebu da je pravim. Što se ticalo mene, a zanima i javnost, već se odigralo. A nadam se da detalji o kojima smo govorili neće tražiti novu knjigu.

– U reagovanju na knjigu objavljenom u Panorami, Goranu Miliću⁷ se čini posebno zanimljivom Vaša formulacija »srpski velikonacionalisti«, umesto uobičajene »velikosrpski nacionalisti«.

– Ja to nisam dobro razumeo. Inače, Goran je, koliko se sećam, napisao prvi novinski komentar o Osmoj sednici; objavljen je u sarajevskom *Oslobođenju*, a bio je hvalospev Osmoj sednici kao najdemokratskijem činu.

– Kako tumačite pojavu dve verzije Vaše knjige – jednu u prodaji u izdanju B 92, drugu koja je u nastavcima izlazila u *Telegrafu*?

– Postoji samo jedna verzija moje knjige. A kad je reč o onoj koju je objavio *Telegraf*, rekao bih samo ovo: da smo se Čuruvija⁸ i ja našli na bilo kom poslu – propao bi. A šta tek da kažem o pisanju moje političke autobiografije iz njegovog pera i njegove glave?

– Kažete da su Vam često spočitavali da u knjizi nemate ničeg lepog. Želite li da odgovorite na takve primedbe?

– Malo je u knjizi lepog, jer kao što bi rekli stari Grci – šta reći o onima kojima je njihova domovina mala?

– Da li ste komunicirali sa takozvanim običnim čitaocima Vaše knjige i šta su Vam rekli?

– Stariji čovek u Knez-Mihailovoj čita knjigu tako reći iz ruku uličnog prodavca. Pitam ga – kako ide. »Sporo«, veli on. »Nemam para da je kupim, pa je čitam kod svakog prodavca pomalo. Ali, ništa ne preskačem.« Naravno, kupio sam mu knjigu.

Vreme, Beograd, 6. novembar 1995.

Novinar: Roksanda Ninčić

Napomene:

¹ Stipe Šušar, predsednik Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije. Predstavnik SK Hrvatske u ovom telu.

² Azem Vlasi, predsednik Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova.

³ Marko Orlandić, predstavnik SK Crne Gore u Predsedništvu SKJ.

⁴ Franc Šetinc, predstavnik SK Slovenije u Predsedništvu SKJ.

⁵ Živan Berisavljević, član Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine.

⁶ Dr Mirjana Marković, predsednik Direkcije Jugoslovenske levice (JUL), supruga Slobodana Miloševića.

⁷ Goran Milić, novinar Televizije Beograd pre raspada Jugoslavije.

⁸ Slavko Čuruvija, urednik beogradskog lista *Telegraf*. Ubijen u vreme intervencije NATO pakta u Jugoslaviji.

Kraj zatvorenog kruga

Knjiga Ivana Stambolića *Put u bespuće* izazvala je ne samo veliko interesovanje već i mnogobrojna i različita reagovanja u političkoj i intelektualnoj javnosti Srbije, posebno Beograda. Iz dva razloga. Prvi, zbog autora Ivana Stambolića, bivšeg predsednika Predsedništva SR Srbije, a sada direktora Jugoslovenske banke za međunarodnu ekonomsku saradnju. Drugi, što je knjiga vezana za politički uspon Slobodana Miloševića i politički ambijent u Srbiji s kraja 80-ih godina. Period koji se smatra presudnim za događaje koji su bivšim jugo-prostorima doneli rat i etničke konflikte. Smenjivanje Stambolića s najmoćnije političke pozicije u Srbiji na poznatoj Osmoj sednici Saveza komunista Srbije na izvestan način označava i početak kraja ranije jugoslovenske federacije. Dramatika oko ove sednice se izjednačava sa izvođenjem, da kažemo, klasičnog puča. Od strane Miloševića protiv Stambolića, njegovog dugogodišnjeg partijskog patrona i ličnog prijatelja. Posle osmogodišnjeg muka, Stambolić progovara o ovim događajima, o ličnoj odgovornosti o dolaženju Miloševića na vrh političke moći. Iz skupljene »zajedničke hrabrosti«¹ ranijeg političara Stambolića i publiciste Slobodana Inića doživljava se jedan izvanredan šareni politički pejzaž. U intervjuu za *Puls* Stambolić govori o političkim prilikama u Srbiji u to vreme, o srpskom nacionalizmu, o Miloševiću i o aktuelnoj srpskoj politici, o jugo-raspadu, o Kosovu, o odnosu makedonskih političara prema Osmoj sednici i prema Miloševiću, o makedonsko-srpskim odnosima. Višečasovni razgovor se vodio u sedištu Banke u Beogradu. Stambolić je smatrao da posle knjige i nisu potrebni razgovori sa novinarima. Međutim, prihvatio je intervju u kome je knjiga samo povod za opširnija i dublja razjašnjenja događaja koji su doveli do ovog vremena apsurdna. Intervju je na izvestan način i sam počeo, interesujući se za zdravlje predsednika Gligorova posle atentata.

Ivan Stambolić: Rekao bih da ono što je Makedoniji uspelo, predvođenoj Kirov Gligorovom, u ova burna i tragična vremena kada se Jugoslavija raspadala, zaista je veliki podvig. S njim, konstituišući sopstvenu državu, Makedonija je najviše pomogla svojim susedima. Bilo bi veće zlo da Makedonija nije uspela u tome. I kad već u ovo vreme i ovih dana spominjem Kiru Gligorova, rekao bih da je ta njegova do savršenstva razvijena veština mogućeg dragocena i nezamenljiva. On je čovek koji je uspešno spojio sposobnost i vizionarstvo. Duboko ukorenjen

osećaj za realnost i razumevanje te realnosti za Makedoniju je bila nezamenljiva. To se pokazalo i potvrdilo sa potezom oko promene zastave, kada se nije podleglo iaskušenjima istorije. Videlo se kako su završili svi oni koji su budućnost tražili vraćanjem u prošlost, robovanjem mitovima. Ovakvom politikom Makedonija je i pored velikih razlika u tim procesima rušenja i tragedija koje su nastale, bila, ostala i izgrađuje se kao faktor stabilnosti u tom području. Konstituisanje makedonske države na način na koji je to učinjeno jednim političkim rasuđivanjem i državničkom mudrošću Kire Gligorova, mislim da je za sve nas jako dragoceno i važno.

Puls: Iz ugla ove nove ralnosti, kako gledate na makedonsko-srpske odnose?

– Gledam tako kao što je oduvek u istoriji gledala progresivna srpska misao. Polazim od toga da je jedan od prioriternih srpskih nacionalnih interesa, kao što su pre sto godina govorili veliki srpski autoriteti, taj da učvršćuje i razvija identitet makedonskog naroda, njegovu samostalnost, da bi što uspešnije mogli da se razvijaju odnosi između srpskog i makedonskog naroda.

– *SRJ ili Srbija je ostala jedna od poslednjih zemalja Balkana koja nije priznala Republiku Makedoniju.*

– Pa, to nije jedini pogrešan korak aktuelne srpske politike. Mislim da je šteta što je tako, ali se nadam i verujem da će se vremenom to popraviti, jer su koreni odnosa i bliskosti tih dvaju naroda takvi da mislim da će narodi to prevladati i da će to postati prošlost. Mislim da je u narodima ostala ona bliskost i da politika nije uspeła da je naruši i pored svega onoga kroz šta smo prolazili i kroz šta prolazimo.

– *Da li su »greške« povod za knjigu? Iako smo se već dogovorili da ne razgovaramo o njoj, ipak se ne može izbeći barem jedno pitanje – zašto ste tek sada progovorili, objavljivanjem Vaše knjige? Da li je to samo potreba političke, pa i lične distance?*

– Jedno od najčešćih pitanja koja mi se postavljaju povodom knjige je zašto sam tek sada progovorio i to uglavnom postavljaju oni kojima je važno pitanje zašto sam tek sada progovorio, a ne šta sam napisao u knjizi. A knjiga je čekala mene, ja sam nju morao da napišem, ali sam bio svestan da moram da imam distancu od onog vremena, od onih događaja koji su vezani za političko razračunavanje u Srbiji na Osmoj sednici, kada sam bio sklonjen iz politike. Distanca iz više razloga. Postoje lični razlozi. Ja sam morao, povodom mnogih pitanja, sebe da upitam i da preispitam neke stvari, da se konsultujem sa mnogim ljudima i sa mnogim dokumentima. S druge strane, morao sam malo da se otrgnem i da odmerim distancu da bih mogao svoje emocije, bunt i gnev u sebi da smirim. Zašto sam ja gubitnik u tom razračunavanju? I, da pokušam da to moje subjektivno posmatranje bude što objektivnije, što realnije, da bi imalo nekakvu vrednost. U suštini, ja nisam pisao knjigu, knjigu je pisao život, on je autor knjige, ja sam pokušao da budem što verodostojniji zapisničar, a da li će vreme i istorija overiti taj zapisnik

– videćemo. Druge razloge nisam imao, osim onih koji proizlaze iz aktuelne političke situacije, onih o kojima govorim, koji u suštini govore o tome da ja nisam čekao nekakav momenat, već da je knjiga čekala mene, da sazri u meni. Kada je sazrela, kada sam smatrao da mogu nešto korisno da svedočim, a bio sam dužan da svedočim, imajući u vidu i moju ulogu u svemu što se dešavalo, ja sam izašao sa tim svedočenjem.

– *Da, ali u međuvremenu se desila serija događaja.*

– Razume se, u međuvremenu Srbija je započela četiri rata i sva četiri rata je izgubila. Odigrala se jedna velika nacionalna katastrofa. Zatvorio se jedan krug rušenjem mira koji smo imali u zajednici u kojoj smo mirno živeli. Napravljen je jedan krug da bismo došli do tačke da se sada ponovo zalažemo za mir i da se zalažu za mir baš gospodari rata, oni koji su taj rat i započeli. A taj krug je ispisan sa mnogo žrtava, grobovima, najveću moguću cenu smo platili da bismo došli do jednog elementarnog ljudskog saznanja da se može i mora živeti u miru i slozi sa susedima. Prolazeći kroz sve to, našli smo se tu gde smo, tu se našla i moja knjiga, na kraju tog zatvorenog kruga. Ona i počinje prvim poglavljem da rat nije morao da se desi i završava se poglavljem da mir mora nastupiti. Taj krug je zatvoren.

– *Ne znači li da se zatvaranjem kruga otvara, modelira jedan novi politički ambijent u Srbiji, koji se na izvestan način najavljuje? Pa možda i jedan Vaš comeback u politiku?*

– Oko promene atmosfere u Srbiji? Tu su nastale neke promene. Mislim da se pre godinu ili dve, ta knjiga ne bi čitala uopšte, doživela bi veliku anatemu, možda bi je čak i zapalili. Danas, kao što se vidi, ona se dosta čita, reakcije su veoma široke, knjiga je izazvala pažnju i interesovanje i izazovi su veliki. Sa onim što ona sadrži, sa onim što je u koricama, malo ko je polemizirao.

Što se tiče drugog dela Vašeg pitanja, to i jeste razlog što su mnogi hteli da čitaju mene, a ne knjigu. Čovek koji ima toliko političkog iskustva kao ja i onaj ko imalo ima uvida u političku scenu Srbije i odnose sila u njoj, kao i u stanje nacionalne svesti u srpskom narodu, i napiše ovakvu knjigu – on ne može da računa na bilo kakvu šansu u politici i da se vrati u politiku. Ja tu sporim, da ne kažem da se obračunavam, sa najrelevantnijim faktorima današnje političke scene i kreiranjem političke svesti u Srbiji. Ja tu nemam nikakvu političku zaslugu.

– *Bili ste na najmoćnijoj političkoj poziciji u Srbiji. Šta je bilo rešavajuće za prevladavanje nacionalističkih procesa nad demokratskim? Naročito što Srbija iza sebe ima u istoriji demokratske tradicije što je – reklo bi se – izazov za demokratske promene, a ne za povratak kosovskim mitovima?*

– Što se tiče tih demokratskih tradicija, na ovim balkanskim prostorima ne vidim nijedan narod koji se može pohvaliti time da se oslanja na to kao na relevantan faktor. A, uostalom, sve što nam se desilo pokazuje to. Što se tiče samog nacionalizma, odmah bih želeo da kažem: od kada ima nacija ima i nacionalizma

i dok njih ima – biće i nacionalizma. I nema nacija u kojima ne postoje nacionalističke snage. Nacionalizam na celom jugoslovenskom prostoru je bio ona presudna, rešavajuća energija zla što će nastati. Mnogi danas žele da sve što se u Jugoslaviji dešavalo uproste i da svedu na neke kadrovske poteze, dobre ili loše. A u okviru toga veliki deo odgovornosti da se prebaci na mene, to jest, na onog koji je vukao tzv. presudne kadrovske poteze. Ja ne bežim od takve odgovornosti. Milošević je moja velika odgovornost. Ali mislim da je nedozvoljeno uprošćavanje celog posla ako se sve svodi samo na jedno personalno kadrovsko rešenje.

– *Nesumnjivo da bi to bilo uprošćavanje, naročito prema događajima koji su usledili. Ali, baš su oni pokazali da su personalne pozicije presudne, posebno za Srbiju i ulogu Miloševića.*

– Jugoslovensko društvo i država su se u to vreme nalazili u dubokoj krizi – ekonomskoj, političkoj, krizi međunacionalnih odnosa, a možda je najgore što su se nalazili u krizi ideja. Postojale su društvene okolnosti koje su stvarale povoljno tle za razvijanje nacionalizma. U Srbiji, imajući u vidu zaoštrene odnose sa pokrajinama, to tle je bilo najpovoljnije. Nije problem u previdu ili u jednoj kadrovskoj grešci. Glavni i osnovni problem na prostoru cele Jugoslavije, u svim republikama, u Srbiji posebno, jeste previd vladajuće partije, Saveza komunista, ali i previd koji je trajao jako dugo oko same prirode, suštine nacionalizma, njegove razorne snage, mogućnosti za njegovo natapanje i pogrešne, često nespretnosti i neuke, kontraproduktivne političke borbe protiv nacionalizma.

– *U bivšoj Jugoslaviji se smatralo da je završetkom Drugog svetskog rata, u kome je nacionalizam razbijen, on i zauvek likvidiran.*

– Da li se nacionalizam pokazao jačim od svake ideologije? Ta svest, često iracionalna, koja prerasta u emocije, pokazala je svoje kameleonstvo i sposobnost za prerusavanje, prilagođavanje svim ideologijama, pa i crkvenoj, na koju je naletela kao bik. To što smo mi potcenili nacionalizam, i Srbija nije tu izuzetak, to je najveći previd te politike i na tome će se izgraditi smrtna presuda Jugoslaviji, koja je, po meni, jedna od najdragocenijih tekovina koju smo imali na balkanskim prostorima. Ali, paradoks će biti u tome što će nacionalizam uterati u srpski narod strah od ravnopravnosti sa malobrojnima u zajedničkoj kući, a u suštini paradoksalan strah, ali taj strah je proizveo ratne energije.

– *Srpski narod i srpsko nacionalno pitanje su se u ovim istorijskim vremenima našli u velikim iskušenjima. Zašto se za njegovo rešavanje krenulo ratom, a ne miroljubivim sredstvima? Da li je tu presudan Milošević? Ili jedno šire stanje duha i svesti srpskog naroda?*

– To široko stanje duha što će proizvesti savez dogmatskih komunista i nacionalista – to je jedna paradoksalna veza i odnos, ali to će se odigrati i pokazati kobnim. U vezi s tim, ponovo bih rekao: ako mi je dozvoljeno da kažem – mislim da to važi za svaki narod, za svaku republiku i za svaku državu koja je nastala na području bivše Jugoslavije – ukoliko ostanemo na sečenju nacionalističkih

grana, a ne na čupanju korena, tada nam ne beži nacionalizam. Mislim da je borba protiv nacionalizma, mržnje, isključivosti, danas prioritetan zadatak svakog naroda, svake republike iz bivše Jugoslavije.

– *Znači li to da rešavanje nacionalnog pitanja, koje se otvorilo sa političkim tektonskim poremećajima čitavog komunističkog bloka, nije moglo da se rešava mirnim putem, već ratom?*

– Nacionalizam nije mogao drugačije da postavi nacionalno pitanje. Tako će se srpsko pitanje postaviti kao vojno pitanje, a to je moglo biti sve samo nije smelo da postane vojno pitanje. I onda, iz tako postavljenog pitanja krenuće se u jedan imperijalni rat, u mitomanske snove i mitomansko tumačenje istorije i zarobljavanje naroda s prošlošću i nacionalizmom. Ne može drugačije. Nacionalizam je kod nas mržnja, a kada ona preovlada, kreće se u rat, za sve nam je kriv neko drugi, neprijatelja tražimo u onima oko sebe i zato je to opasno...

– *Fenomen Milošević. Šta je bilo presudno za njegovo oblikovanje? Vi i Vaša uloga, ukupan partijsko-ideološki ambijent, (ne)reagovanja tadašnjeg partijsko-državnog vrha, bivša JNA, pritisak nacionalizma, SANU i Ćosić¹, koji ga sada naziva »kratkovidim i samovoljnim političarem«...?*

– Sve zajedno. O tome sam već govorio i govorim u knjizi. Operativna realizacija poslova započinje Memorandumom SANU. Problem neće biti u tome, to bi izgorelo u nekoj pepeljari kao nevažeći list hartije, već će problem biti u tome što će država i Savez komunista za svoj nacionalni program angažovati sve društvene, državne, političke institucije, snage, podstaknuće svest o realizaciji takvog projekta koji će nas odvesti u ovo zlo. Sigurno u to ulazi nereagovanje partijskog i državnog vrha. A, čekale su se samo dve reči podrške. One su izostale. Sve je bilo »privatna« srpska stvar. Unutrašnja stvar Srbije. S časnim izuzecima.

– *Kako ste doživeli odnos predstavnika iz Makedonije u partijsko-državnom vrhu ili nekih političara iz Makedonije u tim presudnim vremenima? U knjizi spominjete Mojsova² i Koliševskog³ u negativnom kontekstu oko situacije sa Osmom sednicom i Miloševićem.*

– Tadašnje aktuelno makedonsko rukovodstvo je podržalo Osmu sednicu i njene odluke. Onoliko koliko sam ja mogao da imam u vidu, a koliko sam posredno i neposredno osećao uticaj i ulogu tadašnjih kadrova iz Makedonije u tom političkom razračunavanju u Srbiji, moj je utisak i ubeđenje da su najmoćniji ljudi tadašnje vladajuće garniture u Makedoniji podržali Osmu sednicu i tu politiku. Drugo je pitanje ko je koliko konkretno radio na sceni i iza nje, na njenom pripremanju i konačnom razračunavanju. Ti ljudi su tada podržali ono što se desilo u Srbiji. Zbog jedne kratkovidnosti ili zbog nekakvih momentalnih i aktuelnih interesa nije se videlo kud sve to vodi. Ali, kad već počinju da uviđaju, tada će doći do drugih promena u samoj Makedoniji, pa i do promena rukovodstva i ljudi.

– *Da li tu uključujete i one u vrhu jugo-partije i jugo-države?*

– Uglavnom, ali to ne može da se odnosi na sve ljude. Imao sam utisak da su u tadašnjem makedonskom rukovodstvu postojale ozbiljne razlike oko toga, ali u samom tom činu i u to vreme preovladala je ova opcija podrške Osmoj sednici.

– *Govoreći o posledicama Osme sednice, rekli ste da su one tragične ne samo za srpski narod već i šire. Kako onda objašnjavate činjenicu da je Milošević konstantno na izborima dobijao poverenje naroda za svoju nacionalnu politiku. Da li se radi o političkoj sposobnosti, o izboru naroda ili o manipulaciji njime?*

– Pitanje je jako komplikovano i traži jednu širu i dublju analizu kojom treba da se bavimo, ali iz svega toga što ste Vi pitali ima i Miloševićeve sposobnosti i sposobnosti da se manipuliše narodom, da se koriste najmoćnija sredstva, propagande i mediji. To je period kada se izbori odvijaju u vreme sukoba i ratova s drugima. I tada vladaju drugačiji zakoni i jedna racionalna analiza jednog iracionalno stvorenog stanja nije moguća. Treba tražiti mnogo dublja razmatranja kako i zašto se to tako dešavalo i dešava se. A to, pak, govori o nacionalizmu kao o sili, o moćnoj energiji, o zanosu u koji se krenulo, pa kad se uvidelo da nacionalizam vodi u bezdno, tada više nije mogao da se zaustavi. Kažu: pobeđe zaluduju, a porazi opamećuju. I sada je moralo da se dođe do poraza da bismo počeli da se opamećujemo.

– *Velika Srbija se nije desila. Sada je Milošević u ulozi mirotvorca, kao što ste rekli. Ćosić prihvata kapitulaciju kao dostojanstvo a ne kao stid, jer dolazi od Amerikanaca, ali se ne miri s porazom od Hrvata i Muslimana... Kako biste vrednovali položaj srpskog naroda danas?*

– Mislim da je danas vrhunski interes Srbije i srpskog naroda mir koji bi stvorio prvu pretpostavku da se krene u istinsko pomirenje s drugim narodima, pre svega sa onima s kojima se sedamdeset godina živelo zajedno. A u tom pomirenju da odbranimo pravo i mogućnost za zajednički život, da se ne bojimo i da ne budemo inferiorni. Kakva budućnost i kakva rešenja za budućnost? Njih će morati da potraže onih stotinu hiljada najtalentovanijih, najobrazovanijih, najhrabrijih koji su pred mobilizacijom pobjegli u svet i oni koji su ovim ratom izgubili najviše. Među njima treba da tražimo snage i ljude koji će tražiti odgovore. Da bi se pronašli odgovori za izlaz iz bespuća, za zakoračenje na putu u svet i za povratak u istoriju, mora se puno nacionalnih i socijalnih potencija osloboditi. Opasno je ako se u letargiji i sa izgubljenim samopouzdanjem očekuje da to učini pojedinac s neke katedre, govornice ili oltara, ili da se čeka da se pojavi neki vođa.

– *Gde biste smestili opoziciju u svim ovim složenim političkim relacijama?*

– Generalno uzevši, ima nekoliko izuzetaka koji su marginalni, sve partije u Srbiji su nastale iz jednog jedinstvenog nacionalističkog bloka. Iz jednog stanja idealno željenog komunističkog omasovljavanja partije. Ceo narod je postao jedna partija. A to je bila nacionalistička partija. I tada, iz tog pokreta nastale su partije kao frakcije tog istog pokreta. I danas se svađaju s vladajućom partijom ne oko toga zašto je krenula u rat, već zašto nije dobila ovaj rat, zašto ga nije dobro vodi-

la, što nije ostvarila snove. Zato tu ne postoji opozicija, to je lažna opozicija. Znači, da bi se profilisala jedna stvarna politička scena i odnos snaga u kome prevladavaju demokratske snage, mora postojati srednji sloj. Srednji sloj je uništen. Da bi se ta scena oblikovala, moraju postojati partije rada, kapitala, srednjeg sloja i partije centra. A ovde nema ni rada, ni kapitala ni srednjeg sloja. Ovde postoji samo nacionalizam. Otud, to je jedna scena koja tek treba da se izgrađuje da bi stvorila demokratske pretpostavke i potencije.

– *Deveti mart 1991. godine. Tada su postojale šanse da se drugačije preokrenu stvari. Da se desi istorija.*

– Pa, desila se istorija. Od tog marta će se krenuti u rat. Ovdašnjem razvijenom nezadovoljstvu reakcija će biti kretanje u rat. Tada će doći do definitivnog spoja između rukovodstva Srbije i Armije. Razume se, krenulo se u krvavu istoriju. Ali, to je istorija. Tadašnje političko stanje, stanje svesti, noseće snage u Srbiji, osnovne parole – to je vreme kada je cela nacija postala jedan pokret, nacionalistički pokret. U to vreme, istinskih potencijala za drugo nije bilo.

– *Smatrate li da je Dejton početak jednog drugog ambijenta?*

– Nadam se, čak i verujem da preokret mora da se desi. Svi smo umorni od jednog suludog rata koji nikome nije doneo ništa drugo osim zla, u kome su svi gubitnici, a dobitnika nema. Svi su poraženi.

– *Analitičari ne isključuju mogućnost jednog srpsko–srpskog sukoba kao reakcije na takav mir.*

– Kada nastane mir, imamo sasvim drugačije i nove okolnosti u jednoj fazi i u jednom momentu mnogo složenijem i komplikovanijem od ovog sada. I to vreme isto tako nosi mnoge opasnosti. Nisam spreman da prognoziram kako će se kroz sve to prolaziti. Nadam se i želim da verujem da su nas porazi opametili. Neke pouke iz toga moramo da izvučemo. Ali, da taj rizik postoji – postoji.

– *U ceo srpski kompleks ulazi i složeni albanski čvor, Kosovo. Da li da se preseče ili da se rasplete?*

– Sečenje čvorova nas je dovelo do ovoga. Nikakvi čvorovi se ne smeju seći, oni treba da se razvezuju. Problem je u tome što je sečenje nekih čvorova proizvelo milione novih, mnogo težih i komplikovanijih problema. I problem Albanaca i njihovih odnosa sa Srbima, Makedoncima i s Crnogorcima, ali i sa svojom matičnom zemljom, veoma je star problem, složen i komplikovan. On se neće sam rešiti, on mora da se rešava. Rešavaće ga i naša deca i naši unuci. Nadamo se da će se rešavati kroz evropske procese, koji će jednog dana postepeno zahvatiti i ove prostore, pa će te etničke međe i granice oko kojih se svađamo dobiti drugi karakter od onoga koji danas imaju. To pitanje je složeno i što se tiče samih Albanaca, ali se odnosi i na ova tri naroda s kojima su Albanci pomešani. Samo mudrost, strpljenje, evropski kriterijumi i merila tu mogu pomoći. Treba pobediti strah kome podležu inferiorni i slabi. Time bi trebalo stalno da se bavimo i da ga rešavamo. Ukoliko postoji ambicija da se taj problem reši presecanjem čvora, to može dovesti do novog rata.

– *Spomenuli ste nekoliko puta Balkan. Kuda se on kreće?*

– Mi smo pali i ekonomski i civilizacijski, pali smo u svakom pogledu. Poništali smo sve ono što smo učinili. Trebalo bi samo da iskoračimo na drugi breg. To neće biti jednostavno, ali jedino u to verujem. Da sazrimo kao nova nacija, ali i kao društvo, državna zajednica i da izađemo iz nivoa svesti i odnosa nekih primitivnih zajednica.

Puls, Skopje, 10. novembar 1995.

Novinar: Mirče Tomovski

Napomene:

¹ Dobrica Ćosić, književnik, akademik.

² Lazar Mojsov, predsednik Predsedništva SKJ i predsednik Predsedništva SFRJ.

³ Lazar Koliševski, predsednik Predsedništva SFRJ

Ustav na tenkovskim gusenicama

Zeri: Gospodine Stamboliću, u Predgovoru Vašoj zajedničkoj knjizi sa gospodinom Inićem, između ostalog se može pročitati vaša zajednička konstatacija: «Nema te ustavne norme, koja bi vredela jednog jedinog života.» Ustavni problemi na relaciji Srbija–Kosovo, koji će svom silinom izbiti sredinom osamdesetih godina, označiće početak procesa rastakanja bivše Jugoslavije, procesa koji će dovesti do rata u Jugoslaviji. U jednom od vaših odgovora, čini nam se da sa pravom ističete da je donošenje Ustava Srbije¹ na tenkovskim gusenicama i u krvi na prištinskim ulicama otvorilo put za Vukovar, Dubrovnik, Sarajevo... Vaše političko otvaranje problema ustavnih promena na relaciji Srbija–Kosovo, trebalo je – po vama – da učvrsti federaciju, a zapravo je pridonela kraju Jugoslavije? Zašto?

Stambolić: Teškoće, razlike i nesporazumi oko ustavnog ustrojstva Srbije, tumačenja i primene samog Ustava, počele su odmah nakon njegovog donošenja. Da bi se Ustav očuvao kao fetiš, sporovi su prebacivani na kolosek njegove primene i njegovog tumačenja, što je značilo da je Ustav u svemu dobar i da ga krivotvore loši ljudi. Međutim, dalji sled događaja potvrdiće da ovde nisu posredi dobri ili loši momci, nego suština jednog akta koji je duboko u sebi protivrečan i to ne samo na relaciji Republika–pokrajine. Stoga sam oduvek mislio i taj stav zadržao do kraja da se sve nesuglasice na pomenutoj relaciji ne mogu uspešno otklanjati bez učešća čitave Jugoslavije, bez sporazuma na čitavom tom prostoru. Drukčiji put, koji je izabran na Osmoj sednici, zakonito je vodio u krivoprolie. Jugoslovenska tragedija već je, nažalost, posvedočila da ni čitav Ustav, a ponajmanje neki njegov stav, ne zavređuje ni delić ovih stradanja.

– Inicijativi za promenu Ustava prethode događaji na Kosovu, kojima je, po vašim konstatacijama, upravljala nacionalistička grupa u Beogradu okupljena oko Dobrice Ćosića. Radi se o dobro poznatim peticijama, o raznim incidentima, o prvim okupljanjima po nacionalnoj osnovi, o putovanjima za Beograd. Čini se da su ovi načini izražavanja nezadovoljstva išli u prilog Vašoj inicijativi za promenu Ustava, te zbog toga ove akcije nisu bile sprečene. Na drugoj strani, u knjizi ističete činjenicu o falsifikovanju podataka o silovanjima na Kosovu, kao i to zašto ste vi tolerisali »ulicu« kao metod rešavanja kosovskih problema, te očitu antialbansku

propagandu srpskim metodama, koja se bazirala na netačnim pa i falsifikovanim podacima.

– Potpuno je pogrešna procena, koju, uostalom, dokumentovano demantuje moja knjiga, da su bilo kakva vaninstitucionalna, a pogotovo ulična zbivanja, išla u prilog mojoj inicijativi za promenu Ustava, jer je moj metod rada na promenama Ustava, kao što se svaki čitalac knjige može uveriti, podrazumevao striktno dogovaranje i sporazumevanje. Zahtevi sa ulice objektivno su išli na ruku nacionalističkim, i srpskim i albanskim, metodama sile, mase i brzine, metodama svršenog čina, hazardom: sve ili ništa, što obično vodi u ništa. To, posle svega što smo preživeli, nije potrebno dokazivati.

– *Vi ste u Kosovu Polju bili godinu dana pre Miloševića. Kao što ističete u knjizi, već tada ste bili svesni »igranja vatrom« od strane onih koji su organizovali kosovopoljske Srbe, te ste zbog toga, na jednoj od sednica Predsedništva CK SKJ, između ostalog istakli: »Situacija na Kosovu je takva da je dovoljno da na skupu građana jedan viđeniji srpski nacionalista usklikne ubojitu parolu i Srbi će se dići na ustanak.« Na sednici Predsedništva SFRJ, koja se odvija za vreme IX Plenuma CK SKJ, kako sami ističete – Vas su članovi Predsedništva pomešali sa Ćosićem – u pogledu organizovanja kosovskih Srba. Da li to znači da je u tom momentu Ćosić bio jači od Vas u pogledu kontrole nad kosovskim Srbima? Kako je do toga došlo?*

– Ćosić je imao više uticaja na kosovske Srbe od mene utoliko što ih je podsticao i što ih je podržavao u metodama koje su za mene bile neprihvatljive. Međutim, veća je nevolja bila što su to isto činili i ljudi iz samog političkog vrha Republike, a to tada nisam znao.

– *Na drugom mestu ističete: »U tom trenutku nisam znao ko sve, i na kojim sve osnovama, instrumentalizuje srpsko nezadovoljstvo kosovskim neprihvatljivostima, ko sve te ojađene Srbe organizuje u pravi pokret: Politička policija? Srpski nacionalisti? Ruska linija? CIA? KOS?... ili svi zajedno? Da li to znači da je Vama izmakla kontrola nad situacijom na Kosovu?*

– Kontrolu na Kosovu htelo je da ima i imalo je koliko je imalo kosovsko rukovodstvo.

– *U Vašim interpretacijama početka procesa ustavnih promena, podvlačite da ste zapravo imali podršku svih republika, pa i pokrajinskih rukovodstava u pogledu menjanja relacije Srbija–pokrajine. U intervjuu za Studio B (koji je prenela Srpska reč), Vi ističete da se ipak nije radilo o narušavanju bitnih odrednica tih autonomija. Ta Vaša formulacija potvrđuje navode nekih bivših kosovskih rukovodilaca koji ističu da sama inicijativa u početku nije podrazumevala radikalnu promenu statusa Kosova kakva se dogodila 1989. godine, te da Kosovo nikada ne bi pristalo – iako Vi to navodite kao predvidivu varijantu – da mirnim putem izglasa promenu ustavnih relacija na liniji Kosovo–Srbija. Znači, kosovski rukovodioci su ubeđeni da je jedino Milošević, politikom nasilja, mogao promeniti status Kosova, te da Vi u nakani za mirnom promenom ne biste uspeeli?*

– Pokrajine u Srbiji nisu slučajno, bez jakih razloga, nacionalnih, istorijskih i drugih, konstituisane, te nikada nisam mislio da ih treba ukidati. Promene koje sam inicirao nisu imale za cilj ništa slično. O razmerama i karakteru promena, uostalom, već je bila postignuta saglasnost i sa pokrajinama i sa Federacijom.

– *Vi ističete da ste imali podršku slovenačkog rukovodstva za ustavne promene, ali to isto rukovodstvo, na čelu sa Kučanom,³ vrlo tačno konstatira da se u STAROM TRGU (poznati štrajk rudara, u februaru 1989. godine) brani Avnojevska Jugoslavija, te da sa ukidanjem autonomije Kosova zapravo počinje rastakanje Federacije.*

– Slovenačko rukovodstvo dalo je podršku promenama na kojima sam ja radio, a ne onima koje je Milošević posle preduzeo.

– *Da se vratimo događajima koji su prethodili Osmoj sednici CK SKS. Očigledno da su događaji potvrdili vaš komentar Memoranduma SANU. Tada ste rekli da je »Memorandum SANU – In memoriam Jugoslaviji«. Ako prenebregnemo činjenice koje se tiču samog Memoranduma, kako vi objašnjavate činjenicu da su srpski akademici, koji su i po zvanju najveći umovi naroda, na takav način uticali da se jugoslovenska kriza krvavo rasplete?*

– Lično mislim da ni oni sami to danas ne mogu sebi objasniti, a valjda ni oprostiti.

– *Vi ističete da »Problem Kosova nije ni izmišljen niti je veštački stvoren«, da se radi o kompleksnom problemu. Na drugoj strani, podvlačite da je način na koji je pokušavano rešenje ovog problema, dovelo do sadašnje situacije da »pored izgubljene Kosovske bitke izgubimo i samo Kosovo«. Sadašnja vlast, očigledno ne zna šta sa Kosovom. Međunarodna zajednica – bar za sada – insistira na vraćanju političke autonomije koja je ukinuta 1989. godine. Šta će se po vama desiti sa Kosovom?*

– Zbog ogromnih i višestrukih razlika – u ekonomskoj razvijenosti, kulturi, tradiciji... – uprkos malom prostoru na kome se prostire Srbija, policentrizam se nameće kao najizglednije i najdemokratskije rešenje. Svaki centralizam, kao što je i sadašnji, vraća nas na kompromitovane i potencijalno opasne odnose. Pod policentrizmom ne podrazumevam potpuno simetrična rešenja. Primera radi, nije ni potrebno ni umesno u svemu izjednačavati autonomnost pokrajine Vojvodine i autonomnost pokrajine Kosovo, bez obzira na to što su obe u okvirima Srbije. Jedino tako elastično postavljena i organizovana Srbija može podneti bez sukoba sve pomenute unutrašnje razlike i protivrečnosti i funkcionisati kao dobro organizovana, demokratska država.

Razume se, sve ovo podrazumeva da glavnu reč ne vode ni srpski ni albanski nacionalisti.

– *U intervjuu za »Studio B«, pominjete mogućnost sporazuma sa Albancima. Šta vi podrazumevate pod tim sporazumom?*

– Podrazumevam međusobni dogovor Srba i Albanaca da obostrano uvažavaju različite interese do mere pune uvidavnosti prema svim istorijskim i aktuelnim činjenicama. Recimo: ne smeju Srbi prevideti i potcenjivati činjenicu da na Kosovu živi oko dva miliona Albanaca, što čini oko 90 odsto življa, ali ni Albanci ne bi smeli zapostavljati činjenicu istorijske i duhovne vezanosti Srba za taj prostor.

Posebno bih želeo da naglasim da samo nacionalistički zaslepljeni Srbi i Albanci gube iz vida da kao što su Albanci nacionalna manjina u Srbiji, isto tako su, iako ne u formalno-pravnom smislu, Srbi na Kosovu manjina kojoj se takođe duuguje povišen obzir.

– *Da li je Vaša konstatacija u jednom intervjuu datom listu »Komunist« 1985, ili 1986, kao predsednik CK Srbije »da Srbija treba da bude ravnopravna sa drugim republikama bivše Jugoslavije«, bila najava i signal za kasnije promene položaja pokrajina na način kako je to urađeno?*

– Formalno je Srbija bila ravnopravna, a *de facto* nije, jer je u ostvarivanju nekih neotuđivih prava, koja su uživale sve ostale republike, bila ometana uzurpiranjem tih prava od strane pokrajinskih rukovodstava. Navešću samo primer da su u donošenju svih odluka koje su se ticale takozvane »uže Srbije« učestvovala pokrajine, a u donošenju odluka u pokrajinama Srbija nije imala čak ni uticaja; kao što su i u Federaciji bile izjednačene sa ostalim republikama.

Čak i sa eventualno višim stepenom autonomnosti pokrajina, pomenute anomalije su nedopustive. Ne vidim zašto bi uklanjanje ovakvih i drugih anomalija, o kojima u knjizi govorim podrobno, vodilo u ovo što nam se događa. Naprotiv, to je bio put da se preduprede mnoga zla.

– *Možete li nam reći kakvi su bili Vaši odnosi sa bivšim političarima Kosova do 1981. godine i posle te godine do odlaska sa vlasti.*

– Uglavnom dobri. Uostalom, pitajte i njih.

– *Demonstracije Albanaca 1981. godine nisu još rasvetljene do kraja i oko tih događaja ima raznih ocena. Pošto ste bili u vrhu srpske vlasti da li biste možda mogli da iznesete neke nepoznanice široj javnosti: ko je izvukao više koristi od tih događaja a ko je gubitnik?*

– Što se mene tiče, a imao sam prilike da izoštrim sluh za nacionalizam, nema nikakve sumnje da su pomenute demonstracije bile nacionalističke i po ciljevima i po metodama. A što, kako kažete, one još nisu rasvetljene i što o njima ima raznih ocena, samo je dokaz više da se i na Kosovu još uvek ponegde beži od identifikovanja i osuda albanskog nacionalizma. To što sam blagovremeno i žestoko šibao nacionalizam u svom, srpskom narodu daje mi moralno pravo da upozorim i na albanski nacionalizam koji se još uvek prikriva iza činjenica da su Albanci nacionalna manjina i da jesu bivali ugrožavani od strane srpskih nacionalista. Sami Albanci su, dabome, najpozvaniji da sude svom nacionalizmu, ali nikako ne bi trebalo da čekaju da im priredi išta slično onome što su srpskom narodu priredili srpski.

Pitate me »ko je izvukao više koristi« od tih demonstracija? Niko. Svi smo izvukli samo golemu štetu i deblji kraj. Ljuto se varaju svi koji i danas na Kosovu, ili bilo gde, misle da se nacionalističkim demonstracijama može išta ušćariti i da će to ikadā moći. Nacionalisti su uvek nanosili najveće gubitke sopstvenom narodu.

Na kraju, čak bez obzira na grube pritiske kojima su danas Albanci izloženi, i koji objektivno generišu nacionalizam, pitam se da li je na Kosovu i u ovakvom nevremenu sazrevala ta kritička svest, kad, evo, ni vi nigde ne pominjete albanski nacionalizam. A on je živ uprkos poraznim svedočanstvima svuda unaokolo da uvek vodi u bespuće. Upravo sada treba raditi i govoriti kako to, čini mi se, čini gospodin Adem Demači⁴.

Sasvim je drugo pitanje da li su se jugoslovenska, srpska i albanska rukovodstva uvek i u svemu adekvatno odnosila prema manifestacijama albanskog nacionalizma i pre i posle 1981, kao i prema razrešavanju kosovskog čvora. Sada je očigledno da nije bilo bezgrešnih. Naprotiv.

– *Da li nam možete reći zašto na 8. sednici CK SKS niste imali podršku članova CK iz Vojvodine i sa Kosova, i da li je njihova procena da su »to srpske svađe« bila tačna ili su oni kasnije platili veću političku cenu tih njihovih političkih procena. Odnosno, da li bi odnos snaga bio drugačiji da su oni podržali Vas.*

– Politikantske računice su ih dovele dotle da im se vrate kao politički bumerang.

– *Da li je po Vama potrebno, posle svega što se desilo, jedno opšte pročišćenje srpskog naroda i »pranje« od kolektivne krivice, i ko treba da bude nosilac i pokretač toga kada bi se i tražilo izvinjenje od drugih naroda, a pre svega od Albanaca za nedela prema njima. Da li je Srbiji, odnosno Srbima potreban jedan Vili Brant ili Šarl de Gol, i da li vidite takvu ličnost u skoroj budućnosti.*

– Mislim da bi svima koji su ma na koji način doprineli ovoj balkanskoj kataklizmi dobrodošao bar po jedan Vili Brant.

– *Kao iskusni političar, kakva su Vaša predviđanja sudbine Srbije, Jugoslavije i celog ovog regiona.*

– Nas je sudbina sabila na ovaj životni prostor, i time nas uputila jedne na druge. Hoćemo li sarađivati u miru ili ginuti u besmislenim ratovima isključivo zavisio od nas. Treća mogućnost – takozvane humane seobe a, u stvari, etnička čišćenja, pokazala su se kao međusobna istrebljivanja. Prema tome, jedini je razborit izbor da živimo zajedno, u međusobnom poštovanju i uvažavanju različitih interesa. Međusobne razlike za pametne i dobronamerne ljude izvor su oplemenjivanja i bogaćenja, a ne sukoba.

U savremenom svetu, u udruženoj Evropi, kategorija granica postaje sve manje značajna. Svi kineski i berlinski zidovi kroz istoriju više su poslužili kao kazamati za one koji su se njima ograđivali nego kao prepreke za one spolja.

Naposletku, zar je najbitnije hoće li se jedna zajednica na nekoj teritoriji zvati pokrajinom ili republikom, ako ne ugrožava integritet države kojoj pripada?

Zeri, Priština, novembar 1995.

Novinar: Fahri Musliu

Napomene:

¹ Ustav Srbije od 1990. godine, kojim su ukinute pokrajine.

² Kontraobaveštajna služba JNA.

³ Milan Kučan, predsednik Republike Slovenije.

⁴ Adem Demači, albanski političar na Kosovu; u zatvoru proveo dvadeset sedam godina.

Seme razdora u temeljima Jugoslavije

Omer Karabeg: U današnjem *Mostu* povezujemo Beograd i Ljubljanu, a naši sagovornici su Ivan Stambolić i Franc Šetinc, obojica političari iz bivše Jugoslavije koji nisu bili akteri njenog raspada. Franc Šetinc je 1988. godine podneo ostavku na članstvo u Predsedništvu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije u znak protesta zbog tadašnje političke situacije, a Ivan Stambolić je uklonjen iz političkog života krajem 1987. godine posle Osme sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije za koju mnogi misle da je bila uvod u raspad Jugoslavije.

Omer Karabeg: Gospodine Stamboliću, kada stvari posmatrate sa ove vremenske distance od nekoliko godina, da li smatrate da je raspad Jugoslavije bio neminovan i ako jeste, da li je morao biti ovako strašan i krvav.

Ivan Stambolić: Nikad nisam smatrao pa ni sad, da je raspad Jugoslavije bio neminovan, a pogotovo ovakav. Jugoslaviju su nacionalisti stalno nabeđivali da je veštačka tvorevina i da se mora raspasti. Ako je tako, nameće se pitanje zašto je bilo potrebno punih pet godina da se razbija i to pod vatrom najtežih kalibara. Što je veštački stvoreno ne raspada se u ovakvim mukama. I naposljetku, valjda nisu bili iluzionisti mnogi veliki umovi jugoslovenskog podneblja kada su tvrdili da je Jugoslavija optimalna kuća za jugoslovenske narode pod uslovom da žive ravnopravno. Setimo se samo Cankara, ja sam često voleo da ga citiram. Dalje, lično mislim da je Jugoslavija prirodno nastala, ali je neprirodno razorena. Ništa nam, suštinski, nije stajalo na putu da udruženi krenemo u Evropu kao što to sada čine Slovenija i Makedonija, svaka za sebe, ali uspešno, čemu se zaista veoma radujem. Najzad, da sve što propada, propada iz valjanih razloga, kako reče jedan filozof, ne bismo svi danas ipak bili unazađeni, siromašniji i slabiji, sa mnogo neizvesnijom budućnošću i sa mnogo zagađenijom prošlašću, no što smo bili. Ja smatram da ideja Jugoslavije, koju su nacionalisti kompromitovali najgnusnijim i najprljavijim podmetanjima, nije bila neprirodna i veštačka i da smo združeno mogli da idemo dalje, a sad smo tu gde smo.

– Gospodine Šetinc, kakvo je Vaše mišljenje o tome da je Jugoslavija, kao država, od svog osnivanja bila veštačka tvorevina i da je ideja o zajedničkom životu južnoslovenskih naroda bila jedna velika iluzija, koja se posle morala krvavo plaćati, kao što neki misle?

Franc Šetinc: Posle Dejtona, pitam se da li je zaista bio potreban taj rat, ta strašna razaranja, ubistva, silovanja, da bismo naučili šta je užas i strah, a šta ljubav i nada. Ja bih danas pitao gospodina Miloševića, mog nekadašnjeg saradnika u Predsedništvu CK SKJ, sledeće – zašto toliko žrtava da bismo se vratili na ona stanovišta, koja je pre Osme sednice CK Saveza komunista Srbije zastupao Ivan Stambolić, i za vreme ostavke, septembra 1988, Franc Šetinc. A što se tiče pitanja da li je Jugoslavija prirodno nastala, ona je prirodno nastala težnjom ljudi, naroda, ali nije prirodno građena, jer je seme razdora položeno već u njezinu kolevku, da upotrebim reči istoričara Ive Banca. Dva puta smo morali ponoviti čin sjedinjavanja i dva puta smo ponovili iste greške, tako da smo se ponašali kao oni koji su zidali Skadar – što se danju gradilo; noću se rušilo. Naročito između dva rata osporavano je utemeljenje nacionalnih identiteta među jugoslovenskim narodima. Ja to možda pre 5-6 godina nisam priznavao, jer nisam bio toga svestan, ali sad posle svih tih iskustava, gorkih iskustava, koje lično imam, moram reći da je bilo nastojanja i kod Pašića,¹ i kod kralja Aleksandra, i kod drugih, da izbrišu dugu i zamršenu istoriju južnih Slovena i iznova započnu ispisivati novu, naizgled jednostavniju, i manje složenu povijesnicu, a takva nastojanja su bila zapravo Sizifov posao. Dakle, ja se slažem sa Ivanom, Jugoslavija je prirodno nastala, ali nije prirodno izgrađivana.

– *Da li vi na osnovu toga mislite da je njen raspad ipak bio neminovan?*

Franc Šetinc: Njen raspad je skoro bio neminovan, ali ne na ovakav način. Mislim da je moglo biti drugačije. Da ponovim reći legendarnog Koče Popovića, koji je jednom prilikom pitao Krležu: »Da li je sve moglo biti drugačije«, a onda je sam odgovorio: »Da, sve je moglo biti drugačije«, na šta mu je Krleža rekao: »Dragi Kočo, sve je moglo biti drugačije da nismo nosili svačije gaće.« Dakle, nije trebalo na tim mitinzima da dođe do pretnji narodima, niti kasnije materijalizacije tih pretnji, nije trebalo da dođe do tih stravičnih žrtava, do svega toga. Mogli smo se mirno razići, mogli smo to da uradimo na drugačiji način i mislim da bismo se Ivan i ja oko toga složili i još mnogi drugi, da pomenem, recimo Nikezić², za kojeg, možda, nisam imao dovoljno razumevanja u ono vreme dok je on bio političar, ili da pomenem Latinku Perović, ili Kavčiča³ i tako dalje. Dakle, mogli smo to na drugačiji način, da sačuvamo mostove, da sačuvamo saradnju, a da možda idemo na drugačije oblike država, više država.

– *Gospodine Stamboliću, da li se slažete s ovim?*

Ivan Stambolić: Pa, ja mislim da zaista nismo morali opisivati ovaj krvavi krug da bismo se vratili na početak i shvatili da se moramo sporazumevati i dogovarati kako da živimo – ili zajedno ili u susedstvu i saradnji, a opisali smo taj krug i tolike žrtve su pale da bismo platili cenu tog saznanja, a to saznanje je postojalo i postojale su snage koje su Jugoslaviju mogle menjati, transformisati, ići u nov sporazum, tražiti odgovore i na nova i na stara pitanja. Odgovore koji ne bi vodili u krvoproliće i ovakva razaranja, koji bi nas izveli na put ka Evropi i zajedničkom životu.

– *Da li delite mišljenje gospodina Šetinca da je u temelje Jugoslavije bilo ugrađeno seme razdora?*

Ivan Stambolić: Onako kako je ona osnovana, sigurno je da su mnoga rešenja nosila to seme. Došlo je do njenog raspada, pa do ponovnog obnavljanja. Ona je bila obnovljena kroz Narodnooslobodilački rat, jednu narodnu, rekao bih, plebejsku revoluciju. To je, možda, najbolja potvrda da i ona prva Jugoslavija nije bila veštačka ideja, ali da je loše realizovana. Problem je u tome što i mi u ovoj drugoj Jugoslaviji nismo uvek sa dovoljno razumevanja išli ususret problemima, pitanjima međusobnih odnosa, pre svega međunacionalnih odnosa, i pitanjima uređenja te zajedničke države. I dalje su se sejale razlike i unutar pojedinih naroda i između naroda u odnosu na to kakvu to Jugoslaviju hoćemo i kako Jugoslaviju, kao zajednicu, razumemo. Mi smo se, ja mislim, tek Ustavom iz 1974. vratili na AVNOJ, a duh AVNOJ-a jeste da se šest republika i šest nacija slobodno, dobrovoljno udružuju u zajedničku državu na koju treba da prenesu deo svoga suvereniteta. Mi smo se od te ideje odmakli iz raznih objektivnih, ali i ideoloških razloga i postulata na kojima smo gradili državu posle Drugog svetskog rata, ali smo se od 1963, pa Ustavom 1974, počeli vraćati tom AVNOJ-u i njegovim izvornim načelima i njegovom duhu.

– *Gospodine Šetinc, da li mislite da je Jugoslavija mogla opstati da se AVNOJ striktno poštovao?*

Franc Šetinc: Pa, mogla je. Ja se slažem sa tim što je rekao Ivan Stambolić. Ne okrivljujem samo sadašnje nacionaliste ili samog Miloševića, krivi smo i mi jer smo dopustili da se svaka demokratska tendencija odmah uguši u svakojakim čistkama. Sebi lično zameram što sam se tih 70-ih godina, barem verbalno, pridružio kampanji protiv takozvanih liberala i tehnokrata. Tada sam iskreno verovao da bismo naškodili Titu ako bismo podržali te tendencije, jer smo smatrali da je Tito najjači i najsigurniji kohezioni faktor u Jugoslaviji. Danas znam da sam grešio. Da smo tada podržali mogućnost demokratskog preobražaja Jugoslavije, danas bi došlo do mirnog razlaza bez strašnih razaranja, stravičnih žrtava i uz očuvanje raznih oblika saradnje. Žao mi je ljudi, već sam ih pomenuo, Marka Nikezića, Latinke Perović, Mike Tripala⁴, Staneta Kavčića i njima sličnih, koji su bili na pravim tragovima demokratizacije jugoslovenskog društva, ali su bili u tome sprečeni. Kad smo već imali inicijativu prvog progresivnog i humanističkog koraka, da se tako izrazim, 1941. i 1948. godine, trebalo je da imamo i kasnije, pa nas rušenje Berlinskog zida ne bi zateklo ovako nespremne, nego bismo mi uticali na događaje u istočnim zemljama. Dakle, sve je moglo biti drugačije.

– *Gospodine Stamboliću, vidite li neku svoju odgovornost za ono što se desilo posle vašeg odlaska iz politike?*

Ivan Stambolić: Pa evo, dragi Franc, mi zaista ne nosimo hipoteku za ono što će nastati posle našeg odlaska iz politike. Ti si samoinicijativno otišao, a ja ću biti oteran. Ali, mislim da deo odgovornosti i mi nosimo zajedno sa rukovodstvom kojima smo pripadali. Ja, na primer, mislim da snosimo deo odgovornosti što

duh Helsinkija nismo dovoljno ozbiljno i do kraja uvažavali, niti shvatali. Previđali smo, na primer, da se Zapad nimalo ne šali kad borbu za ljudska i građanska prava ističe na prvo mesto, kao univerzalni, sveobuhvatni princip, čime se neizbežno menja sadržina i razumevanje, ne samo ekonomskog suvereniteta naroda, već i političkog i državnog suvereniteta. A mi smo to zadržali kao svetinju na jedan stari, preživeli, anahroni, doktriniran način.

Ili, drugi previd iz Francovog i mog vremena odnosi se na duboka previranja u Sovjetskom Savezu. Ni tu nismo bili dovoljno pronicljivi, pa čak ni pojavne vidove tih procesa nismo dovoljno uvažavali. I pojavu samog Gorbačova kao da smo sagledavali samo kao jednu demokratskiju varijantu socijalizma, koja tendira ka našem modelu, a ne kao pojavu radikalnog zaokreta, koja će uzdrmati čitav svet. Tako smo mi upali, u stvari, u krajnje opasnu zabludu da promene u Sovjetskom Savezu rade za naš model socijalizma, a ispa-
lo je sasvim suprotno. Mi smo ovde zaokrenuli na jednu stranu, a oni su otišli na sasvim drugu. Ili bolje, i možda ilustrativnije. Na unutrašnjoj političkoj sceni veoma sporo smo shvatili i prilično dugo previđali ono što je bilo urgentno, krajnje akutno, a to je da treba izvršiti promene ekonomskog sistema, radikalno reformisati društvo. Na celom jugoslovenskom području nije se shvatalo, iako su se dve struje borile, da se pod hitno mora krenuti ka tržištu, ka ekonomskim zakonitostima, slobodnim inicijativama, novim projektima, novim ljudima. Tada nismo videli, ili nismo priznavali, da je sistem u zavadu sa ekonomijom. Sa krizom ideja pod ruku je išla i kriza društva u koju smo upali. Nismo mogli da shvatimo da je sistem takozvane dogovorne ekonomije i nesvojine neodrživ. Ono što danas svi nazivaju komunističkom utopijom bilo je, kao i sve utopije u istoriji čovečanstva, do jedne mere plodotvorno i ostvarljivo. Međutim, mi smo uporno nastojali da toj ideji ostanemo verni i kad je od nje ostala samo, zaista samo, puka utopija.

Pomenuo bih još jedan previd za koji, ipak ne možemo biti abolirani ni Franc, ni ja, a to je, možda, bio i ključni previd kad je bio u pitanju opstanak, ili razvoj, ili menjanje, transformisanje te zajednice kakva je bila Jugoslavija. Reč je o previdu opasnosti od narastajućeg nacionalizma. Na površini javnog života bila je javna galama protiv verbalnih vidova nacionalizma, protiv njegovih pojavnih oblika. Međutim, mi nismo bili spremni, ni sposobni, da zatvaramo njegova izvorišta i da sasečemo njegove korene u dubokim društvenim i ekonomskim tokovima. Uopšte uzev, na nacionalizam se gledalo na stari način, rekao bih rečima pobednika iz 1945. godine, kao na potučenog i tek ponekog preživelog protivnika. Sve to nas je udaljilo od same pomisli da taj opasni neprijatelj, da to zlo koje se zove nacionalizam i šovinizam, može u jednom sudbonosnom trenutku postati čak i saveznik onih dogmatskih komunista, koji će zajedno sa nacionalistima, krenuti da i oružanom silom uništavaju, odnosno separatizuju, Jugoslaviju. Obrt je bio zaista paradoksalan, ali ga je istorija, bar ovde na području Srbije, potvrdila.

– *Gospodine Stamboliću, moram nešto da Vas upitam. Da li ste na početku onih masovnih skupova, na početku one takozvane antibirokratske revolucije, videli čemu to vodi?*

Ivan Stambolić: Da. Čim se krenulo s tim populističkim, uličnim i uličarskim, mitingaškim metodama, sa ikonografijama koje smo gledali, bilo je jasno da to mora da vodi u sukobe i u rat. A jezik, govori, parole, koji su to pratili, direktno su morali voditi u krvavi rat, jer je verbalni rat već uveliko bio poodmakao. Međutim, palo je to na plodno tle i snosimo odgovornost zato što je takvo tlo postojalo. Palo je na jedno tle, koje je to plebiscitarno prihvatilo i krenulo da se bavi novim računima i svođenjem starih računa, a pomoću topovskih cevi.

– *Gospodine Šetinc, kad su krenule te populističke ideje, da li je sve ono što je došlo posle svega toga bilo neminovno ili se tragični razvoj događaja mogao sprečiti?*

Franc Šetinc: Ja mislim da se to moglo sprečiti da smo nastavili putem Ivana Stambolića. Ja sam na jednoj sednici Predsedništva, a to verovatno Ivan ne zna, pitao Miloševića što daje takve izjave na raznim skupovima. Naročito mi je smetala jedna njegova izjava, koju ću sad citirati. On je rekao doslovce: »Taj talas demokratizacije koji je osvojio Srbiju može da smeta samo tamo gde taj talas još nije stigao, a izvesnost njegove blizine uznemirava i razjaruje one koje će kad bude došao odneti.« To je bila direktna pretnja svima. Možda su se negde tih pretnji plašili samo rukovodioci, ali u Sloveniji je bio, verujte mi, pogođen čitav narod, i komunisti i nekomunisti i antikomunisti. Ja sam mu to rekao, a gospodin Milošević je ćutke prešao preko toga. Kada sam izašao iz sale gde je bila sednica, on mi je prišao i rekao: »Znaš, mogao sam ti ja odgovoriti, ali neću.« Dakle bila je to nekakva samilost, kao – Šetinc, šta ti meni možeš. Dakle, moglo se, ali nije bilo dovoljno odlučnosti, nije bilo podrške takvim stavovima. Neki su mislili da je bilo prerano da uđemo u taj sukob, a meni je tada bilo teško i zbog toga je došlo do moje ostavke. Ja sam u knjizi *Uspon i silazak*, dakle 1988, 1989, napisao da mi se činilo da svuda čujem Grumovu pesmu (Grum je bio slovenački pesnik), »Čini mi se da me zove plač, a ne znam otkud«. Dakle, ja sam osećao kao da poda mnom sve drhti, kako se sve pokreće.

– *Gospodine Šetinc, da li mislite da tadašnje jugoslovensko rukovodstvo, odnosno rukovodstvo i drugih republika, nije dalo dovoljnu podršku Ivanu Stamboliću, da ga je, drugim rečima, ostavilo na cedilu?*

Franc Šetinc: Tada je bilo puno oportunitizma u svim rukovodstvima, puno oportunitizma. To je sve, kratak odgovor.

– *Kakvo je Vaše mišljenje, kakvo je Vaše osećanje gospodine Stamboliću?*

Ivan Stambolić: Mnogo je elemenata koji potvrđuju ovo što kaže Franc. Jugoslovensko rukovodstvo se zaista oportunistički, ali ja bih rekao i politikantski, politikantsko-kalkulantski ponašalo, što će mu se, razume se, vratiti kao bumerang. Predsedništvo CK je bilo zaključilo, na primer, da se napravi analiza pisanja štampe o Osmoj sednici, negde mesec dana posle njenog održavanja. Ta

analiza je napravljena, bila je na dnevnom redu, ali je predsedavajući, mislim, Boško Krunić, predložio da se skine sa dnevnog reda. Tome se Kučan usprotivio, ali je ipak skinuto sa dnevnog reda. Bežali su da o tome raspravljaju i da se time bave. Ali tu je mnogo pomešanih stvari, stalno se pominje i Milošević, često se govori – je li nacionalista, nije li nacionalista. Iako nisam pristalica toga da se sve ili mnogo toga tumači pojavom jedne ličnosti i da se u njenim osobinama traže uzroci i izvori mnogom zlu koje je nastalo, ipak bih rekao da je Miloševićev problem bio u tome što je bio anacionalan i on zato nikako nije mogao shvatiti Jugoslaviju kao višenacionalnu zajednicu ravnopravnih naroda koji tvore jednu zajedničku državu na ravnopravan način, sporazumevanjem, dogovaranjem, jer su njega i dogovaranja i sporazumevanja i procene rano počele nervirati.

– *Gospodine Stamboliću, Vi kažete da je predsednik Milošević bio anacionalan, a mnogi su ga, s druge strane, proglasili velikim nacionalistom, kako to ide jedno uz drugo?*

Ivan Stambolić: Pa, kada je shvatio da svoje ciljeve ne može ostvariti bez saveza s nacionalistima i da je to ona vojska koja će mu se najbrže i najfanatičnije ponuditi da krene u pohod da realizuje zamisli i projekte, ili bolje reći, nacionalističke projekte iz Srpske akademije nauka, on će ih prihvatiti, jer je to bilo u funkciji njegovog održavanja na vlasti i osvajanja vlasti shvaćene kao cilj, a ne kao sredstvo. On će tada za saveznike uzeti nacionaliste, ali to nikako ne znači da je on bio nacionalista.

– *Delite li ovo mišljenje, gospodine Šetinc?*

Franc Šetinc: Da, ja isto mislim da je on bio čovek koji je želeo vlast po svaku cenu, pa je onda iskoristio i taj talas nacionalizma, i podsticao ga i huškao. Slažem se sa time.

– *Mislite da je nacionalizam bio samo instrument.*

Franc Šetinc: Više instrument, jer on je još 1985, 1987, 1988, govorio kako će se on obračunati sa svima koji su protiv Tita, koji su protiv Jugoslavije, i tako dalje. Ja se sećam tih njegovih oštrih pretnji kako će se obračunati sa onima koji su protiv Titove Jugoslavije, koji su protiv Tita, koji vređaju Tita, i tako dalje.

– *Ima onih koji misle da je sudbina Bosne, a samim tim i Jugoslavije, zapečaćena dogovorom Tuđman–Milošević u Karađorđevu i da se sve ono što se nakon toga događalo odigravalo po tom scenariju. Ova teza suviše pojednostavljuje stvari, ali neki događaji daju za pravo onima koji tako misle. Kakvo je Vaše mišljenje, gospodine Stamboliću?*

Ivan Stambolić: Pa, skoro dva veka su se nadmetali hrvatski i srpski političari i pesnici i ko sve nije – čija je Bosna. Tuđman i Milošević, u stvari, nastavljaju jednu negativnu liniju, negativnu politiku iz Srbije i iz Hrvatske u odnosu na Bosnu time što započinju dogovore kako Bosnu da podeli. Bili su koreni zla i pre toga, možda su zla pripremana onda kada je Bosna onespособljena da izražava svoj i spoljni i unutrašnji identitet, a mislim da to počinje preko afere oko Kladuše i Fikreta Abdića⁵ i nastavlja se posle preko Neuma i neumskih vila. Tada je, u

stvari, Bosna razorena i onesposobljena da bude ravnopravan faktor i partner sa ostalima u Jugoslaviji. Tada je izgubila identitet i sposobnost da izražava sebe i svoje interese. Dalje će stvari ići kako će ići, posle Osme sednice će nastati ono što će nastati, ta šovinistička i nacionalistička mržnja i utakmica, krenuće da se proizvode razne SAO⁶, kako se sve to nije zvalo, tražiće se povodi da bi se razbijala Bosna. Pa, vidite, i nju razbijaju tako dugo u najvećoj krvi i uz mnogo neravnopravnih borbi i ratova, ali ne mogu da je razore.

– *Gospodine Šetinc, kakvo je Vaše mišljenje?*

Franc Šetinc: Pa, ja bih odgovorio sa dve rečenice. Ima nešto u tome, ali reći da se sve odvijalo po tom scenariju bilo bi pojednostavljivanje stvari. Ne verujem da je to baš do tančina izgrađen scenarij. Uz ovo bih dodao još i to da sam posle ostavke dobio najviše podrške iz Bosne, i pomenio bih jedan telegram koji mi je stigao, mislim 27. ili 28. septembra 1988. godine, a u kome se kaže: »Kome to vi, drug Šetinc«, a mislio je, naravno, i na meni slične, »ostavljate Jugoslaviju?« Takvih telegrama sam iz Bosne dobio mnogo. Dakle, ljudi, naročito Muslimani, jako su se plašili raspada Jugoslavije, jer svi su imali neki svoj oslonac u nacionalnom identitetu, ili u nacionalizmu, a oni u to vreme nisu imali druge domovine osim Jugoslavije.

Ivan Stambolić: Pa, slažem se s time, Franc. Niko tako uporno i strasno nije, bio za odbranu Jugoslavije kao što su bili Bosanci, jer su znali da će najveću cenu platiti kad se ona razbije. Ja ne tvrdim da je to bio neki scenario, ali to je bila neka hronologija događaja koja nije samo prosta hronologija; ona pomalo pokazuje i neku zakonitost šta se i kako tamo radalo ili rušilo, kako je zlo nastajalo. Velika je šteta što je u ove dve afere⁷ bosansko rukovodstvo bilo onesposobljeno.

– *Vi ne mislite da je to bila sveasna namera?*

Ivan Stambolić: Pa, ne mogu da tvrdim ni jedno ni drugo, samo registrujem činjenice.

– *Da se vratimo na sadašnji trenutak, da li mislite da je Dejtonskim sporazumom praktično ozakonjena podela Bosne? Gospodine Šetinc.*

Franc Šetinc: Teško je biti prorok. Ne znam šta će se još desiti, ja pozdravljam ovaj mir, ja bih bio čak i spreman čestitati trojici, dakle i Miloševiću, bez obzira što Dejton neće i ne može izbrisati teška sećanja, ali ne znam šta će se sve još desiti. Ja mislim da su najviše izgubili, ipak, Muslimani, i da ova država neće biti takva kakva se sada naslućuje u tom dokumentu. Biće to jedna tvorevina koja će imati ugrađeno isto seme razdora.

– *Gospodine Stamboliću, da li biste Vi čestitali Miloševiću za Dejtonski mir.*

Ivan Stambolić: Svima čestitam koji su tome doprineli, koji su to napravili. Samo da stane rat i ubijanje, da počne mir kao pretpostavka za bilo šta normalno, humano, civilizovano. Slažem se sa Šetincom, da je teško prognozirati šta će se s Bosnom biti, ali ja hoću da gajim nadu – bio sam u Sarajevu, i od tada mi je ta nada mnogo jača no što je do tada bila – da će Bosna, stati na noge. Neka pomirenja, izmirenja moraće da počnu. Video sam da snaga i ljudi za to tamo ima. Ja samo mislim da to ne mogu gospodari rata izvoditi...

– *Ali oni izvode.*

Ivan Stambolić: ... i oni ne mogu biti gospodari miru. Uostalom, mir ne traži gospodare, i, samo ako ne bude gospodara, narod će se miriti, uprkos velikoj krvi i teškim ranama.

– *Gospodine Stamboliću, posle ovog strašnog rata, posle tolikih zločina, može li uopšte biti pravednog mira ako inspiratori rata ne budu kažnjeni?*

Ivan Stambolić: Mislim da neće biti nikakvog mira ako oni ne budu kažnjeni. Ali nije samo problem da li će biti mira. Neophodna je individualizacija krivice za ono što nam se događalo. To je potrebno da bi se odgovornost skinula sa naroda i da se veže za one koji zaista jesu krivi. Narodi jesu odgovorni, ali nisu krivi. Individualizacija krivice je neophodna da bi narod mogao prihvatiti odgovornost, ali ne krivicu za ono što je bilo, jer kolektivne krivice nema. Hag je potreban da bi narodi doživeli katarzu, Hag je potreban svima. Porazi nas moraju, valjda, nečemu naučiti. Kažu da pobeđe zaludeju, a porazi podučavaju.

– *Vi se znači slažete sa idejom tužioca Haškog suda Goldstona⁸ koji je neki dan rekao: »Ako krivica ne bude individualizovana, onda će ljudi okrivljivati cele narode.«*

Ivan Stambolić: Apsolutno.

– *Gospodine Šetinc, kakvo je Vaše mišljenje?*

Franc Šetinc: Ja se slažem sa tim. Dakle, ratni zločinci moraju odgovarati, ovi glavni krivci moraju doći pred sud, pred oči svih naroda, s time da se ne slažem sa onima koji kažu da moramo povući crtu između ratnih zločinaca na strani agresora i ratnih zločinaca na strani žrtava. Dakle nema granice, ratni zločinci ostaju ratni zločinci. Ima ih na obe strane. Ne bismo smeli ponoviti greške Njemačkog procesa, koji nije hteo staviti na dnevni red i neke druge zločine, a ne samo zločine nacističkog rajha. Još bih rekao da nijedan ratni zločinac ne sme biti pošteđen. Podsetio bih na basnu o lisici koja se ponudila da čuva kokošarnik pošto je kokoške ne samo prestrašila svojim noćnim posetama, nego ih je polovinu već pojela.

– *Da li mislite da je u međunarodnoj zajednici prevladala ideja da narode na prostoru bivše Jugoslavije treba definitivno razdvojiti da se ne bi više tukli? Zbog toga se, po nekim mišljenjima, prećutno prihvataju i rezultati etničkog čišćenja. Gospodine Šetinc.*

Franc Šetinc: Možda ima takvih mišljenja, ali mislim da to ne prevladava u svetskoj javnosti.

– *Gospodine Stamboliću.*

Ivan Stambolić: I svetska politika i svetski političari su pragmatični, kao što je i politika uvek pragmatična. Očigledno se uzima u obzir ono što je nastalo na terenu, ali svet se ne može trajno s tim složiti, ne može prihvatiti posledice genocida, koje zovemo etničko čišćenje. U ovom trenutku, kada gledam kako je to podeljeno u Dejtonu, kao da se ima i to u vidu. Ali čitav niz drugih mera u tom sporazumu to negira, hoće da to, polako, u jednom procesu poništi, a ja mislim da će se taj rezultat ovoga rata u jednom procesu i poništiti.

– *Da li Vi mislite gospodine Šetinc, da će u nekom procesu biti poništene ove podele i ovi stravični rezultati etničkog čišćenja?*

Franc Šetinc: Ja mislim da je, pre svega, potrebno da opet počnemo graditi mostove. Ja ipak verujem Ivi Andriću, bez obzira čiji je on sin, da ništa nije vrednije od mostova. Oni su, kako je on rekao, važniji i od kuća. Oni su svačiji i prema svakome jednaki, korisni, podignuti uvek smišljeno, na mestu na kom se ukršta najveći broj ljudskih potreba. Trajni su i ne služe ničemu što je zlo. Dakle, potrebno je sagraditi mostove i u bukvalnom smislu i u prenesenom smislu – mostove kao simbole. Jer, sva je naša nada s one strane mosta.

– *Gospodine Stamboliću, mislite li Vi da će ipak jednog dana doći do nekakve saradnje na prostoru bivše Jugoslavije, i može li se to desiti dok su u Srbiji i Hrvatskoj na vlasti nedemokratski režimi?*

Ivan Stambolić: Režimi će biti smetnja, ali do saradnje mora doći, do izmirenja mora doći. Mi ne možemo opstajati ni u Evropi, ni na ovom prostoru ako ne budemo sarađivali. Ja sam tu optimista. Gledam Srbiju i Sloveniju. Postojale su jake veze između te dve privrede, postojala je njihova komplementarnost, postojala je povezanost u kulturi, međusobno prožimanje, bila je već stvorena jedna tradicija, pa i u ovo vreme sankcija ipak se nešto događalo. Interesi će okretati ljude ka saradnji, pokretaće ih preko ovih mostova, o kojim govori Franc, da grade te mostove i da preko njih prelaze. Saradnju će nam nametnuti i svet, al pre svega naši interesi.

Most, Radio Slobodna Evropa, novembar 1995.

Novinar: Omer Karabeg

Napomene:

¹ Nikola Pašić, srpski političar; vođa Narodne radikalne stranke.

² Marko Nikezić (1921–1991), diplomata. Predsednik Saveza komunista Srbije (1969–1972). Uklonjen kao liberal.

³ Stane Kavčič, slovenački političar liberalne orijentacije. Posle čistki u Hrvatskoj (1971) i Srbiji (1972), nije učestvovao u javnom životu. Videti njegovu knjigu: *Dnevnik in spomini 1972–1987*, Ljubljana, 1987.

⁴ Mika Tripalo, hrvatski političar. Uklonjen iz javnog života 1971. Videti njegovu knjigu: *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990.

⁵ Fikret Abdić, političar iz BiH. Osuđivan pre početka rata.

⁶ Srpska autonomna oblast.

⁷ Afera Fikret Abdić i Neum.

⁸ Ričard Goldston, prvi tužilac Haškog tribunala.

Nemirenje sa porazom

Globus: Za svoju knjigu Put u bespuće kažete da je ona rasprava o srpskom nacionalizmu. Njegove rezultate vidimo, kako to sada SPC priznaje, u srpskom porazu. Koliko je Srbija, režim u njoj i narod svjestan toga poraza?

Stambolić: Oni koji su rat izazvali i vodili neće vam javno priznati poraz, štaviše, demagoški ga prikazuju kao pobeđu. Od poraza peru ruke i oni delovi inteligencije koji su činili elitni deo ratnog štaba. Međutim, verujem da veći deo srpskog naroda oseća težak istorijski poraz – kako neki misle – teži i od kosovskog, i to ne samo u političkom i nacionalnom već i u moralnom pogledu.

Međutim, uviđati poraz, još nikako ne mora značiti da je time izlečen i onaj opaki virus nacionalizma koji je srpski narod i gurnuo u porazni rat. Nacionalistička bujica nije samo ostavila posledice i povukla se u korito. Nacionalizam će se još dugo hraniti sopstvenim posledicama.

Mnogi još nisu svesni nužnosti da pobeđe i poraze procenjuju više moralnim i političkim nego teritorijalnim aršinima. Osim toga, još osećaj »prava« prevladava nad osećajem poraza. Inat je, inače, slep na poraze.

Svest o uzrocima i posledicama ovog suludog rata, još je kliska, tek se etički kristalizuje. Pijanka i lumperaj su završeni. Sad je mamurluk. Stižu računi. Ipak, sve je više onoga što budi nadu u ozdravljenje. Već se veoma retko čuje ona ratnohuškačka pesma: »Ko to kaže, ko to laže Srbija je mala...« a i »Marš na Drinu« kao da je utihnuo. Sam režim, pod pritiskom javnosti, najavljuje amnestiju za one stotine hiljada Srba, heroje mira, koji su tako masovno dezertirali iz rata u ilegalu ili inostranstvo, spasavajući čast svoga naroda. Duboko verujem da dolazi druga Srbija.

– Interesantna je Vaša opaska da se taj nacionalizam neće pomiriti s porazom, već će čekati »bolju« priliku za odmazdu. Objasnite taj stav i recite: Vaše predviđanje o kakvoj bi odmazdi moglo biti reči?

– Nisam ovo izjavio zbog činjenice da je u Srbiji dugo trajala, a i danas je jaka propaganda da je bilo nepravedno sve što je prema njoj činjeno, što će reći, sve te nepravde moraju biti osvećene čim se uspostavi drugačija konstelacija svet-skih sila.

Još manje sam imao u vidu poznatu osobinu srpskog naroda da vekovima pamti poraze gomilajući osvetoljublje, što je, razume se, u uslovima nacionalne porobljenosti, imalo i dobre strane.

Imao sam u vidu mir koji nam kroje, pred ultimativnim pritiskom svetskih sila, one vođe koji su započeli i vodili ovaj rat za teritorije. Da li gospodari takvog rata mogu postići onu nužnu meru pravičnosti koja će biti buduća mera mira? Da li ih je istorija srpsko-hrvatskih avanturizama u i oko Bosne konačno poučila da su osvajачke ambicije neostvarljive, anahrone, samoubilačke? Sve što se nepravедno dobije zakidanjem od drugog naroda, što se, sticajem naklonjenih okolnosti, ugrabi od suseda, kroz čitavu istoriju čovečanstva trajalo je kao kamen spoticanja i razdora sve do žestokih, najčešće neprimerenih ratničkih odmazda. Neću navoditi primere, puna ih je istorija, kako su zbog jednog otetog sela kasnije gorele prestonice.

Danas je mnogo otetih i preotetih sela na svim stranama. Čitavi regioni su etnički počišćeni na najprljaviji način. Ostaje mnogo opasnih žarišta i na terenu i u svesti naroda, što će otežavati odricanje od svega tuđeg.

Srbija je vraćena u svoje teritorijalne granice, ali to nikako ne znači da većina Srba smatra da su time raščišćeni svi računi sa Tuđmanovom Hrvatskom, koja je bukvalno, najpre iz Ustava a potom i fizički, počistila krajiške Srbe sa prostora na kome su oni vekovno ukorenjeni.

Ne pominjem ovde sve što hrvatski i muslimanski narod, s pravom ili ne, mogu smatrati i osvetnički pamtiiti kao zlodela sa srpske strane.

Sve što sam izjavljivao o osvetničkim, revanšističkim, i drugim potencijalnim pretnjama revandikacija i odmazda, ima samo opominjuću svrhu. Filozofiju »oko za oko i zub za zub« možemo preduprediti isključivo otvarajući četvore oči ne samo pred međunarodnim pravom već i pred sopstvenom savešću. Ko ne uvažava tuđe, nedostojan je svoga. Strahujem od nacionalističke uskogrudosti, pohlepe za plenom, sebičluka, pa i trijumfalizma. Sitne strasti – veliki porazi. A ne strahujem bez razloga. Poznajem ja nas i naše zakrvljeno slepilo. Dva naroda, srpski i hrvatski, sa najprostranijim životnim prostorom u Evropi, sad su ga stekli još i više međusobno se tamaneći. U toj bezumnoj proždrljivosti za što više teritorija, najteže zločine počinice jedni drugima, a najviše Muslimanima po Bosni. Eto zašto više naglašavam emocije i strasti nego razbořitost u predočavanju neželjenih recidiva ove bezumničke izgibelji.

Pokazao se nedovoljno uračunljivim ko god je računao samo sa zdravim razumom. Otuda ovolika moja predostrožnost koja nije nikakvo zlosluće.

– *Memorandum SANU nazivate šovinističkim proglasom i ratnim manifestom srpske intelektualne elite. I ranije i danas Vam ta elita, koja je stajala iza Memoranduma, spočitava te stavove. Dio nje i danas brani Memorandum. Zašto? Kako gledate na ulogu te srpske intelektualne elite na ustoličenje Miloševića, ostvaranje položaja Srba u Jugoslaviji, posebno Hrvatskoj i Bosni, kao i tragediji Srba na tim prostorima?*

– U vreme njegovog pojavljivanja, nazvao sam ga »In memoriam za Jugoslaviju«. *Memorandum* je najtačnije ocenio i presudio mu sam život.

Sa tom presudom poslednjeg sudije još uvek se ne slažu tvorci i najzagriženiji pobornici tog nacionalističkog manifesta. Brane njegov duh najpre zato da bi odbranili sebe, da bi opravdali svoju ulogu u ratu, održali aktuelnom svoju predrasudu da je srpsko pitanje u Jugoslaviji bilo ratno pitanje, a u samoj Srbiji sve drugo samo ne demokratsko.

Oni su poodavno tako »otvorili« to pitanje u ropotarnici njihovih ideja, pogleda i zamisli. Samo im je bio potreban neko ko će tome dati zvaničnu fizionomiju i snagu, ići na čelu. Oni su oduvek imali potrebu da slede nekoga ko je iz zvanične politike pokazivao iole simpatija za njihove poglede.

To otkriva njihov politički mentalitet – »hrabrost« čopora. Jer, kod njih nema nijedne velike nacionalne ideje zbog koje su oni bili spremni da izgube i najmanju sinekuru.

Tako je bilo i u slučaju Miloševića. Samo s jednom razlikom, što nisu oni našli njega nego je on pronašao njih! Milošević se time posle i hvalio, da ih je sve zadobio.

Tu ima nečeg sličnog i sa onim što se danas zbiva u Hrvatskoj. Uzmite na primer, to sa hrvatskim jezikom. Nasilno i veštački ruše se prirodni mostovi između srpskog i hrvatskog jezika otkopavanjem arhaizama i provincijalizma u kojima se često, verujem, teško snalaze i sami Hrvati. Protivno svemu što su vekovima gradile najumnije hrvatske i srpske glave, pobornici Memoranduma u Srbiji progonom latinice, na primer, kao i novopečeni hrvatski jezikoslovci, nasiljem nad živim životom, ruše sve mostove među nama, baš kao i onaj mostarski za koga je general Tuđman bolje od nas znao da nije podignut za prelazak tenkova, a ipak je dozvolio da ga sruše, kao što i sada, izgleda, ne želi Mostarcima da prebrode Neretvu i da uspostave suživot.

Nije li ovo upečatljiv primer kako smo i jedni i drugi u svojoj inferiornosti uplašeni od drugih, koliko smo skloni zatvaranju samo da se ne bismo izložili konkurenciji, uticajima... Kako takvi možemo i pomišljati da se uključimo u otvorene evropske tokove?

– *Milošević se nikada nije javno izjašnjavao o Memorandumu. Zašto? Pominjete jedino njegovo izjašnjavanje na zatvorenom sastanku u Državnoj bezbednosti. Možete li reći detalje oko toga sastanka i što je tada Milošević rekao o Memorandumu?*

– Nije se usuđivao da ga javno prihvati sa čela Komunističke partije jer je na njeno članstvo računao, a nije se usuđivao ni da ga javno osudi jer je takođe računao i na nacionalističku vojsku.

Nikakve pojedinosti tu nisu bitne. Strateški su mu se zgodno postavili i jedni i drugi. Preostajalo mu je samo da mudro ćuti sve dok u atmosferi ne zavarniče šovinističke kame. Tad je već mogao da se popne na Gazimestan i da otuda doviče Tuđmana čiji mu je preteći glas Srbima bio potreban koliko i Tuđmanu njegov. Posle toga, nisu mogli jedan bez drugoga, baš koliko smo svi mi mogli proći i bez jednog i bez drugog.

Sve od tada pa do kraja rata, što se tiče njihove lične uspostave vlasti, delovaće po sistemu spojenih sudova.

– *Osma sjednica CK SKS je jedan od međaša u novijoj istoriji Srbije, pa i Jugoslavije (bivše). Koliko je stvarno aktere i organizatore te sjednice zanimalo pitanje Kosova, a koliko je ono iskorišteno kao bitno za pripravljenje masa za ono što će slijediti. Koliko je ta sjednica odredila sudbinu Jugoslavije?*

– Zanimalo? Ne, oni će izeksploatisati stvarne probleme Kosova samo iz razloga da bi kosovizirali »srpsko pitanje« preko Drine. A što se Kosova tiče, odnosno, pokrajina, ma koliko da je bilo gorući problem državnosti Srbije, na samoj sednici Kosovo je služilo, baš kao i proslava Titovog jubileja, za podizanje temperature od živog krompira. Pod Titovom slikom i amanetima sa kosovskih fresaka, valjalo je podići lomače za nas nekolicinu koji smo vapili za smirivanjem strasti i rasuđivanjem hladnim glavama.

Na Osmoj sednici je odnela prevagu ona struja u srpskom partijskom rukovodstvu, a potom i u članstvu, koja je u naletu vlastoljublja krenula u rat umesto u reforme. Samim tim se našla u sadejstvu sa tradicionalnim, malograđanskim nacionalistima, pod stalnom opsesijom da u miru gube sve što u ratovima steknu.

Inače u trenutku održavanja Osme sednice, ustavni problemi položaja pokrajina u Srbiji i Federaciji praktično su bili već razrešeni ili na putu razrešenja demokratskim putem. To je bilo od izuzetnog značaja, jer je od Ustava iz 74. Srbija bila podeljena na tri dela – dve nominalno pokrajine, a u stvari republike, što nedavno dobro svedoči Mahmut Bakali – i nešto treće što u Ustavu nije imalo imena pa se u nuždi zvalo uža Srbija. To treće nije bilo ničim definisano i niko nije mogao da objasni šta je.

Rešenja do kojih smo došli pre Osme sednice nisu zadovoljavala ni srpske nacionaliste, koji su bili za ukidanje pokrajina, a ni delove rukovodstva u Federaciji kojima je više odgovarao *status quo* kao stalno izvoriste nesporazuma, sporova, sukoba i nezadovoljstava.

– *To što se Jugoslavija raspala izgleda da nikoga ne čini žalosnim. Žalostan je način na koji je do raspada zemlje došlo. Djelite li mišljenje da je uzrok tome u secesiji Hrvatske i Slovenije ili je taj korak posljedica svega onoga što se prije toga dešavalo? Koliko je Osma sjednica pokazala da se nacionalizam uvelike uvukao u partijske vrhove?*

– Grešite. Jedino sam siguran da nisu ožalošćeni ratovođe i psi rata. Znam da su milioni ljudi unesrećeni. Jugoslaviju je trebalo korenito saobraziti novim okolnostima i u zemlji i u svetu.

Sam pojam secesije je sumnjiv. Samo oni koji nisu razumevali dogovornu prirodu druge Jugoslavije su i mogli tako olako govoriti o secesiji drugih. Jer, nijedna od naših bivših republika nije se mogla »secesionirati« tako što će se odvojiti sama od – sebe (!) budući da Jugoslavije nije bilo bez njih, niti je ona bila moguća bez njih. Doduše, danas nije mali broj onih na vlasti, uprkos njihovim

biografijama, koji se upinju da dokažu kako nikakva jugoslovenska zajednica nije bila potrebna i moguća.

Što se tiče uvlačenja nacionalizma u partijske vrhove mislim da je nas, komuniste iz razdoblja druge Jugoslavije, od nacionalista s jedne strane, delila tanka granica, a pri tom velike i nepremostive razlike u pristupu nacionalnom pitanju, s druge strane.

Mi smo, na primer, smatrali da nema pravog rešavanja nacionalnog pitanja ni jednog od jugoslovenskih naroda bez Jugoslavije, ali nismo nikada principijelno pretpostavili Jugoslaviju njenim narodima i republikama, niti smo od Jugoslavije pravili rešenje po sebi kao što, takođe, nismo od republika »zaboravljali« na Jugoslaviju.

Ništa od toga nacionalisti nisu imali u vidu, u smislu »i-i«. Jedni su hteli i sada, kao i ranije, u prošlosti, neku Jugoslaviju na račun njenih naroda i objektivno poništavajući republike, dok su drugi, odgovarajući na to, videli republike kao nacionalne države na isključiv način i protiv Jugoslavije. Bila je to logika »ili-ili«. I kao što inače biva kad se zapadne u takvu logiku rat je mogao i morao da počne.

– *Kako gledate na takozvanu »hrvatsku šutnju«, koja je obilježila političke prilike u zemlji u drugoj polovici osamdesetih?*

– Ako odnos snaga u hrvatskom rukovodstvu nije bio takav da se ono nije moglo jedinstveno opredeljavati, onda razloge »šutnje« valja tražiti na drugoj strani... Možda u kompleksu »krivice« za »maspok« ili izbegavanju sukoba sa nacionalizmom najbrojnije nacije kroz traženje takozvane jugoslovenske sinteze.

Ipak, hrvatska šutnja je objektivno bila rečita u dva smisla.

Prvo: Ne talasati, pustiti druge neka se glože pa onda, eventualno, odigrati arbitramu ulogu, zadržati *status quo* u političkoj i ekonomskoj sferi, što je u tom razdoblju značilo podršku konzervativnim, antireformskim snagama ne samo u Hrvatskoj već i u Jugoslaviji.

Drugo: Ta šutnja, u hrvatskoj Partiji, ali ne i u narodu, odavala je neku vrstu pritajenosti i iščekivanja. Ljudi su se pitali kako je moguće da se Hrvatske gotovo ne tiče šta se oko nje događa, a događalo se mnogo toga što je predodređivalo sudbinu Jugoslavije i što se dalo preduprediti.

Srpskom nacionalizmu takvo držanje hrvatskog rukovodstva najviše je odgovaralo, ali je širom otvaralo vrata i hrvatskom nacionalizmu, kao jedino mogućem odgovoru srpskom.

– *Objasnite svoju tvrdnju da su Milošević i Tuđman, bez obzira na ideološke razlike kolovođe bratoubilačkog rata.*

– Ako je ovde išta za objašnjavanje, onda je to, eventualno, da li je rat bio bratoubilački.

Ne sme se čitava stvar striktno personalizovati u tom smislu da su se negde u Jugoslaviji našla dvojica agresivnih nacionalista i izazvala rat. Ne. Na čelu dve najveće republike i dva najbrojnija naroda sa već poznatim balastom prošlosti,

našli su se dvojica netrpeljivih, vlastoljubivih i krajnje neuvidavnih agresivaca čije su se političke sudbine paradoksalno ukrstile.

Nije im trebalo ni mnogo pameti a ni vremena da shvate kako nijedan od njih ne može sebi pribaviti toliko pristalica koliko može onom drugom, održavajući svoj narod u mržnji i strahu prema tom drugom i njegovim sledbenicima. Ta vrsta uzajamne mobilizacije masa nije ništa novo u istoriji ratova.

Tu ideologije ne znače gotovo ništa. Pod nacionalističke kape staju glave svakakvih političkih ubeđenja.

– *S obzirom da ste Vi bili onaj koji je od samog početka promovirao Slobodana Miloševića na sve više i više položaje, sve do najmoćnijeg ondašnjeg položaja u Srbiji, jer ste ga doveli na čelo SK Srbije, da li se osobno osjećate odgovornim za ono što je Milošević kasnije uradio nametnuvši krvavi rat drugim narodima u ondašnjoj Jugoslaviji sa stotinama tisuća mrtvih i milijunima protjeranih?*

– Moja odgovornost može biti, a tako je i doživljavam, samo – objektivna. Čovek nije i ne može biti unapred apsolutno siguran u šta će njega samoga okolnosti izvrći, a pogotovo ne u nekoga drugog ma koliko ga poznao. Čitavo jedno poglavlje u svojoj knjizi posvetio sam tom problemu odgovornosti od koje nikada nisam bežao.

Međutim, sa gnušanjem odbacujem svaku insinuaciju da sam pomagao Miloševićevu karijeru sa predumišljajem da ga na kraju gurnem u rat. To je potpuna besmislica ako ni zbog čega drugog onda zato što sam ja prva politička žrtva tog rata. Ne samo svojom političkom karijerom već i mnogo čime drugim platio sam cenu Miloševićevog izbora, čemu jesam tada razložno pripomagao. Ali, čim je pokazao na koju stranu se okreće, prvi sam ja, i to javno, pokušao da ga zaustavim. Sasvim je sigurno da bih u tome i uspeo da je samo Milošević bio posredi, kako mnogi i danas neosnovano misle. Međutim, Milošević je, što u knjizi argumentovano dokazujem, mnogo više eksponent drugih okolnosti i ljudi, nego moje ranije zablude. Do privida u mom »smrtnom grehu« pri izboru Miloševića na čelo Partije dolazi pre svega zato što se na to gleda istorijski potpuno neregularno, iz retrospektive onoga što će tek počinuti pošto mene svrgne sa vlasti.

Vremena se, ipak, moraju pravilno slagati, ne samo u gramatici.

– *U Hrvatskoj su ljudi, koji su imali prilike vidjeti Vašu knjigu, pročitati neke intervju koje ste dali, prilično razočarani Vašim stavom o tome zbog čega je izbio rat na tlu bivše Jugoslavije, jer se stječe dojam kao da smatrate kao da su podjednako krivi, da su Milošević i Tuđman neka braća u krvi (rekli ste da je Tuđman Miloševiću nacionalistički parnjak, nezamjenljivi ortak, da njih dvoje drže svoje podanike u ratu), te da je do rata došlo stoga što druge republike u ondašnjoj Jugoslaviji nisu shvaćale tobožnji podređeni položaj Srbije u Jugoslaviji uređenoj po Ustavu iz 1974. godine, a ne zbog toga što je Srbija započela agresivni rat protiv svih drugih. Da li je takva interpretacija Vašeg viđenja raspleta jugoslovenske drame točna?*

– Nikada, i ni u jednom ratu u istoriji nisu sve strane bile a ni mogle biti podjednako krive. To je apsurdno samo po sebi. U ovom ratu mnogo je krivih, i tek će istorija ustanoviti čije je i koliko je učešće u krivici. Međutim, u svojoj knjizi nisam se nimalo dvoumio da inicijalnu krivicu pripišem imperijalističkoj politici srpskog režima i njegovoj ideji »velike Srbije«. Na više mesta i vrlo eksplicitno to sam tvrdio, a to i danas tvrdim imajući u vidu mnoštvo činjenica.

Zaista je čudno da je u tom pogledu bilo koji čitalac mogao ostati u nedoumici, pa čak steći i suprotan utisak... Možda se takav previd mogao nametnuti jedino ukoliko su se krivice za pojedina događanja u samom ratu neosnovano prenosila i na period podsticanja i pripreme rata, a to su dve potpuno različite stvari. Za takve inverzije jedino nepažljivi čitalac snosi odgovornost jer se ja u knjizi ne bavim ni logikom ni pojavnim vidovima samog ratovanja u kome Miloševićev i Tuđmanov nacionalizam objektivno jesu u ulozi »spojenih sudova«.

Takođe je netačno da igde u knjizi pominjem »podređeni« položaj Srbije u Jugoslaviji Ustavom iz 1974. Naprotiv, kritički se bavim onima kojima je to bila opsesija, koji su stvarne probleme njenog konstituisanja i funkcionisanja i politička trvenja i traganja za boljim rešenjima zloupotrebljavali u cilju nacionalističkog trovanja i šovinističkog zavađanja Srba i Srbije sa drugima.

Prema tome, ko moju knjigu čita bez predrasuda i predubeđenja, ko u njoj ne učitava propagandne parole, ne može u njoj naći ništa što je kao sumnja ili konstatacija sadržana u Vašem pitanju.

– *Kako tumačite, doduše ne jednodušnu, podršku JNA Osmoj sjednici? Koliko je već tada srpski kadar u JNA bio spreman da brani Jugoslaviju, pa i na način da puca u pripadnike drugih naroda i koliko je, kod nekih, nagovještavani »srpski nacionalni interes« označavan negdje kao želja za Velikom Srbijom, bio dio njih? I sami kažete kako je uloga Armije u raspadu zemlje veća nego što se to moglo vidjeti?*

– Prvobitno armijski vrh je bio spreman braniti Jugoslaviju ne iz srpskog nego iz kompartijskog razloga. Dakle, braniti Jugoslaviju na bazi jednog ideološki i politički istrošenog sistema.

Braneći taj sistem, Armija je, zapravo, branila sebe u tom sistemu, svoje privilegovano mesto u njemu kao sistem sistema. Tvrdoglava odbrana sistema, u meri u kojoj je ovaj gubio svoje objektivno tle, posle svih onih događaja u zemljama Istočne Evrope i SSSR, gurnula ju je u naručje unitarističkog nacionalizma. Ta vrsta nacionalizma činila im se da daje izgleda da se sistem neće promeniti.

Tu treba tražiti poreklo rata i spremnosti JNA da puca u druge narode. Kad je cela ta stvar sa ideološkom odbranom Jugoslavije potpuno ogoljena najveći deo te Armije je, evoluirajući od komunizma i unitarizma, završio u pravoslavlju i velikosrpskom nacionalizmu. U tom pogledu, kod njih je Velika Srbija bila zame-na za Veliki Sistem. To je Armiju odvelo u krvavo bespuće, sve do njenog konačnog poraza u obračunu sa svim jugoslovenskim narodima uključujući i srpski.

– Iznosite interesantan detalj u tome kako Vam je u jednom trenutku Mamula¹ ponudio podršku i zaštitu Armije uoči Vašega smjenjivanja sa mjesta predsjednika Predsjedništva SR Srbije. Da li je ta ponuda bila iskrena ili o njoj sudite drugačije?

– Želim da verujem kako je u tom, jednom trenutku bila iskrena. Tok događaja je očito pokolebao Mamulu. A zašto se on pokolebao, ne želim da nagađam.

– Da li je »jugoslovenski vrh« mogao zaustaviti Slobodana Miloševića i ako je mogao, po Vašem mišljenju zašto to nije učinio? Zašto se sve, recimo, završilo na »Hafnerovom prstu«² upozorenja?

– Razume se da je jugoslovenski vrh imao dovoljno snage da se ispreči pred Miloševićem. Tim lakše što ovaj još nije imao autoritet vođe. Jedva da je bio poznat. Mogao sam ga zaustaviti i ja i to bez pomoći jugoslovenskog političkog vrha i bez Armije, ali ne i uz njihovu podršku Miloševiću. Ovim sam, valjda, dovoljno rekao o ponašanju tog vrha. Hafnerov prst upozorenja pre je bio izuzetak u mnoštvu prstiju koji su iz savezne vrhuške čak i podbadali miloševićevce iz vrlo različitih razloga. O njima govorim u knjizi.

Za sve takve Milošević je bio bolja alternativa od mene naprosto zato što mu je tek trebalo vremena i mnogo truda da bi Srbiju mogao zastupati u Federaciji sa autoritetom koji sam već bio izborio. I to je moja nesrećna i nehotična »zasluga« što je Milošević postao savezni favorit.

– Kako gledate na iskorištavanje ubistva u Paraćinskoj kasarni³ za raspirivanje antialbanskog raspoloženja? Ocjenite ulogu medija, posebno »Politike« i tada njenog prvog čovjeka Žike Minovića? Skrećete pažnju na detalje iskorištavanja »silovanja« i »ubistava« na Kosovu, kojih u stvari, nije bilo u tolikoj mjeri i sa takovim povodima, kako je to štampa prikazivala. Da li je u pitanju samo moć medija, ili je i u masama već bilo takovo raspoloženje da se to prihvatilo – zdravo za gotovo?

– Poznati slučaj u Paraćinskoj kasarni nikako ne bi trebalo svoditi samo na pogodnu priliku za raspirivanje antialbanskog raspoloženja. On je poslužio za mnogo širu svrhu – za potpaljivanje srpskog nacionalizma sa naglašenim osvetoljubljem ne samo prema Albancima. Ovaj tragični događaj, kao i stvarna i izmišljena silovanja Srpkinja na Kosovu valjalo je medijski što više eksploatisati kako bi se stvarala zapaljiva nacionalistička atmosfera koja će eksplodirati gde odrede oni koji je potpaljuju. Da nije tako, rat bi krenuo sa Kosova a ne iz Slovenije i Hrvatske.

Tek ovih dana otkrivam iz pera nekadašnjih glavnih urednika da su, nasuprot mojim stalnim upozorenjima da ne potpiruju vatru, nailazili na prikrivenu podršku kod ljudi koji će preuzeti vlast na Osmoj sednici.

Uloga »Politike« u tom razdoblju nesumljivo je huškačka i siguran sam da je tada ispisala najsramnije stranice u svojim analima.

– Po Vama je jedno od najnesretnijih kadrovskih rešenja za Srbiju general Nikola Ljubičić. Vjerujemo da to nije stoga što je on operativno vodio akciju oko

Vašeg smenjivanja. Recite što je to, u negativnom smislu, Srbiji donijelo to kadrovsko rješenje?

– Ljubičić je doveden iz Armije u Srbiju kao čovek od najvećeg Titovog poverenja. Tri puta je zaredom bio njegov sekretar odbrane. Čak je poslednji mandat na tom mestu bio protivan Ustavu. Oni koji su podržavali taj izbor u Srbiji imali su dva razloga za takvo rešenje.

Naime, smatralo se da će takva ličnost sa jugoslovenskim ugledom doprineti poboljšanju odnosa u Srbiji, a drugo, da će svojim predstavljanjem i u odnosima sa republikama i u Federaciji suzbijati svako eventualno zaziranje od navodne »snage i namera«⁴ Srbije u neposrednom razdoblju posle Titove smrti.

Nije bilo daleko od očekivanja da on može pozitivno uticati i na JNA i kao njen bivši čovek i kao predsednik Srbije odnosno član Predsedništva SFRJ iz Srbije.

Ali, ovaj general kaplarske pameti, a maršalskih ambicija, učiniće sve suprotno ovim očekivanjima. Što se tiče unutrašnjih odnosa u Srbiji bavio se njihovim trovanjem posebno na relaciji Republika–pokrajine, a što se tiče Jugoslavije on će podrškom Miloševića i »antibirokratske revolucije«⁵ zaista sve učiniti da Srbija svom svojom » snagom i namerama«⁶ uđe u rat protiv jugoslovenskih naroda, a da JNA završi kao udarna pesnica velikosrpskog nacionalizma. Ako su stoga neke sumnje i postojale odranije u pogledu Srbije, Nikola Ljubičić⁴ ih je politikom koju je vodio samo potvrdio na stvaran i krvav način.

– *Ne želite da se Vaša knjiga iščitava kao knjiga o Vama i Slobodanu Miloševiću. Priznajete svoju izvjesnu grešku u kadrovanju. Zar zaista niste mogli naslutiti u njemu da će njegova »politička pobjeda«⁷ biti u »porazu srpskog naroda«⁸? Jedan od polemičara, Živan Berisavljević kaže da se moglo očekivati da se u »Ivanovoj Srbiji«⁹ rodi i Slobodan Milošević. U knjizi kolege Slavoljuba Đukića⁵ Vi govorite o napadima na Vas i o olakšanju kojega ste doživjeli poslije tih napada nakon komentara u NIN-u, kojega je napisao kolega Velizar Zečević, u kojem se govori o vama kao o čovjeku koji je svoj posao obavio korektno »ne ostavljajući svojim nasljednicima ni mnogo muke na zatečenim poslovima, ni mnogo nedoumica što im valja dalje činiti«. Ovo se može protumačiti i kao izvjesno priznavanje vlastite krivice pa i toga da ste i sami ponešto »podgotovili«¹⁰ oko onoga što je kasnije slijedilo? Ili, nasljednici nisu dobro dešifrirali što »valja dalje činiti«¹¹? Da li se rat, stradanje srpskog naroda i njegov poraz mogao izbeći? Da li je to samo »greh«¹² Slobodana Miloševića ili i drugih, pa i Vas?*

– Nije postojala nikakva »Ivanova Srbija«¹³ mada sam u knjizi govorio da vlast ne štiti samo svoje nosioce, ona ih možda više i češće izlaže riziku. Da je postojala zaista nekakva »Ivanova Srbija«¹⁴ ne bi se, prvo, desilo to što se desilo sa samim Ivanom. Ja jesam Miloševića »progurao«¹⁵ na mesto prvog čoveka Partije, ali ga nisam mogao učiniti vođom naroda kao što nisam ni sebe učinio.

On će se roditi u paralelogramu sila upravo između onih koji govore da je postojala »Ivanova Srbija«, a sa pozicijom »pokrajinskih državnika«, jednog

saveznog partijskog rukovodstva koje je radije bilo za to da se u Srbiji ništa ne menja pa makar uza sve rizike po opstanak Jugoslavije i stvarnih problema Srbije sa svojom unutrašnjom državnošću, što sam pokretao boreći se za promene i saveznog i republičkog ustava u onim njihovim delovima koji se odnose na autonomne pokrajine.

Činjenica da se Milošević popeo do uloge vođe na tim problemima kao i njihovim navodnim rešavanjem, odnosno presecanjem mačem, stekavši izuzetnu vlast i neizmernu moć, govori ne manje i o mojoj snazi da ih držim pod kontrolom i da ih istovremeno, slobodno otvaram pred Jugoslavijom i tražim njihovo demokratsko rešavanje unutar nje. Je li se to može nazvati »pra-grehom«?

Pošto su u vašem pitanju navodi Zečevića i Đukića ne samo istrgnuti iz drukčijeg konteksta i intonirani dvosmisleno i insinuantno, ne želim da ih komentarišem.

Berisavljevićev politički san se konačno na Osmoj sednici ostvario: »Otvorio se proces u Srbiji.« Nikada nije definisao koji i kakav. Zbog toga je i ishod te sednice deo njegovog političkog sna, kao i njene posledice. Prema tome, Berisavljević i njegovi istomišljenici dele sa Miloševićem zaslugu što su pokrajine ukinute.

Vi ste mi postavili još neka pitanja. Sva ta privatistički intonirana pitanja su ispod nivoa mojih političkih interesovanja, pa se bojim da bi odgovori nužno bili degutantni posle ovog krvoliptanja čitavih naroda.

Globus, Zagreb, maj 1996.

Novinar: Jovo Paripović

Napomene:

¹ Branko Mamula, general JNA. Videti njegovu knjigu: *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica, 2000.

² Vinko Hafner, član CK SK Jugoslavije iz Slovenije. Posle rasprave na sednici CK SKJ, na kojoj je, činilo se, došlo do saglasnosti, upozorio Slobodana Miloševića, podigavši prst, da razmisli o posledicama svoje politike.

³ U kasarni u Paraćinu vojnik – Albanac pucao je u vojnike, među kojima je bilo i Srba. To je dovelo do prave histerije u medijima: »Na ljutu ranu, ljutu travu.« Albanski vojnik je odmah ubijen. Slučaj koji je otvorio Pandorinu kutiju nikada nije rasvetljen.

⁴ Nikola Ljubičić, general JNA. Dvanaest godina bio je sekretar narodne odbrane; praktično se nalazio na čelu JNA.

⁵ Slavoljub Đukić, publicist. Videti njegove knjige: *Kako se dogodio vođa: Borba za vlast posle Josipa Broza Tita*, Beograd, 1992; *On, ona i mi*, Beograd, 1997.

Život u laži

Mladina: Uprkos brojnim predizbornim mitinzima po gradovima Srbije, ovdašnja opozicija izgleda prilično nemoćno. Kako je to moguće, posle svega što se dogodilo poslednjih godina?

Stambolić: Opozicija još od samog početka najviše pomaže i učvršćuje Miloševića. Neprimeren karakter napada na njega i čitav niz pogrešnih argumenata to nedvosmisleno potvrđuju. Međutim, položaj u kome smo se mi, u Srbiji, našli, nije posledica uloge samo jednog čoveka, ma koliko da se pokazala odsudnom. A opozicija sada sve hoće da svede upravo na to, kao da ona nije doprinela takvom stanju. Samim tim ona ne može da dođe do odgovora na osnovna pitanja. Jedno od takvih je i ovo Vaše: zašto je i sama nemoćna.

Na poslednjem kongresu SPS¹, kongresu zaborava i novih magli, kako ga zovem, išlo se očigledno na amneziju srpskog naroda. Uza sve to, srpskom narodu ne samo razložno već i podsvesno odgovara da zaboravi. Najradije bi da se te »slavne« godine događanja naroda zauvek izbrišu. Milošević u ovom pogledu pogađa i sledi šta narod želi, odnosno, šta većina želi, tim pre što bi to njemu ponajviše odgovaralo. Osnovna energija sveg ovog zla, što više niko i ne spori, bio je nacionalizam. Doduše, pokretač, eksponent i organizator te rušilačke energije na prošlom kongresu SPS kaže: »Bilo je i nacionalističkih ispada« kao da nacionalizam nije bio noseća vladajuća politika, kao da su posredi kafanske čarke. A, u stvari, ako se u čitavoj ovoj provali zla nešto može nazvati »ispadnom« slučajnošću, onda su to bili samo antinacionalistički istupi. Opozicija je onda, posle kongresa SPS, sazvala prvi miting, na godišnjicu devetomartovskih demonstracija iz 1991. godine, s namerom da Miloševiću ispostavi račune. Ali to nisu samo Miloševićevi računi! To su računi svih onih koji su ga podržavali. Lumperajka je završena i došlo je vreme da se ti računi plate – a sada svi beže. Uostalom, i glavnina opozicije još uvek izbegava da se kritički suoči sa sobom i istinom.

Druga naopaka stvar koju čini opozicija jeste to da u ova, najteža vremena, kada se svi bore za golo preživljavanje, ona potcenjuje socijalne probleme, iako je to potencijalno najjača energija promena u Srbiji. Nemojte sumnjati da taj previd JUL kao i sami socijalisti ne umeju da iskoriste. Kakav cinizam! Oni koji su ovaj narod doveli do prosjačkog štapa, oni ga teše socijalističkim parolama, a ne libe se – i Marksom. A kad je čovek gladan, i rđavo pečen hleb slatko jede. Konačno,

za tog čoveka uopšte nije ideološki važno s kojim će oblikom svojine doći do boljeg i većeg hleba. Računajući s ovim, najveći otpor privatizaciji upravo pruža stranka koja je tobože leva, a okuplja, stvara i širi lobi finansijski najbogatijih ljudi i to iz usko vlaštoljubivih razloga.

– *Kako je to moguće?*

– Zato što tom »privatnom kapitalu« takva sprega sa državom odgovara. Spor oko privatizacije, koji je dubok i značajan, jeste spor oko prirode vlasti. Jer, ako se krene u privatizaciju društvenih preduzeća, ona prestaju da budu osnovne socijalne ustanove, koje samo produžavaju ovu agoniju. A danas su domaća preduzeća upravo to i uopšte nisu profitno orijentisane organizacije. Bila bi, između ostalog, potrebna velika otpuštanja radnika kako bi se postiglo da preostali zaposleni dostignu platu »tešku« približno 500 maraka a ne 100, kako je sada i da počne ozbiljno da se radi.

Međutim, vlast dobro zna kuda bi je to odvelo. I tako, sada svi imaju veoma niske plate, malo rade, imaju nekakav privid socijalne sigurnosti i većina preživljava preko sive ekonomije. U takvom sistemu SPS jeste izgubio 50 odsto pristalica, ali je i opozicija izgubila 50 odsto pristalica, tako da je režim lične vlasti još uvek stabilan. Pored toga, režim iza sebe još uvek ima ogroman lobi državne i kvaziprivatne privrede koja i te kako zavisi od njega.

– *Upotrebili ste pojam kvaziprivatizacije...*

– I vlast i većina zaposlenih su zainteresovani za »privatizaciju« tipa »raditi privatno na državni način«. Zaposleni reaguju iz jednog svog mentaliteta i navika stečenih u nekadašnjim samoupravno-socijalističkim preduzećima kao i iz straha i neizvesnosti u procesu istinske privatizacije – šta će biti s njima u tom slučaju – dok se režim plaši stvarne privatizacije dvostruko: i gnevne pobune otpuštenih radnika i jedne nove vlasničke strukture u nastajanju, koja bi mogla biti politički opasna po samu vlast.

Inače, u Srbiji je sada na delu jedna vrsta najgore moguće transformacije: privatizacija države, a etatizacija privrede. U tom smislu održanje nekadašnjeg oblika društvene svojine u službi je otimanja i razvlačenja. Srušiti celi sistem sa njegovom nadgradnjom, a ostaviti društvenu svojinu koja je podrazumevala tu nadgradnju i bila na određen način zaštićena njome, znači prepustiti je jednostavno pljački i grabežu. Odatle i privatizacija kao kriminalni proces.

– *Lobi koji ste pomenuli je ujedno i glavna prepreka za dalekosežnije promene i uzrok opšte apatije?*

– Kada bi se danas održali izbori sa »ćoravom kutijom«, u njoj bi završilo 70 odsto glasova birača koji nisu ni za koga. Zato je jedno od osnovnih pitanja sada šta će biti sa tom ogromnom većinom ljudi, masom koja beži u ćutanje, pasivnost, koja se zatvara u sebe. Šta to proizvodi – na kraći ili duži rok – šta su tu rizici i šanse, a šta opasnost? S druge strane, opozicija nema pravu energiju ni političku volju za suočavanje Srba sa samima sobom. A to je preduslov za sve.

Dok mi sami sebi, unutar sebe, ne objasnimo šta se to zbilo, nećemo moći da učinimo korak dalje. Dok ne objasnimo to što se zbilo unutar nas samih, unutar nacije, nećemo biti sposobni da se sporazumemo sa drugima, onim narodima sa kojima smo zajedno živili 70 godina, a pogotovo sa onima sa kojima – nismo. A ovdašnja politika je konačno proizvela i to da je srpski narod sada konfrontiran i sa stanovništvom unutar Srbije koje nije srpsko. Kada te čvorove unutar i oko sebe razrešimo, tek onda možemo da se mirimo sa ostalim svetom i tek posle toga možemo razmišljati o Evropi i o njenim standardima.

– *Tako izgleda da Milošević nema alternativu?*

– Alternativa uvek postoji ali je pitanje da li je vidimo i da li smo za nju spremni i sposobni. Čini mi se da smo bliži haotičnim metodama. Bojim se da smo mi pred opasnošću nedemokratskog raspleta. Eto, kada sam se vratio iz Sarajeva, primetio sam nešto što me je prenerazilo; ustanovio sam da su ljudi tamo u emotivnom smislu stabilniji nego ovde. Tražio sam objašnjenje. Nema drugog nego da su oni živeli u istini, takvoj kakva ona jeste, dok mi živimo u laži. To što mi živimo jeste laž i zbog toga smo ovako izgubljeni i nepredvidivi. A šta bi moglo da se desi na jesen, na izborima, zaista ne znam. Neću da prognoziram, jer ko god je ovde računao sa zdravim razumom, na kraju se pokazao neuračunljivim. Ljudi često traže objašnjenja, objašnjenja koja su zapravo više klinička nego politička. Sada smo u fazi u kojoj instiktivno prizivamo nadu. Pamćenje nam kaže da smo »uradili to i to«, ali to do savesti još ne dopire. Za sada, dakle, zaborav prekriva savest. A bez savesti nema osvešćenja.

Nažalost, dobar deo opozicije još uvek pothranjuje očekivanja prema kojima će svi problemi biti rešeni spolja. Nijedan narod ne voli da mu se rešenja nameću spolja, a pogotovo to ne žele Srbi. Srbi od kojih je većina htela da uredi život drugima, a ne da drugi uređuju život njima. Zato nije čudno što se čeka da se desi nešto spolja, posebno kada s druge strane Milošević dokazuje da situaciju drži pod kontrolom i da se bez njega ne može. Iako mislim da smo mi svi, pa i Milošević i Tuđman i Izetbegović, završili pod protektoratom, te da će stoga svi činiti upravo ono što budu morali. I Milošević sada radi ono što mora. Najzad, njega su porazi naterali u mirovnu politiku. On je dovoljno pragmatičan da sada sve prihvata kako bi se održao, dok spolja prikazuje da se sve odvija onako kako on hoće.

– *Da zaključimo – mislite da opozicija u Srbiji, prevashodno Koalicija »Zajedno«: Drašković,² Pešić,³ Đinđić,⁴ ne nudi alternativu Miloševićevoj politici?*

– Gotovo sve partije nastale su kao frakcije jedinstvenog populističkog pokreta i na istoj nacionalističkoj ideologiji čiji je pokret predvodila vladajuća partija. Otud opozicija i ne može da iznedri nijedan bitno drugačiji program ni oko Bosne, ni oko Kosova, Muslimana, priznavanja drugih republika ili o nacionalizmu. Opozicija se još sa Miloševićem bori na nacionalističkom bunjištu, na terenu na kome je Milošević još odavno uzeo barjak. Nije slučajno, stoga što su glavni

ideolozi SPS svih ovih godina Mihailo Marković,⁵ kao pobornik već prevaziđenih ideja o socijalističkom društvu, te Dobrica Ćosić, kao predstavnik tradicionalnog srpskog nacionalizma.

Kada je Jugoslavija počela da se doživljava kao unitarna, kao takva tvorevina koja potire republike, onda je raspad bio neminovan. Baš oko toga je izbio i glavni spor između Srbije i drugih republika, među kojima je na prvom mestu svakako Slovenija. Slovenačko rukovodstvo je dobro uočilo da Jugoslavije nema bez njenih republika jer to nije bila nikakva naddržava, nego sporazumna zajednica. Oko toga je nastao i glavni rasep u Srbiji. Jedni, poput HDZ, od svoje nacije jedva su videli Jugoslaviju kao zajedničku državu, dok drugi poput SPS, od unitarne države nisu videli republike.

U trenutku lansiranja parole »Svi Srbi moraju da žive u jednoj državi« to je praktično značilo da granice treba postaviti po etničkom principu. To je neminovno povelu srpski narod u rat protiv drugih naroda. S populizmom, mitinzima i skidanjem rukovodstava Milošević je potpalio nacionalizam u drugim republikama i od tada jedni bez drugih ne mogu – koliko bismo mi mogli i bez jednih i bez drugih. Kakav je to bio strah Srba kao najbrojnijeg naroda, da se u toj kući bojao manjih i nemoćnijih i da je zato morao da sruši zajedničku kuću? To je iracionalno. Bio je to strah od drugog i drugačijeg. Doduše, danas se Milošević razišao sa ideolozima takve svoje politike, odnosno, još jednom i sa samim sobom, ali i to je učinio samo zato da bi dobio novi manevarski prostor, a možda i vreme da pročita ono što su o odnosima Srba sa drugim narodima svojevremeno pisali Svetozar Marković⁶ i Dimitrije Tucović⁷.

– *I sve to je počelo zbog – Kosova?*

– Način na koji je Kosovo »odbranjeno« na početku antibirokratske revolucije samo ga je još više udaljilo iz Srbije. Zato je danas suočavanje sa problemom Kosova teže nego ikada u srpskoj istoriji. I to bez one Jugoslavije. Milošević sada mora otići po drugi put na Kosovo. Samo sada ne više kao prvi put kad je palio Srbe na rušenje Jugoslavije već da im kaže da se mora tamo pregovarati sa albanskom etničkom većinom.

Treba biti u njegovoj ulozi i to izdržati ili treba biti on da bi se, posle svega, to moglo. Eto, gde nas je dovela ta njegova nacionalistička fraza: evo nas na polju Kosovu da im poručimo s ovoga mesta... kako ćemo mi njima pokazati... da smo mi sila... umesto jednog smirenog i ozbiljnog uvida u biće naše međunacionalne i društvene krize i njenog rešavanja.

Milošević pitanje Kosova nije zaoštrio samo zbog Srba sa Kosova nego zato što je to bio put kosovizacije prekodrinskih Srba kao najpogodnijeg elementa za unitarizaciju Jugoslavije. Zanimala ga je Jugoslavija, a ne Kosovo. Za prekodrinske Srbe u početku jedva da je znao, ali je u jednom trenutku shvatio da je kosovizacija prekodrinskih Srba i podizanje njih na pobunu, put za osvajanje Jugoslavije. Na tom putu Slovenija mu se, prosto, nezgodno namestila. A potom i – isprečila.

– *To je bio njegov prvi poraz?*

– Tačno tako. To je bio onaj poraz zahvaljujući kome je on odustao od Slovenije, ali time i od ondašnje Jugoslavije. To je bilo spasonosno za Sloveniju: vrata izlaska su se najednom široko otvorila mada to nije važilo i za ostale narode Jugoslavije. Njih je pakao tek čekao. On će tada uzeti kurs stvaranja srpske Jugoslavije!

– *Međutim, čini se da je inicijalni sukob između Slovenije i Srbije još uvek duboko u svesti ljudi i da će to i dalje biti prepreka za bolje odnose između tih država i naroda?*

– O Slovencima je ovde, u početku, bilo izrečeno mnogo ružnih i neistinitih tvrdnji. A o kome nije? Bukvalno je čitav svet bio na propagandnom šovinističkom tapetu. Slovenija je iz svega toga što će uslediti uspela da se izvuče gotovo bezbolno, uspešno i sada hita u evropske integracije. Slovenačka i srpska privreda su svojevremeno bile komplementarne i tu će uvek biti razmene, iako zaduže ne više u onom obimu kao nekada.

– *Bili ste u Sarajevu. Kako vidite budućnost Bosne i Hercegovine?*

– Problem Srba i Hrvata u Bosni je što od vlastitih naroda ne vide državu, a problem Muslimana je što od države ne vide njenje narode.

Sećam se da mi je Kučan mnogo puta govorio kako Zapad uopšte ne razume o čemu se zapravo radi na našim prostorima. Tek kada sam u Sarajevu slušao američkog ambasadora kako objašnjava da Amerika pokušava da načini »novu naciju« (po američkom uzoru), i sam sam shvatio koliko je Kučan bio u pravu.

Mostovi između naroda se i dalje ruše, a aspiracije Srba i Hrvata su još uvek u igri. U BiH se sada rat nastavlja drugim sredstvima – onom istom politikom koja je dovela do rata! Takva, pre bi se reklo, postratna nego mirovna politika, koja, bojim se, smeru novom ratu, samo je nastavak tek okončanog rata. Uostalom, general Tuđman je znao bolje od svih nas da most u Mostaru nije služio za prebacivanje tenkova. On je hteo da sruši nešto simboličko. Kako će takvi ljudi u Evropu? Kako će takvi ljudi graditi mostove za budući suživot kad im smetaju oni davno izgrađeni, kako će graditi mir u Bosni, kako će u Evropu?

Pogledajte samo jedan srpsko-hrvatski paradoks – oni su ušli u rat za teritorije, a i jedan i drugi narod žive na najnenaseljenijem delu Evrope. Ovim narodima nedostaje mnogo šta (a najviše onog evropskog), ali fakat je da im teritorija sigurno ne fali. Oba naroda, i Srbi i Hrvati, već decenijama dokazuju da biološki nisu sposobni da zadrže niti postojeće teritorije. Srbi se jesu proširili na Vojvodinu, ali biološki nisu mogli da izdrže na Kosovu. Da o hrvatskoj »beloj kugi« i ne govorimo... I sada ti narodi kreću u osvajanje novih teritorija pri čemu im je cilj da to urade na račun trećeg, koga treba uništiti ili mu jednostavno »objasniti« da pripada ili srpskom ili hrvatskom narodu!? Muslimani to, naravno, »ne shvataju«, kao što u bliskoj prošlosti ni Slovenci nisu shvatili da imaju »loše rukovodstvo« i da im ga moraju Srbi promeniti. Ko se izgubi u vremenu, on nasumce, bezglavo juri kroz prostor.

– *Većina je ipak još uvek sklona tezi da je za sve to kriv Ustav iz 1974. godine koji je Srbiju podelio na tri dela?*

– U tom Ustavu je zaista bio predložen utopijski privredni sistem, ali su zato odnosi među narodima, velikim delom, bili rešeni na moderan način, kao u zajednici ravnopravnih naroda. Taj Ustav je pokušao da nađe vezu između većinske i konsekusne demokratije. Možda je bilo loše što su pokrajine u Srbiji bile faktički republike, možda je bilo suviše pitanja prepušteno konsenzusu, ali ako taj sistem nije funkcionisao, trebalo je napraviti nov istorijski sporazum, a ne zbog toga porušiti do temelja zajednicu jugoslovenskih naroda. Druge republike su, naravno, manipulirale razbijeñošću Srbije na tri dela, ali to se moglo promeniti na drugi način. Mi smo u Skupštini Srbije, deset dana pre Osme sednice, u dogovoru sa svim republikama i pokrajinama, usvojili važne promene, promene koje su ojačale ulogu cele Republike. Ali srpskim nacionalistima to nije bilo dovoljno. Oni su želeli likvidaciju pokrajina. Dalje je moglo samo da sledi da ni republike nisu potrebne... Zna se šta je to značilo. Konačno, da taj militantni deo srpskog rukovodstva, antiavnojevski nastrojen, i JNA kao njegova unitaristička batina nisu prezali od rata, do njega ne bi ni došlo.

A prvi korak na tom putu bila je vojna okupacija Srbije dolaskom Nikole Ljubičića na njeno čelo i u Vrhovnu komandu Jugoslavije. Dokle će ova neobjavljena okupacija stići, nedavno je obelodanio bivši šef Državne bezbednosti Srbije izjavljujući da sam kao tadašnji predsednik Predsedništva SR Srbije bio prisluškivan i u kancelariji i kod kuće, a od strane KOS-a JNA! To je bio, nama tada nepoznati znak okupacije Srbije u prvoj slici, dok je izvođenje tenkova na beogradske ulice 9. marta 1991. godine bio onaj već javni, i prethodnim omogućen. Dalje se već nesmetano moglo produžiti dalje – na Hrvatsku.

– *I gde je tu zapravo uloga Slovenije?*

– Slovenija počinje da uviđa opasnosti tek posle Osme sednice, koja im je ponešto i obećavala, a tada je već bilo kasno. Hafner diže svoj prst uzalud, pošto već mnogi drugi prsti rade i mešetare ispod žita.

Sarađujući sa rukovodstvima drugih republika uveravao sam se da ni Slovenija ni druge republike nisu imale nameru da razbijaju Jugoslaviju i kad su pokazivale namere da je, kao i mi, menjaju. Do toga je došlo tek posle uspona nacionalizma u Srbiji.

Ovde se i danas Slovenija optužuje za »separatizam« i »otcepljenje od Jugoslavije« uprkos činjenici da se Srbija prva separirala i okrenula protiv drugih!? Da se razumemo, taj separatizam, kad već moram tako da kažem, kao neka vrsta stečenog prava jugoslovenskih republika bio je već priznat na AVNOJ-u i njegovim istorijskim odlukama. On je implicate bio sadržan samim njihovim dobrovoljnim udruživanjem u Jugoslaviju. Da nije bilo toga, ni Slovenija ni druge zemlje ne bi se udružile u Jugoslaviju. Jednostavno rečeno, ne bi ni bilo druge Jugoslavije! A, one su to pravo ostvarile kroz rat i oslobodilačku borbu svojih naroda.

I kako onda može biti da su se Slovenija i druge republike otcpile od Jugoslavije? Kao da je ta Jugoslavija bila mimo njih. Razume se, to je moguće samo ako neko misli da je on Jugoslavija s većim pravima u odnosu na sve druge jugoslovenske republike.

Nedavno, kada sam bio u Zagrebu, rekao sam Stipi (Mesiću – op. aut.)⁸: »Napisao si knjigu kako si 'razbio Jugoslaviju' a sećam se da smo u ono vreme vodili nekoliko razgovora iz kojih nisam zaključio da si bio protiv Jugoslavije. Lukavstvo ili spasavaj se ko može?« Očutao je na način iz koga sam razumeo da se sa mnom slaže...

Dodao bih i to da su srpski nacionalisti stalno prebacivali Slovencima što »nešto računaju«. Uvek sam govorio da nije bio problem u tome što Slovenci računaju, nego što mi ne računamo.

– *Zašto se Milošević uopšte prvo sukobio sa Slovenijom a ne sa Hrvatskom, koja je sve vreme zapravo bila pravi cilj?*

– Iz dva razloga – jer se Hrvatska, sve dok se u njoj nije legitimisao Miloševićev nacionalistički parnjak, Tuđman, držala pasivno. Drugi razlog zašto se pre Hrvatske krenulo u Sloveniju, upotrebom mitingaške armije, svakako leži u tome što je Slovenija pružala podršku očuvanju kosovske autonomije i avnojevske Jugoslavije, a takvu Jugoslaviju su »osmaši« osudili na smrt. Prozrevši pučističke metode »srpskih čuvara Jugoslavije«, Slovenci su, zatim, zabranili srpski »miting istine« u Ljubljani i na republičke granice izveli svoju policiju. Na taj način je Slovenija alarmirala da Jugoslavija ne može da se održi na politici Osme sednice. Zato je Srbija uzvratila odmazdom i uvela embargo prema slovenačkoj robi. Mi smo, dakle, prvi nekome zaveli embargo. A onda je usledio upad u monetarni sistem Jugoslavije i donošenje Ustava Srbije na tenkovskim gusenicama i u krvi na prištinskim ulicama.

Taj novi Ustav je određivao da se on mora primenjivati svuda gde Savezni ustav nije u saglasnosti sa njim, tako da je to bila prva legalizacija secesije Srbije od Jugoslavije. Uz to, Slovenija je za Miloševića bila višestruko presudna. Kada se iz današnjeg ugla analizira njegova politika, vidi se da od slovenačkog otpora (kada mu ne odobravaju »miting istine« u Ljubljani), pa nadalje, ide samo iz poraza u poraz. Svaki novi poraz je veći, ali je zato i svaki novi poduhvat veći od prethodnog. Potire, zatrpava prethodni. To je paradoksalno, ali, pogledajte ga – on spolja odaje utisak da stalno vodi inicijativu i da on diktira događaje. Svi drugi su nudili poneku inicijativu, a on ih je sve odreda odbio, ratovao protiv svake od njih, a onda prihvatao. I tako stalno. Dolazile su nove ideje, a on ih je odbijao. Pa opet kasnije, odocnelo – prihvatao. Ni na svojim ni na tuđim greškama ništa nije naučio, ali mi smo svi zajedno išli iz gubitka u gubitak.

– *Ipak, do svega toga ne bi došlo da ga niste baš Vi postavili na čelo Saveza komunista Srbije. Je li to bila Vaša – možda najveća – greška?*

– I da je bila samo jedna, bila bi dovoljna. Ali ta greška nije bila samo moja. Bila je predodređena drugom, u sistem ugrađenom greškom. Proistekla je iz

nepisanog pravila da aktuelni prvi čovek Partije predodređuje ko će biti sledeći. Da nisam imao tu moć, pa donekle i dužnost, Slobodan Milošević ne bi bio izabran na moje mesto i ja ne bih bio kriv za taj izbor. A da je, kojim slučajem, ipak, i bio izabran, ali na demokratskoj i široj osnovi, ostao bi samim tim pod većom kontrolom. Eto, i iz tog slučaja je jasno zašto je dragocen demokratski izbor, pa makar se ponekad činio samo formalno takvim. Jer, kako kaže ona narodna: najteže je sačuvati sebe od sebe samog.

– *Milošević, dakle, ipak nije bio samo Vaš izbor?*

– U svemu tome je najtragičnije da sam druge navikao na to da je Milošević moj »favorit« u toj meri da nisam više imao potrebu da ga izvlačim iz bubnja. Drugi su jednostavno samo pogađali moju kadrovsku »naviku«. A ja sam mislio da će mi biti lakše da njega kočim, nego da nekog drugog stalno guram. Povrh svega, Miloševića su u Jugoslaviji dobro primili zbog žustrih akcija koje je sprovodio u Beogradu. Smatrali su ga pravim komunistom, nesumnjivijim i od mene. Znao sam za njegove mane, ali sam bio uveren u primarnost vrlina. Istina, prilikom predlaganja Miloševića, izrekao sam i neke rezerve prema njemu, što je vrlo teško primio. To je bio prvi put da nije bio u stanju da prikrije svoju povređenost.

– *Koje su to bile njegove mane, koje ste opažali?*

– Uviđao sam da ume da prenaqli, da izabere preke puteve, da ishitreno iskorači, da površno zaključi, da pretvrdo presudi... i niz sličnih mana svojstvenih čoveku »vruće glave«. Međutim, računao sam i na činjenicu da će se u rutinskom radu, u duhu kolektivnog rukovođenja, te njegove mane manje ispoljavati. Treba reći da su nas tada čekale neizvesne političke borbe za reforme i da nam je zbog toga na čelu partijske organizacije bio potreban dinamičan i odlučan čovek. Meni se Milošević tada činio ponajviše takvim. Nevolja je u tome što nisam pretpostavio da se sve te odlike mogu izvrći u čudovišne mane ukoliko se ispolje u krajnostima. Onda zaista nisam imao ni razloga ni povoda da u njegovoj odlučnosti naslutim sklonost ka nasilju, kao njenu krajnost, da u borbenosti predosetim ratobornost, da u energičnosti predvidim bezobzirnost, a u ambicioznosti – beskrupulozno vlastoljublje, u dinamičnosti – brzopletost...

– *Kako je onda mogao nastati mit o njemu i o njegovoj, ništa manje vlastoljubivoj ženi?*

– U stvaranju i izgrađnji njegovog kulta veliku ulogu je odigrala, pored medijske propagande, i intelektualna elita. O njemu su se komponovale i pisale pesme, slikari su slikali njegove portrete i išli mu na poklonjenje, umnožavale su se njegove fotografije... Akademici su počeli da se utrkuju: Dobrica Ćosić će Miloševića porediti sa Nikolom Pašićem, Mihailo Marković sa Ruzveltom, Milorad Ekmečić⁹ sa De Golom, Milovan Đanolić¹⁰ sa Karađorđem...

– *Je li Vam kasnije bilo žao zbog tog izbora?*

– Ako sada polazite od toga da sam ga ja postavio na to mesto naslućujući šta će on (i njegovi pomagači) učiniti tokom proteklih devet godina, onda je moj

izbor ne samo koban, već i za preki sud! Stoga se bojim da se taj moj izbor Miloševića, posmatran iz ove retrospektive, osuđuje kao da je retrospektivno i izvršen, dakle, sa predumišljajem. U tom, istorijski potpuno neregularnom prosuđivanju, ja sam prividno njegov saučesnik, te sa mnom, onda, treba po kratkom postupku – uza zid. Ali, naglasio bih da se onda taj izbor nije činio tako važnim. Ko se danas seća imena predsednika CK u prethodnim mandatima? Lanjski snegovi.

Sa prokletstvom lične odgovornosti za Miloševićev izbor raščistio sam posle prvih »najdemokratskijih« izbora održanih u Srbiji, kada je objavljeno da je Milošević sa 104 odsto glasova izabran za predsednika Republike. Tog trenutka sam osetio veliko olakšanje. Tako je narod preuzeo svu odgovornost za njegov izbor. Srpski narod kao da je želeo obmanu, koju će mu Milošević ponuditi, i u obmana-ma živi, eto, vidite koliko dugo, uprkos svemu što se dogodilo i što mu se događa.

– *I opet smo kod čuvene Osme sednice na kojoj ste i sami postali Miloševićeva meta?*

– To je bilo vreme seče rukovodećih ljudi po komitetima, opštinama, preduzećima, ustanovama. Partijsko rukovodstvo je sluđivala propaganda da je Jugoslavija ugrožena od svih drugih jugoslovenskih naroda (samo ne od Srba), te da je, kako je Ljubičić predvideo, mogu odbraniti jedino Srbi i Jugoslovenska narodna armija! Eto smrtno presude Jugoslaviji. To je bilo vreme kada je mitingaška masa bila dovođena pred svaku državnu ustanovu na koju je s prstom pokazano da je za »rušenje«. Tada je upotrebom te milionske udarne pesnice već počelo razbijanje Jugoslavije. Pokušao sam da ustrajem, da se borim za principe u koje sam verovao, da zaštitim Dragišu Pavlovića,¹¹ ali sve je bilo uzalud. Čak ni pismo Gradskom komitetu SK,¹² pismo zbog koga su me napadali kao »izdajicu«, čak ni kao predsednik Predsedništva SR Srbije nedeljama nisam ništa mogao da objavim u medijima. Posle besomučne i organizovane javne hajke, pravog linča, a bez mogućnosti da bilo šta javno kažem, smenili su me.

– *Kako danas gledate na Miloševićevu politiku?*

– Rekao bih sledeće – s mojom politikom je došao na vlast, sa supružničkom politikom je raskinuo sa mnom i preuzeo politiku velikosrpskih nacionalista, razbio Jugoslaviju i ušao u rat. A sada, prihvatanjem politike međunarodne zajednice – hoće mir! On, kao što vidite, zapravo nikada nije imao svoju politiku! Tuđe politike su imale njega. A ako i ima neku politiku, onda je ona samo politika održanja na vlasti. Naš spor zbog toga nije samo spor oko ideja, nego oko priznavanja činjenica. Život je presudio nacionalistima kao što je presudio komunistima. Ako to priznajemo mi, onda moraju tu presudu priznati i nacionalisti. Pogledajte činjenice: za četiri godine Srbi su izgubili četiri rata sa posledicama nezabeleženim u svojoj istoriji.

– *Ima li u celoj toj priči ičega pozitivnog?*

– Ima, ali se o tome suviše malo zna. Neke jako pozitivne stvari jednostavno nisu nikada bile snimljene ili jednostavno nisu ni mogle biti snimljene, iako

su bile u tom ratu veoma značajne. Verovatno znate da mobilizacija u Beogradu i mnogim drugim krajevima po Srbiji nije nikada uspela da uhvati više od 10 odsto mobilizacijom »predviđenih« ljudi i da je tenkove, koji su išli na Vukovar ispratilo desetak ljudi koje je srpska državna televizija slikala i potom trijumfalno prikazivala, kao da se radi o hiljadama... Činjenica je da takvo dezerterstvo, iskazano u ovom ratu, srpski narod nikada u istoriji nije pokazao. Hoću da kažem – srpski narod nije hteo u rat.

Na nedavnom mitingu srpske opozicije video sam jednu zanimljivu parolu, parafrazu parola na kojima je jahala ratnohuškačka politika: Karlovac – Virovitica – Hag. Možda se to nekome može činiti beznačajnim, ali važno je da smo i mi počeli da se sprdamo sa »ratnim ciljevima«. Dobro je i to da već godinama u kafanama ne čujem onu pesmu »Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala«: očito da je sada već svima jasno da bi sva kafana skočila na noge, misleći da se to neko podsmeva. I ne zaboravite da je vlast konačno morala da donese Zakon o amnestiji dezertera, što je verovatno najkrupniji dokaz da je Milošević izgubio rat. Jer amnestije dezertera ne može biti ako nije bilo rata.

– *Danas ste bankar, direktor Jugoslovenske banke za međunarodnu ekonomsku saradnju. Kažite nam, kolika je zapravo bila cena tog rata?*

– Ljudske žrtve su najveće i one su nenadoknadive. Materijalnu pustoš saniraće tek naši unuci.

Društvene i moralne posledice rata jednostavno su takve da ih nije moguće sanirati. Srbi su sada etnički očišćeni iz Krajine, Slavonije, Bosanske Krajine. To je posledica »samoispunjujućeg proročanstva«: Srbi su u rat krenuli pod pretpostavkom da bi Hrvati mogli da počine genocid, pa su tako, preventivno, zaista napravili genocid. Na kraju, sada Tuđman takvoj politici daje pokriće tako što okončava rat etničkim čišćenjem Krajine. Da ne govorimo o moralnoj i etičkoj pauperizaciji i sramoti koju smo sebi natovarili tim ratom i koju će otplaćivati i nerođene generacije. Ako nas je taj besmisleni rat iščemu naučio, naučio nas je da uprkos njegovim teškim ranama i novim raskolima ipak moramo živeti u saradnji.

Mladina, Ljubljana, avgusta 1996.
Novinar: Svetlana Vasović – Mekina

Napomene:

¹ Kongres SPS 1996.

² Vuk Drašković, lider Srpskog pokreta obnove (SPO).

³ Vesna Pešić, predsednica Građanskog saveza Srbije (GSS).

⁴ Zoran Đinđić, predsednik Demokratske stranke.

⁵ Mihailo Marković, profesor, akademik. Jedan od pripadnika grupe »Praxis«.

⁶ Svetozar Marković (1846–1875), rodonačelnik socijalističke ideje u Srbiji.

⁷ Dimitrije Tucović (1881–1914), jedan od osnivača Srpske socijaldemokratske partije (1903).

⁸ Stipe Mesić, predsednik Republike Hrvatske. Videti njegovu knjigu: *Kako je srušena Jugoslavija*, Zagreb, 1991.

⁹ Milorad Ekmečić, istoričar, akademik.

¹⁰ Milovan Danajlić, književnik, prevodilac.

¹¹ Dragiša Pavlović, predsednik Gradskog komiteta Beograda. Videti: Dragiša Pavlović, *Olako obećana brzina*, »Globus«, Zagreb, 1988.

¹² Videti: Ivan Stambolić, *Put u bespuće...*, str. 199–200.

Politika bez odstupnica

RFE: Da li je opozicija u ovim procesima sazrela?

Stambolić: Odakle je i kako počela, očito je da sazreva. A počela je, setite se samo, kao zbir frakcija jednog jedinstvenog populističkog pokreta sa izrazitim nacionalističkim "punjenjem". Njeno radno mesto nije demokratija, nego rat.

Kad se ima u vidu da je ova opozicija pre nekoliko godina podržavala ratnu opciju, a danas već prihvata Dejtonski sporazum i Veliku Srbiju kao Srbiju ovde. Kad se ima u vidu da se danas bori za poštovanje demokratske volje, a to izvorno nije uvek bila, onda sve to govori o njenom političkom sazrevanju. Ono ni u normalnim okolnostima ne ide ni brzo ni lako, a u poratnim, pogotovo.

Mir je bio i ostao najveća opasnost za kolovode rata. To potvrđuju upravo ovi prvi mirnodopski izbori. Suočen ne samo sa porazima svoje ratne politike, već i sa njenim katastrofalnim posledicama kod kuće, sada bez patriotske patetike, Milošević se odlučuje da, po svaku cenu, brani prve šančeve vlasti, lokalnu upravu, citadele... I, dabome, poništava rezultate izbora tamo gde ih je izgubio!

Previđajući, ili svesno rizikujući, da tim činom podiže na noge ne samo opoziciju, već i sve birače čiju je volju poništio, Milošević ne pravi samo ni prvu ni najveću grešku, mada ga ova može najviše koštati od svih dosadašnjih, jer ignoriše samu građansku volju, jasno izraženu.

Na ovaj način, poništavanjem izborne volje dela biračkog tela, opozicija je od Miloševića dobila mnogo više nego što joj je uzeo – dobila je argumente, masu i snagu. Ona taj krupan dobitak sada dalje kapitališe i ne ispušta ga iz ruku. Taj dobitak nju ujedinjuje, potiskuje u drugi plan razmirice.

Opozicija je, vanizbornim malverzacijama pokradena, neočekivano dobila šansu da se sada ulicama i trgovima Beograda i drugih gradova Srbije ne bori samo za priznanje svoje pobede nego u tom priznanju traži i kompenzaciju za sve dosadašnje neuspehe na izborima. Taj kompenzacioni motiv opozicije sudara se sa Miloševićevim "likvidacionim" merama: opozicija mora biti, ako ne formalno, onda suštinski, odstranjena poput kakovog bolesnog dela organizma.

Sve govori da se on ne može pomiriti sa izbornim uspehom opozicije iz najmanje dva razloga. Prvo, opozicija bi preuzimanjem gradskih uprava ubrzala već otvoreni proces demokratskog preuzimanja ukupne vlasti. Drugi razlog je da čitav taj sistem ne može da funkcioniše, a da nije istovremeno od vrha do dna zasnovan na bazi jedne partije i jednog čoveka.

– *Pritisci iz sveta na Slobodana Miloševića jačaju u pravcu prihvatanja dijaloga sa opozicijom. Da li je sporazumevanje sa Miloševićem moguće?*

– Celokupno dosadašnje iskustvo – i predratno i ratno i ovo poratno – pokazuje da nekadašnji kralj mitinga i populistički izvikani vođa nije pobornik dijaloga i sporazumevanja. On je tada, sećate se, klicao: »Na dnevnom redu nije diskusija – nego istorija«. Da je bio sklon sporazumevanju, dogovaranju, pregovaranju, ne bi do svih ovih lomova ni došlo.

Poput umišljenog mesije, on bi, izgleda, hteo da i dalje razgovara sa bogovima nasamo, a sa narodom saopštavanjem i naredbama iz svog kabineta. Međutim, ništa više nije kao nekad. On to kao da ne shvata.

To nikako ne znači da on neće prihvatiti pregovore kad se nađe u opasnosti, ali samo toliko da bi kupio vreme i povratio bilo kakav manevarski prostor za nova taktička nadigravanja i obmanjivanje.

Budu li i dalje narastali antagonizmi, bude li se uvećavala živa sila po ulicama i trgovima gradova u Srbiji, taj manevarski prostor bivaće sve už i tada, bojim se, može da dođe do onog najgoreg.

Funkcija predsednika Republike traži od njega, da uprkos težini hipoteke koju nosi od 17. novembra,¹ da se suoči sa sobom, narodom i istinom i smogne snage za postizanje sporazuma sa opozicijom i da prvo i odmah rehabilituje izbornu narodnu volju.

U tom slučaju ni opozicija ne bi trebalo da ga uzima samo za taoca jednog obelodanjenog izbornog skandala.

– *Najoštrija je osuda demonstracija² koju je izrekla Mira Marković. Da li je to najava da se sve može ugušiti silom?*

– Ne znam! Malopre sam izrazio svoju veliku bojazan da bi do krvoprolića moglo da dođe. Ovakav način vladanja kao da po nekoj zakonitosti takvoj tragediji vodi. Međutim, možda je lakše najaviti silu, nego je uspešno primeniti, kao što to neka istorijska iskustva pokazuju.

Drugo, tu je neizbežno pitanje: da li će izvršioци sile biti spremni na svoju upotrebu.

Samo kratak osvrt na noviju političku istoriju srpskog naroda pokazuje nam da sila nikada nije bila produktivna za nastanak demokratskog poretka u Srbiji.

Štaviše, ko silom brani vlast, a svaka sila je dvosekla, od nje će i stradati.

To bi dovelo do jednog stanja apsolutno neprihvatljivog danas u Evropi: da bi preteđenti na vlast morali drugom skidati glave stavljajući i svoje sopstvene u torbu.

Dve su krupne posledice ovog političkog skandala. Stiće se utisak da nam u tom slučaju izbori nisu ni potrebni. Šta će izbori ako Miloševićeva stranka mora uvek pobeđivati i to na svim nivoima – od parlamenta do lokalnih organa vlasti. I drugo, time je zemlja vraćena u doba jedne tradicije koja poručuje da kod Srba izbori ne igraju nikakvu ulogu. O onima koji će voditi javne poslove odlučuje se muški – bunama, ustancima i revolucijama.

I iz ovog ugla je objašnjivo što danas jačaju komplotne i "revolucionarne", zavereničke snage i namere i u zemlji i u narodu. To preti da se vratimo u vremena naše najcrnje tradicije – smenjivosti diktatura i diktatora putem državnih udara.

– *Slobodan Milošević je između čekića i nakovnja. Svet nije zaboravio da je on izvodio tenkove na ulice i da je odlučujuće učestvovao u razbijanju bivše Jugoslavije. Kako vi vidite njegovu poziciju danas?*

– Ta pozicija mi osvežava staru opomenu: da je ponekad mnogo lakše ući u istoriju nego iz nje izići. To je takva pozicija kakvu ne bi pozeleo nikome do koga mi je stalo.

Nije ni čudo. Čini mi se da je učešćem u tenkovskom razbijanju Jugoslavije stvarao uslove i za razbijanje same Srbije.

Do toga će nažalost, i doći ukoliko se ne oslobodimo "obrenovićevski" centralizovanog unutrašnjeg uređenja zemlje i autokratskog načina vladanja.

Šta god danas da učini i u zemlji i prema svetu, to mu se objektivno vraća kao bumerang, što je i razumljivo s obzirom šta je sve prethodno činio.

On je sam zarobljenik jedne svoje hazardske politike, u kojoj nikada nije ostavljao odstupnice, te će sve manje buduća kretanja zavisiti od njega.

– *Kako danas izgleda Beograd i Beograđani. Ko je taj svet na ulici? Ima li tu nacionalističkog naboja od pre nekoliko godina?*

– Pa, znate kako. Beograd je danas jedan veliki protestni korzo. Čine ga ljudi, žene i omladina, roditelji sa decom raznih profesija, uzrasta, uverenja, socijalnog porekla i položaja.

Pre bi se reklo da ih je na tu šetnju naterala vlast nego što ih je privukla stranačka opredeljenost. Svima njima je dogorelo do nokata. Taj sastav je višestruko mešovit i slojevit, ali nije rastresit. Ispočetka ga je objedinjavao bar jedan cilj: priznavanje izbornih rezultata od 17. novembra.

Kako je Milošević, sa sudovima, drsko i ignorantski opstruirao taj zahtev, prirodno je da se on radikalizovao i širio sve do zahteva za promenu vlasti i ostavke predsednika države.

Kao i uvek u ovakvim vaninstitucionalnim vrenjima mnogo šta je u igri na političkoj sceni: od izbornih podvala i samovlašća do socijalnog gneva i nacionalističkog revanšizma.

Većina je ljudi ovde i dalje u informativnom mraku. "Ćorava" je već dugo i televizijska, ali sada i svaka glasačka kutija.

Onaj koji je nekad izvodio narod na ulice i trgove, sada, zaprečivši puteve ka demokratskim institucijama vlasti, izgoni narod na ulice i trgove, a to je nešto sasvim drugo!

Suprotnosti se zaoštavaju, zbuđenost narasta, orijentiri su u magli, buja neizvesnost ne samo u pogledu budućnosti već, bukvalno, i za sutrašnji dan.

Ubrzano se stiču uslovi za prolom energija koje se neće moći demokratskim putem kanalisati.

Strah od vlasti je dobrim delom savladan.

Međutim, postoji strah od anarhičnog raspleta, od nekontrolisanih izliva dugo nagomilanog gneva.

Tu vrstu straha od sebe samog, od eventualnih podela u samoj Srbiji, srpski narod razložno nosi u svom pamćenju.

Očito nije prilika za igru nerava, jer svaka provokacija ma sa čije strane došla, mogla bi imati tragične posledice.

– *Može li nedemokratska Srbija da ostane i opstane kao ostrvo ne samo na Balkanu nego i u Evropi?*

– Da je Srbija htela da bude u Evropi, ne bi prvo razbijala Jugoslaviju.

A sa Jugoslavijom je dobrim delom već bila u Evropi.

Što se tiče Vaše nedoumice da li Srbija može da ostane zasebno ostrvo na Balkanu i u Evropi, taj eksperiment imamo već na delu. Posledice toga su katastrofalne i svako ih oseća na svojoj koži.

Uprkos tome i danas su još prisutni glasovi da je naša prednost u civilizacijskom zaostajanju ili da je naša glavna ekonomska snaga u ekonomskom trpljenju.

Ništa novo! Ta tradicija je u Srba vrlo duboka – i svetovna i religijska. Ona se oslanja na ono naše čuveno nebesko stanište: kako mi Srbi nismo između Istoka i Zapada nego iznad Istoka i Zapada!

Međutim, takvim apologetima ostrvskog i nebeskog života u izolaciji danas zvižde na Terazijama, svesni opštepoznate činjenice da niko kroz čitavu istoriju nije mogao ni ostati ni opstati mimo sveta i protiv sveta.

Hteli ili ne, ne može se odoleti evropskim i svetskim integrativnim procesima, jer su oni s obzirom na globalizaciju sveta, internacionalizaciju kapitala, tehnologije, informacija, relativizovanje granica, uslov našeg opstanka, a ne slobodnog izbora.

Najbolji most za to su mladi ljudi danas, jedni koji su otišli već u svet, kao i studentska omladina koja danas čini okosnicu protestnih okupljanja u Beogradu i većim gradovima Srbije.

– *Da li sve ovo može da se završi bez političkog rezultata, bez dobitka i da opet zavlada apatija. Kakve to opasnosti krije?*

– Ništa ovde više ne može da bude kao pre 17. novembra. To je već samo po sebi jedan veliki rezultat. Veliko je pitanje da li će konačni rezultati biti u skladu sa tolikom uloženom energijom i demokratskim zahtevima.

Jedno je sigurno – protestna okupljanja građana Srbije će se obnavljati, i to u još žešćem vidu i sa radikalnijim zahtevima, ne budu li prohodne i demokratske institucije sistema.

Opozicija je u prednosti zahvaljujući moralnom kapitalu koji stiče svakim danom sve više naprosto zato što traži pravednu, objektivnu proveru glasova i što ne pristaje na otimačinu.

Teško je i krajnje opasno krenuti golom silom protiv takvih zahteva sve dok su civilizovani i sa stanovišta demokratije prihvatljivi.

Ukratko, sve će ubuduće zavisići od povećanja broja okupljenih ljudi na ulicama. Bude li ono dostiglo takve razmere da se sve počne »ljuljati«, vlast je spremna da prva udari. U tom slučaju, nikoga ne bi trebalo da začudi ukoliko se i opozicione vođe ne bi toga libile.

A što se tiče apatije, moguće je da ponovo ovlada.

Samo to neće više biti ova vrsta apatije nego ona kojoj su, neko vreme, skloni ljudi zapali u veliku bedu, obuzeti brigama za golo preživljavanje, a oni danas čine većinu stanovništva.

Ta vrsta apatije, primera radi, danas drži postrani najveći deo radništva. Njihova razočarenja i trenutna malodušnost nose potencijalni naboj najvećeg rizika. Kad ta snaga izađe na ulice, ona sigurno neće šetati mesec dana.

Radio Slobodna Evropa, decembar 1996.

Novinar: Veljko Samolov

Napomene:

¹ Lokalni izbori 1996.

² Građanski protesti u Srbiji zbog nepriznavanja pobede opozicije na lokalnim izborima 1996.

Samovolja i izborna volja građana

Demokratija: Da li su i kakve koristi proistekle za ovaj narod iz dvomesečnih demonstracija i protesta širom Srbije povodom nepriznavanja izbornih rezultata od 17. novembra?

Stambolić: Završi li se ovaj masovni i maratonski protest potpunim priznavanjem izbornih rezultata, ili pak njihovim daljim odlaganjem formalno-pravnim smicalicama, tekovine ovog protesta u oba slučaja ostaju nesumnjivo trajne i u mnogo čemu prekretničke.

Štaviše, ukoliko se vlast i dalje bude bahato i trapavo oglašivala o sve što je o sebi čula za ova dva meseca i bila prinuđena da to javno prizna, utoliko će uvećavati svoj gubitak koji je već daleko nadmašio sve što je stvarno dobila na izborima i što je bespravno prisvojila. Njen pobednički čar je već odavno pojeo vajdu ali ta ista vlast, evo, već desetak godina i ne zna drukčije da radi no u korist štete.

To je što se vlasti tiče. A kad vlast gubi, obično narod dobija. I dobio je. Najpre je dobio neoboriv uvid i dokaz da ga sopstvena vlast vara i potkrada. Iz ranije podaničke latargije i slepe poslušnosti trgla se i počela buditi kritička svest, progovorile su politička volja i smelost da se osvajaju i brane građanske slobode i prava, sve ono što je ta ista vlast do onih prvih mirnodopskih izbora bila uzurpirala iz tobože patriotskih razloga.

Razbijajući višegodišnje obmane i laži narasla je politička energija masa, topio se sneg parališućeg straha. U protestnim mirnim šetnjama, stopu po stopu, osvajane su elementarne slobode i duhovito obesmišljavane zabrane, sila i nasilje.

– Kakvu sudbinu predviđate tim tekovinama?

– Sve što je na ovaj način osvajano ne može se više ugušiti. U to sam duboko uveren. Međutim, sa manje sigurnosti procenjujem da su sve pomenute i očigledne tekovine ove narodne bune počele rezultirati manje uočljivim, ali svakako značajnijim vrednostima, bez kojih bi ovaj narod bio osuđen da tumara kroz istoriju kao što je činio ovu poslednju deceniju. Te vrednosti nisu izborne samo pronicanjem u demagogiju ove vlasti, već i iz sopstvenih pogubnih zabluda, vlastitih predubeđenja i predrasuda.

Započinje, nadam se, osveščivanje, spoznavanje poraznih istina, da nismo dobitnici carstva nebeskog nego ovozemaljski gubitnici, da smo višestruko poraženi nacionalističkom svešću, da su nas najistaknutiji inspiratori

i gospodari bratoubilačkog rata obrukali i pred istorijom i pred svetom, da se u naše ime već godinama inate sa svetom, a sada inadžijski začikavaju svoj narod.

Razumē se, glasnije od ovih, još uvek prigušenih kritičkih saznanja, odzvanjaju konkretni zahtevi za priznavanjem izbora pa čak i odjeci starih, tradicionalnih shvatanja i podela. Još uvek sveobuhvatnija i dublja kritička svest nije artikulisana na trgovima. Nije na njima uvek najbolje ono što je najglasnije. Ali, vreme pravih vrednovanja tek dolazi, čini mi se. Tada se princip smenjivosti vlasti neće morati izvikivati na trgovima, biće ugrađen u demokratske procedure i ustanove.

– *Kakav rasplet sadašnje političke krize očekujete?*

– Hoću da verujem u mogućnost njenog demokratskog rasplitanja iako sam svestan svih rizika koje nose ovakvi sukobi i priroda ovakve vlasti. Prvi preduslov rasplesa je priznavanje izbornih rezultata od 17. novembra. To nije ničija ucena. To je neopozivi nalog demokratske procedure i uvažavanja neprikosnovene izborne volje građana.

Te univerzalne političke vrednosti, kao što demokratizuju ponašanje svih izbornih učesnika, u isto vreme kompromituju one koji samovolju hoće da proglase za volju naroda. Bez priznavanja te volje onom delu građana koji su glasali za opoziciju i nesumljiva izborna pobeda leve koalicije postaje problematična, a samim tim i izborna vlast.

Dalji tok rasplesa se logički nameće: prvo, otvaranje dijaloga između vlasti i opozicije; drugo, precizno utvrđivanje izbornih propozicija koje obezbeđuju ravnopravnost svih učesnika u izornoj utakmici, dogovor o izbornom sistemu, broju i veličini izbornih jedinica; treće, oslobađanje medija i ravnopravan pristup njima, a potom, što pre, raspisivanje izbora.

U našim uslovima to podrazumeva stalni uvid međunarodne zajednice i njenu pomoć. Mislim da je veoma hrabra i od dalekosežnog značaja odluka predsednika Miloševića da pozove predstavnike međunarodne zajednice da se umešaju i, u stvari, arbitriraju u sukobu koji je nastao ovim izbornim skandalom.

Pomenuti poziv smatram hrabrim činom našeg Predsednika. Pozvao je strance da rešavaju problem u njegovoj vlastitoj kući, za razliku od njegovih ranijih poziva za posredovanje međunarodne zajednice u Hrvatskoj i BiH. Time je prvi put smogao snage da javno prizna da nema kontrole u državi čiji je predsednik. To nije mala stvar.

– *Kakva je politička pozicija Milošević – Marković?*

– Sve manje stvari zavisi od njih. Sve češće moraju da rade ono što ne žele, a gotovo sve što učine, okreće se protiv njih. Opkoljeni su, i na brisanom prostoru, između dve vatre: spoljnog i unutrašnjeg faktora, u sukobu sa svima, od međunarodne zajednice, opozicije, vlastite koalicije, Crne Gore... Najkraće rečeno, pozicija političara koji su lakomisleno iznajmili nacionalizam kao crnog đavola da za njih obavi prljave poslove, a da ga onda čistih ruku otpuste.

Nevolja je sa nacionalizmom što ostavlja za sobom neviđene etničke i socijalne posledice, kojima se i danas hrani, a sa kojim se valja suočiti. Još je veća nevolja što i oni koji su se dali upotrebiti u tom smislu sada bi da operu svoje savesti. Tako su se protiv njih našli svi – antinacionalisti i nacionalisti!

– *Da li je Koalicija »Zajedno« dovoljno snazna da izvede demokratski preokret?*

– Mislite na izbor i pretpostavke za mogući demokratski pokret... To bi bilo preciznije. A promena vlasti bi valjalo da se odigra na izborima i samo izborima!

Ako pod Koalicijom »Zajedno« podrazumevate samo stranačke pristalice, onda je to svakako nedovoljna živa sila za bilo kakav preokret. Ali, ako uključimo sve ljude koji su danas na ulicama i trgovima, dakle, i studente, a naročito one koji stalno ustaju širom Srbije i koje, zasad, objedinjuje samo jedan cilj – odlazak jednog čoveka – i to zato što on ne priznaje izborne rezultate opoziciji tamo gde je ona pobedila, onda to može postati preovladavajuća snaga.

Pa, ipak, mislim da opozicija nema dovoljno snage da sa ulice obori ovu vlast. I dobro je što je tako, jer kao što se silom ne može održati vlast isto tako se silom ne može uspostaviti bolja vlast, pogotovo ne bez traumatičnih posledica.

Međutim, da bi preovladao demokratski život u Srbiji, nije i neće biti dovoljna smena vlasti. Samo demokratska vlast ne znači i vlast demokratije. Biće neophodno da se najpre svako u svojoj meri oslobodi hipoteka iz neposredne prošlosti kako bi se, bez opterećenja, mogli davati demokratski odgovori na mnoštvo već otvorenih pitanja, kao i na mnoga druga koja će se tek postavljati, a na koja još uvek dugujemo odgovore.

Bez demokratskih odgovora na sva ta pitanja pomenuti kvantitet neće pre-rasti u demokratski kvalitet. Dalje produžavanje ovog političkog sukoba, koji se odvija na ulicama i trgovima, produbljiće već postojeću krizu ideja u traženju izlaza iz bespuća u koje smo zapali.

– *Da li u sadašnjem sukobu, pored dve glavne sukobljene strane, vidite još neku?*

– Rezultati izbora registruju i treću – krajnju desnicu – ona nikada nije za potcenjivanje, ponajmanje posle izgubljenog rata sa potencijalno jakim revanšističkim impulsima i sa zastrašujućom socijalnom bedom stanovništva.

Bez obzira na to što su se odnosi snaga u poslednjih nekoliko meseci bitno izmenili, pre svega na štetu vladajuće koalicije, teško je sada predvideti na koju će se stranu okrenuti najmnogoljudnija grupacija stranački neopredeljenih. Kada bi studenti predstavljali trajno organizovanu političku snagu, uveren sam da bi se ta odlučujuća masa »nesvrstanih« uz njih svrstala.

Studenti su se opredelili za ovozemaljsku Srbiju, a samo od nje zavisi hoće li je morati i dalje napuštati. Što se tiče Koalicije »Zajedno«, ona se uporno zaklinje u demokratski proverene evropske vrednosti i standarde. S jedne strane, obećava da polako prevazilazi i svoje nacionalističke zablude, a sa druge, to je i obavezuje da uz pomoć iste Evrope pronade evropsko vreme i za ovaj naš prostor.

– *Kakva je ili kakva bi mogla biti uloga vojske?*

– Kad ne bi za sobom imala iskustvo iz tek završenog rata, možda bi se ta uloga mogla bar donekle predvideti. Ovako...

Pa ipak, ako pobede sluđuju a porazi opamećuju, teško mi je da poverujem da bi se vojska drznula da još jednom ispreči tenkove pred narod. To bi bio njen konačni moralni krah. Uostalom, ako je išta moralo biti zapamćeno u vojnoj pameti, onda su to svakako kobna saradnja i ustupci armije pojedincima na vlasti koji su je podsticali i uveli u bratoubilaštvo.

Pokazalo se da vojska ne može ratovati protiv drugih naroda u zajedničkoj državi u ime konzervacije jednog tipa vlasti. A tek šta da se kaže o ratovanju protiv vlastitog naroda. Vojska koja se identifikovala sa nekom od političkih strana nasuprot drugoj, rizikovala bi nove podele u narodu i unutar same sebe. Od vojske se očekuje da bude iznad političkih podela, a ne da se identifikuje s nekom od političkih snaga ili da to bude sama po sebi.

– *Možete li da definišete JUL i njenu ulogu?*

– Ideje te organizacije su izvan ovog vremena i prostora, anahrone, prevaziđene. JUL je sada, posle svega, u potrazi za nekim svojim »modelom« između kapitalizma i socijalizma, želeći da iskompilira i ukrsti ono »najbolje« iz jednog i drugog sistema. Ali, predstave te organizacije su i pogrešne i zastarele. Pre svega, nema više ni socijalizma ni kapitalizma kako ih JUL vidi. Ma, pustite to, to meni liči na sektu...

– *Koga vidite u ulozi srpskog Havela (intervju Miodraga Perišića¹ belgijskom Libr Belžiku da »Zajedno« priprema zajedničkog kandidata za predsednika Republike)?*

– Samo neka ne traže vođu, treba nam poslovođa. A još je važnije i da hoće republiku.

Demokratija, Beograd, januar 1997.

Novinar: Vlado Mareš

Napomene:

¹ Miodrag Perišić, potpredsednik Demokratske stranke.

Kako do stabilnosti u Jugoistočnoj Evropi

Balkan je opet na raskrsnici: priključiti se Evropi, razvoju i civilizaciji, ili ponovo ostati u crnoj rupi samouništavajućih sukoba. Sudije na mirovnim konferencijama nisu nikada ulazile u korene balkanskih konflikata. Gotovo kroz čitavu istoriju, velike sile su, uglavnom raznim eksplozivnim gorivima, »gasile« čuveno balkansko »bure baruta«. Prvi put se ovim Nacrtom Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope predlaže da se to bure umesto dinamitom napuni nečim životvornim. Izgleda da će zaista do toga doći. Veliki su izgledi budući da sada Evropa prvi put shvata da njen prosperitet zavisi od stabilnog razvoja celog kontinenta, a ne samo zapadnog dela. Dakle, Evropa više ne misli na tradicionalistički način, koji je još Krleža ismejao: »(Evropa)... to je čudna zemlja koja po sebi puca najtežim topovima već četiri stotine godina, koja sama o sebi pojma nema...«

Dakle, jedan od najmanjih kontinenata na svetu tek sada prvi put nudi svom jugoistočnom delu da mu se ekonomski i kulturno pridruži sa dugoročnijim civilizacijskim rešenjima. Ta ponuda će svakako zadobiti neophodnu podršku. Prva je, dakle, i prava prilika da Balkan konačno počne izlaziti iz vekovnog izolacionizma, zaostalosti ekonomske, kulturne, političke. Bez toga, ostaje tamni vilajet opasnog tradicionalizma, zatucanosti, pod debelim nanosima mitova.

Ja sam ovaj Nacrt Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope pročitao kao do sada najcelovitiji, najambiciozniji i, što je najvažnije, najutemeljeniji, dakle, realistički program razvoja naših država i društava na prelasku u dvadeset prvi vek.

Ovakvu ocenu Nacrta Pakta potkrepljuju predlozi rešenja od kojih ću samo neke pomenuti, one koji nikada ranije nisu pustili dublje i trajnije korene na trusnom tlu Jugoistočne Evrope: mir, demokratija, poštovanje ljudskih prava, ekonomski prosperitet, vladavina prava, demokratski izbori, prava manjina, građanske slobode, sloboda medija, nezavisno sudstvo...

Pored ogromnih zadataka u menjanju jedne još uvek plemenski obojene svesti, čije civilizovanje i ne može ići brže nego što je svojstveno duhovnim potencijalima, ekonomski razvoj ima prioritet. To je prirodno jer je najdrastičniji problem regiona svakako ekonomsko zaostajanje, a naročito u poslednih deset godina, kad dolazi do katastrofalnog nazadovanja u odnosu na razdoblje pre pada

Berlinskog zida. Posebno upadljiv je ekonomski pad ostatka Jugoslavije. Nije ni čudo: do temelja je razoren stari sistem, a nije se htelo ni zakoračiti u novi, tržišni. Mi živimo u privatnoj državi od državne privrede!

Zato je značajna svaka podrška predlozima Evropske unije i njenih institucija za stvaranje tržišnog ambijenta, za otvaranje privrede sa snažnim podsticajima spoljnoj trgovini i za jačanje investicija u privatni sektor kroz liberalne spoljnotrgovinske režime, za stvaranje slobodnih trgovinskih zona, ukidanje carina i slično.

Ovo utoliko pre što je opravdana bojazan da se mogu očekivati i otpori, odsustvo političke volje, strah od modernizacije i konkurencije, i da će tako biti propuštena jedinstvena prilika koja se pruža. Može se, takođe, očekivati da će u nekim zemljama prihvatanje evropskih privrednih i društvenih normi izazvati otpor neregularnim, ponekad i kriminalnim putem, povlašćenih moćnih društvenih grupa.

Posebno bi valjalo imati u vidu da neće proći bez otpora predlog za slobodnu trgovinu. Najupornije će se opirati nekonkurentne industrijske strukture. U tom pogledu je najprovokativniji predlog uvođenja bescarinske trgovine već od 1. 1. 2000. U tim uslovima socijalna privreda nestaje, a opstaje konkurentna, tržištu okrenuta ekonomija.

Ne manje promene u životu regiona izazvaće i monetarne reforme uvođenjem *eura* kao valute od 1. 1. 2003. Praktično, ovo znači ukidanje nezavisne, a politički monopolisane, nacionalne monetarne politike, koja, prema mnogim mišljenjima, postaje preskupa, pogotovo za manje zemlje. Ovakva mera, između ostalog, otvara dostup međunarodnom tržištu kapitala i bitno sužava državnu distribuciju i alokaciju dohotka.

Pomenuo sam ovih nekoliko predloga da bih javno ilustrovao onu vrstu konkretnosti koja pridobija javnost i otklanja svaku sumnjičavost. Predlagača ne bi trebalo podsećati da će u najširoj javnosti naći najpouzdanijeg saradnika samo ukoliko se popularišu konkretna rešenja – načelna su odavno banalizovana i proigrana. Ali, pominjem ih i zato što mi tok današnje rasprave ukazuje da nismo u dovoljnoj meri shvatili prevratničku radikalnost, dalekosežnost njihovih implikacija, dubinu i širinu promena i mogućnosti koje otvaraju. O karakteru i dometu ovih promena moramo tek raspravljati, ali sa više analitičkih uvida.

Iz istih razloga, želim ovde da pozdravim i treći predlog – investiranje u obnovu i rekonstrukciju infrastrukture i privrede regiona. Vrlo je atraktivan. Deluje vrlo ubedljivo predlog za osnivanje »Agencije za rekonstrukciju i razvoj«, u stvari, filijale Evropske investicione banke, nosioca budućih investicija u regionu. To je i prirodno jer je neophodan striktan bankarski pristup investicijama kako bi opstali ekonomski održivi subjekti. Još detaljnijim, a naročito javnim razlaganjem ovog predloga brže bi se pridobili ljudi koji sa nevericom gledaju na sve što im se čini tuđim i dalekim.

Jedan od preduslova da Jugoistočna Evropa ekonomski stane na noge svakako je problem vojne bezbednosti – demilitarizacija i razoružanje regiona. A on tek čeka razradu. U potpunosti podržavam stav Karla Bilta¹ da je razoružanje nasušna potreba celog regiona. Ne sme se zaboraviti da je Jugoistočna Evropa najmilitarizovaniji region Evrope sa ogromnim delom nacionalnog dohotka namenjenog vojnoj potrošnji. Ozbiljnog, a možda i nikakvog razvoja i civilizacijskog napretka nema pri tolikoj neproduktivnoj potrošnji. Povrh svega, svi smo svedoci da ta i tolika potrošnja na vojne budžete na ovim terenima ne završava u magacinima.

Sve ovde predložene promene, s obzirom na širinu i temeljitost svojih zahvata, a nekada i svoju cenu, nisu i ne mogu biti ni brze ni lake. Važno je, međutim, krenuti u njih što pre i što brže jer je, bezmalo, svim narodima u regionu bukvalno dogorelo do nokata. Nekima su hleb, voda, lekovi, grejanje... često nedostižni. Surovo suočeni sa neispunjenim egzistencijalnim nužnostima, građani često sa razlogom tvrde da im je u »komunizmu« bilo bolje, bar što se tiče najosnovnijih potreština... Ako demokratija treba da mi uzme koru hleba, onda ona nije namenjena meni – javno se žali nezaposleni arhitekta. Takvima se već čini da su izgubili svaku šansu za priključenje u novi milenijum.

Sva balkanska beda, nemaština, sve zamračene perspektive, duboka razočaranja, uvek su predstavljali plodnu podlogu apsolutizmu, totalitarizmu, nacizmu, a usko grola za demokratiju.

Stoga, mi više zaista nemamo vremena za isterivanje stilske perfekcionizma u dokumentima kao što je ovaj, niti snage i strpljenja za nagodbe i cenjkanja. Naprosto, poslednjom snagom borimo se za goli opstanak. Nama odmah treba učiniti što pristupačnijim program Pakta. On, u ovom vremenu, nema alternative.

Potpuno je razumljivo što jedan ovakav nacrt nosi tragove preterane načelnosti. Ona se ponegde graniči čak sa neodređenošću. Mislim da se i na ovom stepenu programa Pakta moglo postići više konkretnosti, pa i preciznosti, naročito u pogledu odgovornosti za njegovo sprovođenje. U tom slučaju, ne bismo u ovim dokumentima čitali da je SAD »vodeća« učesnica, Rusija »ključna«, a da NATO »daje presudni doprinos«, itd. Određenijim jezikom svakako bi se morao izbeći utisak da su zemlje obuhvaćene ovim nacrtom više nekako mehanički zbir i objekt nego ono što zaista jesu: samostalni entiteti kojima samo valja pomoći da svoju prirodnu međusobnu upućenost iskazuju plodotvornom saradnjom, a ne kao dosad – bojnim trubama.

U poređenju sa najpoželjnijim perspektivama koje otvara ovaj program stabilnosti možda je zanemarljiva i opaska da se on više bavi posledicama nego uzrocima katastrofalnih pojava na ovom prostoru. Ovakav postupak ne vodi uvek pravim uvidima i trajnim rešenjima. Ali se u sklopu svih ostalih činilaca Pakta ovakva inverzija uzroka i posledica može privremeno zanemariti.

Uzoran je prilog Centra za evropske studije »Sistem posleratne Jugoistočne Evrope«. Tu su sadržani beskompromisni i vrlo ambiciozni predlozi za ubrzano približavanje balkanskih zemalja Evropskoj uniji.

Uočavam u Nacrtu i jednu prazninu. Nedostaje čitava oblast obrazovanja. Držim da ćete se složiti sa mnom da je savremeno obrazovanje danas više nego ikada *conditio sine qua non* moderne ekonomije. Da i ne pominjem od kolikog je značaja obrazovanje baš na Balkanu i u neekonomskim sferama života u kojima caruju predrasude, mitovi, pristrasna tumačenja istorije... Nema nam pomoći ako ne umemo sami da pomognemo sebi. A to nikako ne ide bez obrazovanja. Nažalost, mislim da smo u proteklim godinama, izučavajući isključivo ratničke veštine, samo odmagali sebi te da nas sada treba podučavati i sa strane.

Odavno već nije tajna da su Balkancima uvek drugi krojili kape. Pod raznim izgovorima, a najčešće zavojevačkom knutom ili devizom »zavadi pa vladaj«, Balkan je služio kao poligon za odmeravanje ili za podmirivanje tuđih interesa i računa. Otuda, neće biti suviše baciti još jače akcente na samosvojnost i poštovanje individualnosti svake pojedine zemlje. Širom ovog prostora odveć je sumnje posejano u sve što dolazi sa strane, a naročito se nagomilalo podozrenje na usrećitelje koji ne traže velike kamate. Biće i ljudi opterećenih prošlošću koji će sporo i teško poverovati da se konačno našao neko ko iskreno želi da im pomogne. Nisu slučajno u Srbiji još uvek u punoj snazi izreke poput one: pomoć tuda – naplata je skupa.

Sva ova autarhična shvatanja pašće, nadam se, pred svešću da se bez tuđe pomoći neizbežno srlja u potpuni sunovrat. Stoga bih u Nacrtu Pakta još markantnije podvukao da će Evropska unija zasnivati posebne odnose sa svakom zemljom ponaosob i da će, pri tom, uzimati u obzir posebne situacije u svakoj od njih...

I kad nisu dovoljno naglašena, ovakva opredeljenja u Nacrtu smatram najčvršćim jemstvom da iza Nacrta ne stoji nečija zadnja misao: samo ako vi, Balkanci, budete poslušni, mi ćemo vam pomoći... Tako bi se stvarali podanici i servilne, a ne slobodne ličnosti i narodi. Rekao bih da se, najzad i konačno, uvidelo da za Evropu nema sreće »na parče« niti prosperiteta na kolonijalnim osnovama, a ponajmanje mira i stabilnosti.

Predlozi Nacrta predviđaju da će paket mera za jugoistočnu Evropu važiti i za Srbiju kada to politički uslovi budu omogućili!... Ovo je svakako najspornije mesto celog programa. Najpre, neodrživo je zato što je potpuno neodređeno. Nigde se u predlogu ne navodi koji su to uslovi što ih valja ispuniti. Druga je stvar što većina to podrazumeva ili što te uslove sklapa iz parcijalnih izjava visokih svetskih funkcionera. Još slabija strana ove formulacije proističe iz potpune neizvesnosti *roka* tih neimenovanih, a uslovljavajućih promena u Jugoslaviji. Doduše, nezvanično je poznato da je jedan od traženih uslova pad vladajućeg režima i dolazak na vlast, demokratskim putem, relativno normalnog rukovodstva.

Uključivanje Srbije u samom startu u istorijski program obnove i stabilizacije upravo je jedina okolnost u kojoj srpski narod može izići iz šovinističkog geta i zajedno sa ostalim članicama Pakta početi da se demokratizuje i privredno

jača. Nema drugog demokratskog puta i načina da do ove promene dođe. Sve ostalo je prepuštanje ulici, haosu, novoj torturi.

Ne zamerite mi na ironiji, ali, evo, najmoćniji političari još jednom, sada posredno, a možda i nehotično, ukazuju besprimernu čast i važnost čoveku koga istovremeno, ali neposredno i svesno, upućuju pred Haški tribunal da mu se sudi za ratne zločine! Koga ovako paradoksalno ponašanje čelnika najbogatijih, pa utoliko i najodgovornijih zemalja, ne bi potpuno zbunilo pa i sludelo?! Najpre, punih deset godina, državnici koji odlučuju o sudbini ove planete komuniciraju isključivo sa Slobodanom Miloševićem istovremeno ga optužujući za svakakva zla. Pred očima čitavog sveta, a pogotovo srpskog naroda, Slobodan Milošević je jedini čovek u Jugoslaviji sa kojim su razgovarali i dogovarali se državnici iz svih domena i svih nadležnosti, pa i uz očigledne uzurpacije tuđih prava. Jedino sa njim se dele i kriju od srpskog naroda kardinalne tajne, on je ekskluzivni sговорnik ovozemaljskih bogova, koji vole da opisuju kako s njima ispijaju viski. A sa druge strane, prigovara se srpskom narodu zašto ga trpi, zašto ga ne makne kad ga je već doveo do prosjačkog štapa, istorijski ga osramotio i zavadio sa čitavim svetom...

Da se razumemo: *srpski narod jeste najodgovorniji*. I višestruko poražen i višestruko odgovoran. Njegovu tragičnu krivicu istorija ne može sprati, niti on tu svoju krivicu može ikada okajati. Ponajmanje sam ja advokat koji bi je prikrivao. Međutim, ne gubimo iz vida šta je srpskom narodu počinio taj isti nacionalistički režim, predvodnik bratoubilačkog rata. Ima dovoljno vrlo ozbiljnih istraživača koji javno dokazuju da je daleko najveći gubitnik u poslednjih desetak godina na jugoistoku Evrope upravo srpski narod.

Istoričari će se pozabaviti zagonetkom zašto je srpski narod dozvolio da bude obmanut, zaveden, izigran, zloupotrebljen, doveden do istorijskog poraza... No, mnogo je važnije, možda važnije od svega, da stalno držimo na umu da je čitav ovaj prostor još uvek zagađen ne samo srpskim već i hrvatskim i albanskim i muslimanskim i ostalim nacionalizmima. A borba protiv nacionalizma se ne vodi sečenjem njegovih grana, već čupanjem korena toj nemani!

Nema, dakle, sumnje da je Milošević svojevremeno uživao plebiscitarnu podršku u srpskom narodu. Još uvek ima podosta pristalica. Međutim, ne sme se negirati činjenica da sve vreme postoji i druga Srbija. I sve je jača i masovnija. Zašto, onda, kažnjavati čitav narod zbog jednog čoveka, odnosno zatucane militantne manjine? Promene mogu nastati demokratskim putem i mogu se ubrzati samo saradnjom, povezivanjem, otvaranjem, međuticajima, a ne izolacijom, getoizacijom jednog naroda.

Dozvolite mi da vam ovom prigodom ispričam istinitu anegdotu iz 1948. godine, kad je Staljin, iz poznatih razloga, naredio da se sa svih globusa u SSSR-u izbriše Jugoslavija zbog jednog čoveka, zbog Tita. (Neka mi bude oprošteno ovo poređenje.) Tom prilikom je bosanski pesnik Skender Kulenović napisao: »Nije rupa u planeti, neg' je rupa u pameti.«

Dozvolite mi da izrazim jednu bojazan koja vremenom u meni ojačava. Nacionalizam se pokazao najefikasnijom energijom u razaranju komunizma. Tu ništa nije sporno. Međutim, nameće se utisak da je u svetskim centrima moći nacionalizam zadržan kao najubojitije, univerzalno, strateško oružje i nakon pada Berlinskog zida. Pitam se: nije li strah od nekakvog povampirenog komunizma sprečio demobilizaciju nacionalizma? Postoji li opasnost da degradira novoosvojene prostore demokratije i civilizacije kao što je već činio po Evropi i Americi?

Mislim da je samo strah mogao sve do danas zadržati pun oprez prema komunizmu, istorijski već rastočenom. Samim tim se morao zadržati i preteran, visok obzir prema nacionalizmima kao pogrebnicima komunizma. Kao da se previdelo da ti pogrebници mogu pokazivati zlu čud i u odsustvu komunizma.

Zbog svega ovoga, ne mogu izbeći upozorenje, iako bih voleo da je izlišno:

... Ovo stoleće, sada se već jasno vidi, globalno su obeležila dva politička i filozofska pogleda na svet: *demokratski* i *revolucionarni*. Danas, na razmeđu vekova, potpuno je izvesno da naredni neće proteći u tim znacima. Ako ga nešto trajnije politički obeleži onda to mogu biti samo antagonizmi i usklađivanja odnosa između subjekta naciona i subjekta čoveka, pojedinca.

U prilog ovoj pretpostavci navešću samo jednu činjenicu, uveren sam, nepornu: dirigovana propaganda postala je toliko uticajna i moćna da ljudi, pojedinci, grupe, sve ređe znaju ko je odgovoran za događaje čiji su neposredni svedoci, a ponekad čak i izvršioci. U toj novoj planetarnoj akustici, jedinka nužno gubi deo svog integriteta, deo samostalnosti odlučivanja. Isto tako je i ogromna većina nacija, uslovno rečeno, trajno izgubila delove svoga suvereniteta pod imperativima svetskih okolnosti. Ko to do sada nije razumeo neizbežno će ponavljati kobne pogreške, tipične za aktuelni režim u Srbiji: politički daltonizam, bezobzirnost prema stvarnom odnosu snaga, slepilo pred neumitnom stvarnošću, zamena kritičkih uvida za bunilo iluzija, zamena patriotizma za agresivni nacionalizam...

Nužno je da Nacrt anticipira ovakve opasnosti prevashodno zbog visokog nacionalističkog naboja ne samo u zemljama nekadašnjeg socijalizma već svuda u svetu. Nacionalističke napetosti vrebaju odasvud – od Irske do Indije, Kanade, Francuske... Ukoliko jedina velika istorijski preživela politička ideja demokratije sebe kompromituje u predstojećem veku, ne bi trebalo sumnjati da će nacionalizam ponovo prevladati, jer čovečanstvo, očito, nema novih globalnih ideja. Zbog toga se i pitam: ne bi li izuzimanje Srbije iz Pakta objektivno značilo, između ostalog, i izazov novom srpskom revanšizmu, razume se, samoubilačkom? No, nije to najvažnije. Mnogo je značajnije što bi ta, sada ponovo nacionalistički nakostrešena Srbija, koja zauzima centralni deo Balkana, ugrozila celokupan projekat stabilizacije i reformi.

Međutim, uključivanje Srbije u stimulišuće procese Pakta bitno bi doprinelo oživljavanju i ekonomije i demokratske kulture unutar srpskog društva,

kao i u međunacionalnim odnosima. Teško je razumeti, a još teže prihvatiti isključivanje iz civilizacijskih procesa dvanaestak miliona ljudi kad je svima poznato da se mogu kreativno i poslovno podstaći potpuno izvan domašaja i uticaja ozloglašenog vladajućeg režima. Nema potrebe da pomoć, koja se svim zemljama pruža selektivno, izostane samo u jednom slučaju, u slučaju Srbije, kao da jedino ona nije dostupna nikakvoj selektivnosti. To se ne bi dalo drukčije razumeti do kao demagoška, ili kaznena mera. A ja duboko verujem da se inicijatori ovog epohalnog poduhvata nisu time rukovodili.

Na Forumu građana Tuzle, jula 1999. god.

Napomena:

¹ Karl Bilt, visoki predstavnik u BiH.

Slatke obmane

Prvih pedeset godina svog života Ivan Stambolić je imao biografiju uzornog druga i komuniste. Radni vek počeo je kao kvalifikovani radnik metalostrugar u IMR-u i čačanskom »Ceru«, da bi kasnije dogurao do direktora »Tehnogasa« i predsednika Privredne komore Beograda. Član partije postao je punoletstvom i prešao dug put od omladinskog aktiviste, preko Gradskog komiteta SK Beograda, na čijem je čelu bio od 1984. do 1986. sekretara CK SK Srbije i predsednika Izvršnog veća Srbije, pa do predsednika Predsedništva Srbije. Odlikovan je kao privrednik i kao političar, Ordenom rada i Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem, ali je na čuvenoj Osmoj sednici, na svojoj koži, osetio šta znači političkoj oceubistvo. Govoreći o tome u dokumentarnoj britanskoj političkoj seriji »Smrt Jugoslavije«, ipak je rekao: »Miloševića mi niko nije podmetnuo. Ja sam ga izabrao«. Štaviše, Stambolić je uprkos predlozima partijskih kolega da on ide na i tada uzburkano Kosovo, doneo odluku da u Kosovo Polje ode njegova desna ruka, Slobodan Milošević, i time, a da toga nije bio svestan, doprineo rađanju novog vožda.

I mada je već tada bilo jasno da će Osma sednica biti prelomna tačka na putu kojim će Srbija krenuti za novim vođom u sad već poznatom pravcu, Stamboliću je u krivicu stavljeno liderstvo. (...«Ja mislim da Ivan nije odoleo iskušenju liderskog prilaza i liderskog ponašanja»; Ivan Stambolić: »Zaista ne razumem zašto mi stavlja tu inkriminisanu reč liderstvo u krivicu. Ja taj problem nisam ni prema društvu, niti prema sebi imao.«) A kada je okrenuvši se da konačno pogleda ko mu sedi iza leđa shvatio da je u bolnoj manjini (»... jedan, dva, tri, četiri, pet, šest, sedam, osam«), gotovo mirno povukao se iz politike.

Neki su danas skloni da kažu da je Osma sednica završena zapravo tek deset godina kasnije kada je, posle još jednog privredno-pravnog slaloma, formiranjem nove jugoslovenske banke za međunarodnu ekonomsku saradnju, ovog puta kao akcionarskog društva, smenjen i sa funkcije direktora tog prvog deoničkog društva u SFRJ i, kako se tvrdilo, jedine kopče koja je spajala narode iz bivše države. Pa ipak, Stambolić se od smene pa do 1995, do objavljivanja knjige *Put u bespuće*, javno oglasio samo jednom, dajući u toku studentskog protesta 1992. intervju listu *Student*. Tom prilikom osudio je rat

i nacionalizam, ali ni tada nije želeo da govori o Miloševiću. Ni o njemu, ni o politici Beograda nije govorio ni kada je u toku rata boravio u Sarajevu, i kada je poručio: »Moje kazivanje o Srbima iz Srbije biće u Beogradu. Osećam da će uskoro doći vreme za to.«

B2-92: Gospodine Stamboliću, da li se kao čovek uz čije ime uvek stoji da je Slobodana Miloševića doveo na vlast, u ovom trenutku, pa i svih ovih godina, osećate važno ili, zapravo, neprijatno?

Stambolić: Ja sam Slobodana Miloševića pre četrnaest godina predložio da se sa jednogodišnjim mandatom izabere za predsednika Predsedništva CK. Zna se šta je sve u ovih četrnaest godina u to stalo. Ja sam ga opet predložio za svog saradnika, jer sam dugo iskustvo imao u saradnji sa njim. Ta iskustva su bila dobra. Mi smo napravili jedan tim koji je imao ambiciju da se bavi, da rukovodi poslovima, a ne da vlada ljudima. Bio je to jedan tim dosta homogen, međusobno su se ljudi dobro poznavali, i Milošević je u tom timu trebalo da obavlja jednu od uloga. Drugi su mene smenili, a njega su izabrali za gospodara. I elita i narod su ga napravili vođom. Narod se zaista tada opredeljivao između promena i obmana. Srpski narod je tada izabrao obmane. Slatke su to obmane bile. I, kao što je u tradiciji srpskog naroda jedna konstanta da traži vođe, a bilo bi bolje kad bi počeo da traži poslovođe, tako je i konstanta da često i rado voli iluzije i obmane. Oni koji će ga proizvoditi u vođu i gospodara upoređivaće ga s Pašićem, upoređivaće ga s Karađorđem i De Golom, sa Ruzveltom, dolaziće na poklonjenja, donosiće slikari poklone, pesnici će pesme ispevavati... Mase će klicati, klicaće 104 odsto. Mitinzi će preplaviti Srbiju i tako ćemo stvoriti vođu.

Posle moje smene, do koje će brzo doći, za sve ono što je taj čovek počinio u ovih četrnaest godina ne osećam se odgovornim. Nemam takvu vrstu osećanja prema tom izboru koji je odavno bio, ali imam prema onome što će posle nastajati, a u čemu ne učestvujem i na šta ne utičem.

– Ako ste ga dobro poznavali, da li ste mislili da ćete time što ćete olako prihvatiti tu smenu, pomoći da se taj deo istorije, koji ste upravo opisali kao stvaranje ne samo vođe nego i vožda, zapravo razvije? Jer, ubrzo nastaje višepartizam u Srbiji, a Vi ne uzimate daljeg učešća u političkog životu.

– Posle te smene i odlaska nas koji smo ostali u velikoj manjini na Osmoj sednici, mi smo bili izloženi takvoj kampanji i hajci štampe, televizije. Tada je postojala samo državna televizija i štampa. Nisu birana sredstva i mi se nismo skidali sa stranica novina i televizijskih ekrana sa ciljem da se kompromitujemo i onemogućimo. Svašta se o nama govorilo, svašta se izmišljalo, svakakve optužbe su iznošene. Bio si za drugu stranu, a nisi imao mogućnosti nigde da išta progovoriš ili da nešto odgovoriš. Prvi put sam bio u prilici da nešto javno kažem 1992. godine, kada su bile studentske demonstracije, i to u studentskom listu koji je tada izlazio¹. Dao sam njima intervju. Tinjao je već rat, a počinjale su i demonstracije. Demonstracije nešto prethode tom ratu. Rat se pripremao, pa sam pozivao stu-

dente da se odupru tom ratu i da će biti najveći heroji ako izbegnu taj rat i ako dezertiraju. Posle, kada je počelo višestranaštvo, više te želje nije ni bilo. Druge su okolnosti nastale, druga su pravila igre došla. Rađale su se stranke, a svima njima rodno mesto jeste bio rat. U taj se rat ušlo, kao što znate, sa jednom masovnom populističkom, nacionalističkom energijom, nabijenom podrškom Miloševiću. Na početku, malo koja stranka nije bila u tom jedinstvenom pokretu.

– *Ali, ipak je bilo onih koje nisu bile. I reformističke, i građanske... Niste Vi bili tek tako mala figura, mogli ste i sami da osnujete partiju. Vidite da je to ovde moderno.*

– Da, moderno je osnivati stranke. Ja jednostavno nisam te ambicije, ni te ideje tada imao.

– *Hoću da kažem, bile su jako, jako nezgodne godine. Možda je i eufemizam reći za proteklih deset godina da su bile samo neugodne, odnele su jako puno života i bile su zapravo krvave na čitavom području. Da li je čovek koji je ćutao makar u jednom periodu odgovoran za ono što se događalo ako nije uticao, a mogao je da utiče da politika izgleda drugačije?*

– U prvoj euforiji tada ne, ne mislim da sam bilo šta mogao ozbiljnije učiniti. Možda kasnije, kada su okolnosti počele malo da se menjaju, mada, činilo mi se da mesta za neki moj angažman tu nema. Jednostavno, ja sam tada smatrao da sam svoju ulogu odigrao, vlast me nije privlačila, politika mi se bila zgadila. Nisam imao tu želju za politički angažman.

– *Recite mi, da li u čitavom tom ponašanju ima emotivne reakcije i da li uopšte Vas u politici rukovode emocije?*

– Nema ljudi kod kojih nema emotivnih reakcija i na koje emocije ne utiču, ali ja sam se trudio da u politici pri odlučivanju potiskujem emocije. Ja jesam imao snažne emocije, pre svega, tu je bio gnev. Ja sam bio u jednom obračunu poraženi čovek. Samim tim, da bih tu vrstu emocija stavio pod kontrolu, mnoge stvari su morale odležati, mnoge stvari su se morale očutati, da bi se imao jedan... dobro, uvek subjektivan, ali ipak što realniji uvid u to što se zbilo i ocenu toga što se zbilo.

– *Da li je trebalo da prođe dosta vremena da bi se slegle emocije koje su, na primer, gnev. S obzirom da ste čovek koji jako dobro poznaje Slobodana Miloševića, ili ga je bar poznavao, možda možete da nam pomognete u odgonetanju nekih stvari. Naime, po svedočenju nekih njemu bliskih ljudi, on je, recimo, vest koja nije tek tako naivna, o podizanju optužnice pred Haškim sudom protiv njega i njemu najbližih saradnika, primio, kako su naglasili, prividno ravnodušno. Takođe su tvrdili da su pregovori sa Holbrukom² propali zapravo onoga trenutka kada je čuo govor Dobrice Ćosića u Bijeljini, gde ovaj kaže da će Kosovo biti kao Sveta Gora, to jest, da će na njemu ostati samo srpski manastiri. Kažu da ga ovih dana, kako bi mi rekli, najviše pomera pominjanje toga da on ne može da ide na Kosovo. Da li je takva vrsta emotivnog reagovanja nešto što može da ima teže posledice po narod i državu?*

– Ne znam. Ja sam poznao jednog drugog Miloševića. Ovog Miloševića ja ne poznajem. Ko je kome dvojnjak, ne znam; ko je original – izgleda, ovo. Ja znam šta su Čosić i on jedan o drugome govorili. On Čosiću da je najveći srpski pisac, a ovaj njemu da je najveći srpski političar dvadesetog veka i da je ravan Pašiću. Šta je posle nastalo, znamo. Kako oni sad reaguju i koja je reakcija jednog na akciju drugoga u pojedinim stvarima, ne znam. Interesantno je to oko Kosova, u tome što citirate, Čosić se pokazuje realističnim čovekom. Nama nije problem bio što su se, u stvari, pesnici poetski opijali Kosovom i njegovim mitom, nego što su to činili političari koji moraju biti racionalni. A ovde izgleda da je obrnuto.

– *Vi ste na početku njegove vladavine govorili o nužnosti za promene, a o vladavini obmanama. Da li mislite da je ovih četrnaest godina prošlo upravo u toj formuli koja se sada završava, ako se završava, ponovnim zahtevom naroda, ovog puta za promenu, koja bi podrazumevala i Miloševićevu ostavku?*

– Izgleda da su opet na dnevnom redu promene, ili obmane. Izgleda da će doći do promena. Izgleda da su one sazrele, da su one tu, ali opet se bojim onih koji nas mogu obmanjivati. Nekih novih. Jer, opet, kažem – lakomisleni smo, a volimo obmane, teško se suočavamo sa istinom. A trebalo bi da se svi pojedinačno i svi zajedno, suočimo sami sa sobom i sa istinom, sa onim što nam se dogodilo, i da se upitamo zašto nam se to dogodilo, koja uloga je pojedinačna i zajednička u svemu tome bila, i zašto smo danas došli tu gde smo došli – na ivicu istorijskog poraza, i zašto smo mlatarajući batinom po staroj Jugoslaviji, rušeći je i ratujući, doživeli da nam se ta batina vrati kao prosjački štap i da danas imamo milion ljudi na ivici gladi. Da više ne pričam o svemu tome što ceo narod na svojoj koži oseća svakodnevno.

– *Da li to znači da Vi niste jedan od onih u Srbiji koji veruju da smo pobedili NATO, da smo na Kosovu odneli pobedu, da sada ulazimo u obnove, da smo sačuvali suverenitet i teritorijalni integritet? To su priče koje ovih dana čujemo od predstavnika režima, i ukoliko u njih ne poverujemo, vidimo da dobijamo dosta oštre reakcije.*

– To je čist orvelovski govor. Ali je problem ipak u tome što i Orvel opisuje stanje i sisteme, odnose i ljude kojima je to uspevalo. Do sad je to uspevalo. Ja sam nedavno izjavio da je Kosovo izgubljeno. Posle šest stotina deset godina, izgubljene jedne bitke i izgubljenog carstva, sad smo izgubili i samo Kosovo. Bez obzira što je taj poraz toliko veliki da ga više ne mogu pretvarati u pobeде, kao što su prethodne pretvarali, tragedija je isuviše velika i dira u neka osećanja srpskoga naroda koja su se dugo taložila, koja mnogo slojeva imaju, u neke mitove, u neke legende naše, tako da ta orvelovština, valjda, više neće prolaziti.

– *Da li mislite da je Milošević, ovakav kakav je, ili kakvim ste ga Vi znali, čovek koji može da podnese ostavku?*

– Ja mislim da se on nalazi u okolnostima, to bi shvatio svako kad bi malo pokušao da se u njegov položaj stavi, za to ne treba veliki napor, pokušajte to i vi

da učinite... da ne može da podnese ostavku. Milošević je imao, od početka dolaska na funkcije, mogućnost da razmišlja o alternativama. On nije hteo da razmišlja o alternativama, čak se pitam da li je uopšte čovek koji ume da razmišlja o alternativama. To je opasno, ako ne ume. Ali, on sad ne može da razmišlja o alternativama; on ne može da podnese ostavku.

– *Zašto ne može?*

– Takav način vladanja, i autoritarni vladari i autoritarni režimi uvek na kraju sebe dovedu u situaciju da je ostavka skuplja od svega. Oni ne mogu da odu normalno s vlasti. To je taj problem.

– *Da li mislite da događanje naroda može istom čoveku da dođe glave?*

– Kako da ne. Obično, kako dođeš na vlast, tako i odeš. Ko nasiljem dolazi do vlasti, nasiljem je i gubi. Nasiljem se vlast ne može održati, ali se nasiljem ni bolja ne može uspostaviti. Prema tome, mislim da, ako dobro razumem i čujem, mislim da je velika stvar što se sve opozicione stranke na svojim mitinzima ovih dana zalažu da rasplet bude miran. Ko za vlašću poseže, posežući za tuđom glavom, i sam svoju glavu stavlja u torbu. Bitno je, pogotovo s obzirom na srpsko i istorijsko pamćenje, da se stvar odigra na izborima. Ne volim mitinge kao metod. To je proizvodnja kolektivnog uma u kome je pojedinac bezuman. Uvek se plašim toga stanja. Narod tako lako postane krdo s kojim se lako manipuliše, i ne zna se ko će manipulisati. Ali, imam ipak utisak da ovi mitinzi imaju neke pozitivne rezultate i da nije loše što danas žive, idu Srbijom i prolaze kroz nju, odvajaju narod od jedne politike i čoveka koji je personifikuje i menjaju svest u tom narodu. Vode ka osvešćenju i otrežnjenju, izlasku iz jedne apatije, letargije i mamurluka, vuku neke političke energije i novu političku volju. Pod pritiskom toga moraju se menjati i rukovodstva opozicije, ili, kako se to kaže, njeni lideri. Nadajmo se da će se u tom pravcu ići. Bilo bi opasno da ne ide, jer verbalni rat je dostigao neslućene razmere. Ta utakmica ko će teže i jače reći izgovoriti, reći koje ubijaju... Pre neki dan neko od veoma visokih političkih funkcionera iz vladajućih stranaka je rekao da je ovo trenutak i vreme borbe na život i smrt. To je teže nego kad se nekada govorilo – na ljutu ranu, ljutu travu. To zastrašuje.

– *Kad već pominjete te teške reči, ovih dana je premijer Marjanović³, reagujući na jedan deo govora gospođe Vesne Pešić, i čitav Savez za promene, i generalno opoziciju, nazvao terorističkim organizacijama i slično, a već duže vreme se mnoge opozicione partije u državnim medijima i kroz usta predstavnika režima nazivaju produženom rukom agresora. Da li Vi mislite da je sad toliko pominjani rumunski scenario⁴ ovde uopšte moguć?*

– Ta diskvalifikacija opozicije na takav način od strane onih koji su u stvari najveći izdajnici srpskih interesa, srpskog naroda i srpske države i koji su najviše zla naneli ovom narodu, sama po sebi liči na ono »drž'te lopova«. To je vid diskvalifikacije protivnika koji ovde nalazi tle. To je trenutak posle bombardovanja u kome nije slučajno što se takav metod propagande, diskvalifikacije, oni kažu diferencijacije, ponovo upotrebljava, jer su u vreme bombardovanja NATO-a ljudi sto odsto

bili protiv NATO-a. I na tome vlast stoji stabilno. Jer, sa mnogo manjom podrškom danas, Milošević uspeva da ipak održava neku stabilnost. Prema tome, mislim da je u jednoj demokratskoj atmosferi, koja se mora graditi, u demokratskoj borbi za vlast, u političkim borbama koje se vode, nedopustiva takva diskvalifikacija. Ali, ona ima i druge korene. Potrebno je optužiti ih da su ljudi novog svetskog poretka. Od novog svetskog poretka ovde je napravljen najveći bauk, a radi se o jednoj prirodnoj stvari, koja je dosta jednostavna. Ovaj poredak je preživeo. Posle pada Berlinskog zida, on nema vitalnosti. Radi se, na kraju, o tome da je ceo vek prošao u borbi između Lenjinove političke filozofije revolucije i Niksonove političke filozofije demokratije. I pobedila je ova druga, ostala je bez konkurencije i hoće taj poredak, američki i evropski poredak, da univerzalizuje. Na tome se radi, i mi više tu nemamo izbora. To nije pitanje našeg slobodnog izbora, to je pitanje našeg opstanka. Mi branimo Evropu, a niko nas ne zove da je branimo. Niko ne oseća da je Evropa ugrožena od nekog i da bismo mi morali da je branimo. Ko smo mi? Ona ne traži od nas da je branimo; ko su njeni neprijatelji, da ih mi bolje znamo nego ona.

Što se tiče rumunskog modela, Milošević nije diktator jednopartijske države. On nije postao vladar u toj državi mandatom koji mu je dao CK KPSS, kakav je dobio Čaušesku kad je stupao na dužnost. On uživa podršku sve vreme. U svih ovih desetak godina, on na izborima potvrđuje da tu podršku ima i verifikuje je. Ovde postoji neki višepartijski sistem. Dobro, on je u neku ruku jednopartijski »srbo-sistem«, da kažem, ali ipak, nije samo ornamentika višestranačka, te stranke postoje, postoji opozicija... Mnogo šta možemo joj zameriti i zamerati. Ona se nije od te politike mogla odvojiti, sa igrališta Miloševićevog nije mogla nikako izići, a to je ratna politika, politika hegemonizacije srpskog naroda. Ali, uprkos svemu tome, ona polako sazreva. Sazreva narod, sazreva svest u narodu, i ona se menja. To je najvažnija pretpostavka da se nešto promeni. Mi već postavljamo pitanje kako ćemo opstati, sa čim ćemo opstati, kuda dalje ići. Već postavljamo neka kardinalna, prava pitanja. Nemamo na njih odgovore, ali ipak su prilike drukčije. Mislim da rumunski model, bolje da kažem rumunski scenario, ovde nije moguć.

– *Interesantno je da se, možda, i zbog svih ovih dramatičnih događaja, koji zaista predstavljaju neku kulminaciju svega što se dešavalo u poslednjih deset godina, ovde na političkoj sceni sada pojavilo dosta generala, a da se i oni aktivni generali faktički bave politikom. U Vaše vreme generali su takođe odigrali veoma bitnu ulogu. Da li mislite da uloga generala i u ovom trenutku može biti bitna?*

– Neki generali imaju ključnu ulogu. Što se tih generala tiče, ja imam veoma, veoma loše iskustvo. Uostalom, u istoriji našoj nije se nikad pokazalo dobrim kad je vojska i kad su generali dovodili, postavljali vlast. Nije dobro što od aktivnih generala ovih dana slušamo političke govore, političke direktive, iznošenje političkih stavova. Jedan general je čak pre neki dan rekao da vojska neće ometati miting u Beogradu. Ništa ne razumem, moram reći. Neki generali i delovi vojske nikakva iskustva iz ovih ratova i velikih poraza koje smo doživeli nisu izvukli. A u principu, kada napuste vojnu službu, zašto se i generali ne bi

bavili politikom. Sećam se, imamo dva dobra primera, Ajzenhauera i De Gola. Neki De Gol ne bi bio nama loš, ali ne s De Golovom vojničkom hrabrošću, nego s državničkom i političkom hrabrošću, pogotovo kada o Kosovu razmišljamo.

– *Pomenuli ste primere iz svetske istorije. Uprkos dramatičnom sukobu sa devetnaest, kako oni kažu, najdemokratskijih zemalja, koje su se, kako se ispostavilo, opredelile za bombardovanje kao način razrešenja, znači, iz tih istih zemalja i posle svega toga stižu poruke da oni zapravo žele da vide Srbiju kao vodeću zemlju regiona. Kad nešto tako čujete, da li ste skloni da poverujete ili ste i prema njima kritični?*

– Prvo, ne treba tu upotrebljavati reči iskreno ili neiskreno. Evropa ima interes za stabilnu, prosperitetnu i privlačnu Srbiju. Privlačnu za druge. Ona ima interes za takvu Srbiju. Realizacija Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope, oni kažu, biće mnogo skuplja, a ja mislim da je ona nesprovodljiva bez Srbije, zbog geopolitičkog položaja Srbije. Prema tome, ja mislim da oni stvarno imaju velikog interesa da Srbiju učine prosperitetnom i stabilnom. Problem je tu u nama, umemo li mi sami sebi pomoći. Ako to ne umemo, drugi nam ne mogu pomoći. A drugi bi hteli i hoće da nam pomognu. Priče o međunarodnim zaverama, svi su protiv nas, svi nas mrze... Što bi nas mrzeli? Mi smo u istoriji uvek bili na pobedničkim i pravim stranama. Naš je problem što je u istoriji Srbija u ova dva veka svoje državne, nacionalne ciljeve ostvarivala tako što je veoma vešto koristila pocepanost Evrope, antagoniziranja, sukobljavanja i ratovanja unutar same Evrope. Što će posle i Jugoslavija veoma vešto, uz dva bloka činiti, i mnoge svoje ciljeve i interese ostvariti. Mi nikako nećemo da shvatimo da više takve i te Evrope nema. Evropa više nije podeljena. Pao je Berlinski zid. U toj Evropi zaista možemo da ostanemo mimo naroda i protiv svih naroda, možemo jedini mi da umislamo da sad znamo šta je interes Evrope i sveta i da nas deset miliona, s malaksalom i ispošćenom privredom i polugladnim narodom, sa svim onim što je pobeglo u inostranstvo od svih zala koja su se ovde događala – krene opet neke revolucije, neke juriše na nebo, da bude što biti ne može. Šta mi to opet hoćemo?

– *Taktika koju svet sada primenjuje je taktika izolacije. Nisu se proslavili onim objašnjenjima kako misle da uvuku Srbiju u Evropu, da se ponaša kao demokratske zemlje, po merilima ostalog dela sveta, a zapravo vrše izolaciju. Da li Vi mislite da su metodj koje oni sve vreme primenjuju bili iskreni?*

– Ne. U motive i ciljeve koje oni hoće mogao bih verovati, ali ne i u metode koje primenjuju, u načine kako to čine, taktike kojima se koriste. Ponekad me iznenađuju nekompetentnošću, političkim, diplomatskim diletantizmom. Grube reči izgovaram, i mnoge kritike se tu mogu uputiti. Opet se mora biti svestan, i tu bi se analiza mogla dugo vršiti, da je naš problem u nama, a nije u drugome, i da ga mi moramo rešavati. Velike sile su često spore, i to je tako. Ali, mi to moramo razumeti, tome se moramo prilagođavati, da bismo što bolje u tome prolazili.

– *Šta mislite, da li režim to dobro razume, da li se on tu dobro snalazi? Jedna od metoda koju sada primenjuje svet je čuvena »lista trista«, o zabrani*

izlaska iz zemlje, i zamrzavanje bankarskih računa. I Vi ste bili na čelu banke, i Slobodan Milošević je bio na čelu banke, a čuvena gospođa Borka Vučić⁵ je ovih dana postala i savezna ministarka. Mislite li da to može režim ozbiljno da ugrozi ili će ona kao najčešće pominjani mag finansija uspeti da i za to nađe leka?

– Borka je, kad sam je poznavao, bila izvanredan bankarski stručnjak. Ona to razume. Kada čitam neke izjave, nikako s tim ne mogu da povežem i da protumačim. Ovde je pomešano gde je struka, gde je propaganda, gde stručnjaci u funkciji propagande, a propagandisti u funkciji stručnjaka. Tu su mnoge stvari pomešane. Taj spisak od trista ljudi jeste politički čin, da se oni ponize, i pred svetom i pred narodom. Jedan politički šamar i stavljanje do znanja valjda da su ti ljudi jedno, a da je narod drugo. Lek koji pominjete za nas je u MMF, u Svetskoj banci, u Evropskoj banci, u EU, u Londonskom i Pariskom klubu. Niko od ovih ljudi tamo danas ne može biti primljen, niti ima šta da razgovara. Mi smo imali tri-četiri hiljade dolara po glavi stanovnika, sada imamo pet-šest stotina dolara. To je strašan sunovrat. Stari dugovi su dvanaest milijardi, unutrašnji dugovi od dvadeset pet do trideset milijardi, dugovanja po deviznoj štednji šest milijardi. Ovde ima čak podataka kojih se ja prisećam, i oni se brzo menjaju nagore, tako da ne znam koliko su ovi danas važeći, koje pominjem. Prema tome, mi smo doživeli ekonomski slom. Hrane ima, ali imamo blizu milion ljudi, kažu, koji ne mogu da kupe hranu.

– *Vi ste posle smene koja je bila prilično dramatična u dotadašnjem političkom životu, ipak, nastavili da živite relativno normalan život. Posle ste čak otišli na neke pozicije, kako moje ptičice došapkuju, na kojima su ljudi iz režima bili zavidni, odnosno govorili su da imate veću platu od samog Slobe. Recite mi, jeste li sada, da upotrebim aktuelni izraz, nečiji plaćenik?*

– Da se ne zbunim, ne razumem. To opet liči na pitanja, propitivanja i ispitivanja, diferenciranja na izdajnike i plaćenike. Ja sam se prodao, i mene je samo jedan čovek kupio. A kupio me je do kraja. Bez ostatka. Mene je kupio Uroš, i ja sam njegov plaćenik.

– *A Uroš je...*

– Uroš je moj unuk.

– *Da li Vi mislite da problem koji ljudi iz opozicije postavljaju – da li će Milošević jednog dana otići mirno sa vlasti, možda upravo tako, unukom, može biti rešen? Vidite li njega, kako bi to rekao Slava Đukić, kao penzionera koji čeka u redu za hleb?*

– To je veliki problem takvih vladara. Mislim da su se oni trajno onesposobili za običan život, sa običnim ljudima.

– *Da li Vam se čini, s druge strane, da su realne tvrdnje opozicije da će onog trenutka kad osete da brod tone na pravu stranu preći mnogi ljudi koji su sada u vladajućoj partiji ili na nekim funkcijama, ili je i to neka vrsta utopije?*

– Kad brod tone, uvek, svi to znamo, u svakoj prilici, dosta se bezglavo i panično s brodova beži. To kako se s političkih brodova beži ja sam doživeo lično, i video sam kako se s tog broda, da tako kažem, mog broda, bežalo na drugi. Mi,

koji smo ostali na ovome, imali smo članove koji su tvrdili: sve je oko nas potonulo, pa ne možemo ni mi da ne potonemo. Veliko je pitanje šta će biti sa Šešeljem⁶ i s tom partnerskom koalicijom. Kada jednom iznajmite nacionalizam kao crnog đavola, da prijava poslove posvršava, pa mislite da ga čistih ruku otpustite – jako se varate. U taj đavolji zagrljaj kad se uđe, iz tog pakla se ne izlazi. Često je to smrtonosni zagrljaj.

– *U čitavom ovom razgovoru provejavaju prilično pesimistički tonovi, o tome da smo doživeli jedan od najvećih poraza, o tome da postoji mogućnost da se čitava stvar neće završiti mirno, pogotovo ako imamo u vidu istoriju Srba. S druge strane, govorite, da kad jedan brod potone, svi smo mi negde potonuli. I evo, sad, ovaj smrtonosni zagrljaj. Da li Vam se čini da je ovo trenutak u kome bi svi ljudi morali da se aktiviraju. U tom kontekstu me zanima da kažete, budite iskreni, jesu li vas zvali da ponovo postanete aktivni?*

– Nisu, ali ja sam aktivan. I ovaj razgovor mi vodimo pred nekom publikom. Ja mislim da sam aktivan na način koji je meni primeren, koji meni dolikuje i priliči, koji mi odgovara. Odgovara meni lično, mojoj biografiji. Ne vidim potrebu za nekim drukčijim i drugim angažmanom, nego ovakvim kakav jeste. Nemam ja ambicije za drukčiji angažman. Mnogo je vlastodržaca, mnogo je vlastoljubaca, ne vidim svoje mesto u tome.

– *Da se kojim slučajem sada politički aktivirate i nađete na istoj sceni sa svojim političkim čedom Miloševićem, šta biste mu sada rekli u jednom duelu?*

– Ozbiljno pitanje, i veoma teško pitanje. Nisam razmišljao, niti mogu da zamislim takvu situaciju, zato možda neki lakši odgovor da damo. Možda bih mu rekao: Sloba, svi znaju da si ti najbolji. Ti znaš da oni to znaju, oni znaju da i ti znaš da boljeg od tebe nije bilo, da boljeg od tebe biti neće, ali je za narod došlo vreme da je bolje da dođe neko ko je malo manje dobar. Ili malo manje loš.

ANEM B2-92, avgusta 1999.

Novinar: Bojana Lekić

Napomene:

¹ Videti u ovoj knjizi tekst *Posle pet godina ćutanja...*

² Ričard Holbruk, diplomata SAD.

³ Mirko Marjanović, predsednik Vlade Republike Srbije.

⁴ Ubistvo Elene i Nikolaea Čaušeskua.

⁵ Borka Vučić, bankar; jedan od najbližih saradnika Slobodana Miloševića.

⁶ Vojislav Šešelj, predsednik Srpske radikalne stranke.

Promene, a ne nove obmane

TV Crne Gore: Gospodine Stamboliću, mislim da ste vrlo kompetentni da kažete kakvo je trenutno stanje u Srbiji, kakva je trenutna situacija. Šta se dešava sa srpskom opozicijom koja, zajedno sa međunarodnom zajednicom, koliko znamo, ima jedan zajednički cilj, a to je smena Slobodana Miloševića. Kakva je srpska opozicija i da li ovako razjedinjena može ostvariti taj cilj?

Stambolić: Mnogo je složeno i teško, ali je pravo pitanje. Možda bi bolje bilo reći, pre odgovora na ovo pitanje, šta se događa sa srpskim narodom. Narodu je dogorelo do nokata. Batina kojom je ratnički mahao po bivšoj Jugoslaviji zavađajući se sa svima sa kojima je sedamdeset godina zajedno živeo, ta ratnička batina vratila mu se kao prosjački štap. Socijalno počinje polako dobijati svoje mesto, a kažem to zbog toga što hoću da se nadam da nacionalno polako ide u drugi plan, ili na svoje mesto. Od demonstracija 1996–1997. godine ima se utisak da srpski narod, koji je isključivo gledao kroz etničko i nacionalno i kome je jedino bilo ostalo da se time bavi, zahvaljujući politici koja je vođena, pa i samoj opoziciji takvoj kakva je bila, počinje polako bivati političkim narodom. Hoću da se nadam da je tako, da se narod ponovo budi, i sa pravim zahtevima. Problem je kakav je taj organizovani deo političkog naroda koji je u opoziciji ili poziciji, odnosno to što čini stranke danas. Mislim da ovde treba imati u vidu da rodno mesto srpske opozicije i svih srpskih stranaka danas, i vladajućih i opozicionih, nije demokratija, no rat. U ratu se teško izgrađuje autentična, prava i istinska opozicija. Zato je ona sve vreme ovog ratovanja, išla zajedno sa režimom i vladajućim strankama iz poraza u poraz, vodeći narod kroz te poraze. Porazi je trebalo da opamećuju. To se nije događalo, tako da je u velikoj meri opozicija bila na ratničkom i ratnom poprištu. I uopšte, ratovi nisu pogodna vremena i uslovi za izrastanje demokratskih snaga, tako da je ona, na neki način, bila lažna opozicija. Ona se oko istih stvari takmičila sa Miloševićem. Takmičila se ko je nacionalniji, ko je ratničiji, ko je borbeniji, da li se ratovi vode kako treba, a ne da li treba da se vode i da li uopšte takva vrsta ratova u koju smo mi ušli može biti dobijena. A i kad bismo dobili te ratove, šta bismo s tim poredama. Imajući u vidu da se staro društvo razaralo i razorilo, da se ekonomija razarala i razorila, da je to bilo vreme ogromnih destrukcija vlasti, mi nismo imali ni socijalnoekonomske, ni političke uslove, ni milje u kojima bi se konstruisala prava politička scena sa

autentičnim socijalnim slojevima i političkim snagama koje njihove interese predvode i zastupaju. Bilo bi normalno da imamo leve partije partije rada, da imamo partije koje brane kapital – njegova pravila, njegove interese, njegovu logiku, i da su, razume se, ti interesi uvek sukobljeni. Demokratsko društvo je ono koje stvari razrešava demokratskim putem, i trebalo bi da imamo centar, kao glavni stub svakog demokratskog društva, koji je nosilac pameti, znanja, novog, progresivnog. Međutim, pamet je uglavnom pobegla napolje, od ratova, od mobilizacija, od svega što je ta suluda politika činila. To je bila politika i način vladanja u kome je zaista bio važniji gram vlasti nego oka pameti. Pamet je pobegla, srednje klase je nestalo. Pošto nema rada, nema ni partija toga rada. Pošto nema kapitala, nema ni tih partija. Pošto nema tu pameti, nema ni socijalne baze za srednju klasu. Prema tome, ukinuti su socijalni uslovi i ekonomski uslovi na kojima nastaju prave političke snage koje se bore međusobno na političkoj sceni, za interese jednih, drugih, trećih, i svima je ostalo jedino – nacionalno.

– *Rekli ste da je nacionalno trenutno stavljeno u drugi plan. Šta je sada, po Vašem mišljenju, u prvom planu?*

– Ne bih rekao da je stavljeno u drugi plan, već da počinje da stupa na scenu i nešto drugo – život, interesi. Šezdeset maraka plate, milioni ljudi na ivici gladi, hrane ima, a nemaju za šta da je kupe. To počinje polako da progovara, a počinje polako i svest da se menja, da se shvata da umesto kritičkih uvida imamo bunilo, mržnju.

– *I strah od nekakvog novog svetskog poretka?*

– Da. I strah od danas aktuelnog novog svetskog poretka. Prema tome, polako počinju da dolaze na dnevni red prava, pitanja države i naroda, njegovi odnosi sa drugim narodima. Polako se uviđa da nijedan narod nijedan svoj problem u istoriji nije mogao da reši zavađajući se sa drugima, nego u saradnji sa drugima.

Što se tiče svetskog poretka, nadovezuje na ovu priču. Sada imate da vladajuće stranke to proglašavaju baukom. Plaše narod svetskim poretkom. Brane svet od novog svetskog poretka. Sada smo mi Srbi umislili da nas deset miliona polugladnih, sa razorenom ekonomijom, nemoćnih, malaksalih, treba da budemo avangarda. Iz živog blata u koje smo ušli, mi hoćemo ponovo da jurišamo na nebo, da bude što biti ne može, da odbranimo svet od novog svetskog poretka. Mi jedini znamo šta svetom danas odgovara. Mi imamo istorijsku misiju. Jedan mali narod opet umišlja i opet treba da se vraća mitovima i legendama, zabludama, obmanama, iluzijama, lažima, prevarama, a u stvari neće da shvati šta se dogodilo padom Berlinskog zida. Imali smo ceo jedan vek u kome se bore dva sistema, dve vojske, dve filozofije. Nema više bipolarnog sveta. Ima jedan koji je pobedio, nadvladao, to je sistem koji vlada Evropom i Amerikom. Taj sistem koji se pokazao moćnijim, efikasnijim, sada se globalizuje. Mi moramo da se tom stanju prilagodimo. Mi moramo da vidimo kako u tim

novonastalim odnosima globalizacije sveta da nađemo svoje mesto, da se vratimo u zajednicu evropskih i svetskih naroda. Inače, mi doživljavamo zaista istorijski poraz koji će dovesti u pitanje biološki opstanak naroda.

– *Da li uopšte, trenutno, postoji raspoloženje u Srbiji za tako nešto, za evropsku integraciju?*

– Mislim da se to polako budi. Ništa brzo, spektakularno ne treba očekivati. Infekcija je trajala dugo, bolest je bila izuzetno teška. Lečenje ne može biti kraće od toga. Ali, mislim da počinju polako da izlaze na scenu snage, ljudi, ličnosti, jedan novi govor nasuprot dosadašnjoj orvelovštini.

– *SPS pominje raspisivanje izbora u novembru, opet u novembru kao 1996. godine kad su bile velike demonstracije, kad su pokradeni izbori. Neki analitičari predviđaju nemire, nezadovoljstvo, čak i građanski rat. Šta Vi mislite o tome, kakva su Vaša predviđanja?*

– Na dnevnom redu jeste odlazak ovog režima i ličnosti koja ga personifikuje. To je, maltene, postalo pitanje biti ili ne biti. Ono je na dnevnom redu. Srbija je pola svoje istorije izgubila dovodeći i terajući svoje vođe. Mnogo je komplikovano da ovaj vođa ode. Mislim da treba već da razmišljamo, da razgovaramo o tome šta će biti kad on ode. Ko će i kakvi će doći i koji će put Srbija izabrati posle toga. To nije bila nacionalistička bujica koja se izlila, vratila u korito i ostavila posledice. Snage i energije koje su stvarale, nosile, vodile ovaj narod kroz svu golgotu kroz koju je prošao za ovih deset-dvanaest godina još nisu istrošene. Srpski nacionalizam se kroz ratove i poraze trošio, ali proizvodeći sirotinju u Srbiji, mada izgleda paradoksalno, proizvodio je socijalnu bazu za dugoročnije hranjenje sirotinje Srbije novim nacionalizmom.

Obično je Srbija vladare nasilno terala. Njeno istorijsko pamćenje tu nije dobro. Nasilno osvojena vlast nikako ne može biti bolja od one koja se nasiljem brani. A jedna od varijanti, pominjanje građanskog rata, jeste to.

Nasiljem se bolja vlast ne uspostavlja. Biće velika istorijska provera tog naroda da li je počeo da sazreva, je li sazreo, ako izbegne to što istorijsko pamćenje nosi – da u krvi obara svoje vladare. Vi znate, sin Karađorđev, Aleksandar, otac Petra Mrkonjića, svoju glavu je spasao bežeći od Srba u tursku tvrđavu. Turci su mu spasli glavu, da bi mogao da rodi Petra Mrkonjića, kralja Petra I. Tako je to u Srba. Vi Crnogorci imate dugovečne vladare. Niste toliko istorije potrošili smenjujući i birajući ih.

Ja se zalažem i agitujem, ako je moguće, da se na vlast dolazi izborima i da se s vlasti odlazi na izborima. Ali kakvim izborima? Ne onim kakvi su se do sada organizovali. Milošević je 1997. godine priznao pred svetom i pred svojim narodom da je njegova vlast, koja je izbore organizovala, pokrala narod. To je priznato. Nastala je politička kriza. Bio je prinuđen, pod pritiskom naroda, da pozove Gonzalesa¹ kao predstavnika OEBS da arbitrira i se pokradeno vrati. Ta vlast nema kredibilitet da organizuje nove izbore. Izbori odmah, što pre to bolje, izborima je najbolje izaći iz ovoga, ali po utvrđenim pravilima igre. Menjanjem

mnogih zakona koji na to utiču, od televizije, informativnih sredstava, do izbornih jedinica, kontrole, izbornih zakona. Prema tome, pod tim uslovima – izbori odmah.

Bila bi zgodna parola, kad smo već od opozicije krenuli, a imam utisak da se to javlja kod naroda, »izbori zajedno, izbori zajedno«. To bi bila dobra parola, i »hoćemo promene, nećemo obmane – hoćemo promene, nećemo obmane«.

Opozicija oko te dve parole ne može da se ujedini. Ona je izdrobljena, iscepkana. Sa njom se Milošević veoma lako, uspešno poigrava i profesionalno brani svoju vlast. Opozicija se u velikoj meri i u mnogim stvarima ponaša amaterski. Mnogo je sujeta, inata, strasti. Male strasti, male sujete – veliki porazi. Hoću da se nadam da će se u vodstvu opozicije događati nešto što će biti u skladu sa onim što se događa i menja u narodu. Da će se mitinzima narod izboriti za to. Hoću da se nadam da će narod početi na mitinzima da više ne samo »dole Milošević«, nego dole i neki opozicioni lider koji ne radi kako valja.

– *To su i vikali građani na ovim mitinzima.*

– Počeli su. Ja se nadam, jer život bez nade nema smisla. Postavljate mi složena pitanja koja se u ovakvom razgovoru ne mogu razjasniti. Nešto preciznije reći ili prognozirati nije moguće kad se glavni politički akteri iracionalno ponašaju.

– *U knjizi Put u bespuće čitala sam o Vašem putovanju kroz Sloveniju. Aluzija, asocijacija mi je bila vrlo jasna. Na putu od Maribora do Ljubljane, u Ljubljani Vas je sačekao tadašnji predsednik Predsedništva Slovenije, kojem ste Vi u šali rekli: »Slovenija je toliko lepa, pa ako Vam padne na pamet da se otcepite, biće krvi do kolena.« On je na to rekao: »Mi to nikad nećemo pokušati, ako nas vi ne isterate«. I meni ste nešto slično rekli, kada smo se prvi put sreli u Crnoj Gori, naravno, u šali. Zna da Crna Gora traži redefinisanje odnosa u federaciji, a Šešelj, kao neka vrsta portparola Slobodana Miloševića, preti i zvecka oružjem. Htela bih, ako mogu, još jednu vašu prognozu da dobijem: mislite li da će Milošević danas, posle Kosova i posle svih ratova koje je pokretao i izgubio, biti spreman da učini da još jednom ovde bude krvi do kolena?*

– To jeste bila lepa šala. Popit² je bio dosta rigidan, stari komunista. Jugosloven. Ali, to su bila vremena u kojima se i s Popitom moglo tako šaliti, bez ikakve posledice... Milošević je zaista Slovence isterao iz Jugoslavije, iz zajednice.

– *Kreće i nas da tera.*

– Pokušavam da malo uprostim i da politički razmišljam o tom problemu koji je sada gorući. Opasno je na taj gorući problem dolivati još ulja, a toga ima mnogo. Postojeća vlast u Jugoslaviji, oličena u Slobodanu Miloševiću i tom režimu, vodi dugo veliku bitku za kontinuitet sa prethodnom Jugoslavijom. Ako je u pitanju kontinuitet sa onom Jugoslavijom, njen kamen temeljac jeste AVNOJ. Tamo su se narodi koji će tvoriti zajedničku državu dogovorili da dobrovoljno u nju uđu, prenoseći na nju deo svog suvereniteta. Nosilac suve-

reniteta su bile republike i narodi koji su ušli u tu zajednicu. Neću da govorim o istoriji odstupanja od te temeljne stvari, zašto se od 1962. do 1974. polako vraćamo AVNOJ-u od koga smo se posle rata udaljavali. Da ne objašnjavamo zašto je i kako je bilo posle rata, ali ako je to tako, i ako hoćemo kontinuitet sa tako stvorenom Jugoslavijom, onda je svaki narod u toj Jugoslaviji imao pravo na samoopredeljenje do otcepljenja. To pravo ne može niko sporiti ni crnogorskom narodu. Treba Crnogorce i crnogorski narod ostaviti na miru. Bez ikakvog propagandnog, političkog uplitanja sa strane kakvu će odluku crnogorski narod doneti. To je njegovo suvereno pravo. Da li će ga on koristiti, na koji način, to je opet njegova stvar. Ne može druga federalna jedinica odlučivati ima li pravo drugi narod na to ili ne.

Dušan Ničević je skoro napisao dobru knjigu o srpsko–crnogorskim odnosima. Ti odnosi su mnogo složeniji nego što su, na primer, srpsko–slovenački ili crnogorsko–hrvatski. Najduži su, najisprepletaniji u svakom pogledu. Istorija tih odnosa je veoma, veoma duga. U toj istoriji je bilo svega.

Crnogorski narod ima pravo da odluči kako će i s kim živeti. Da bi on doneo mudru odluku treba ga osloboditi bilo kakvog pritiska. Mnogo hladnih glava o toj stvari treba da promisli i odluči. Mislim da nemaju interesa ni jedan ni drugi narod da se definitivno i do kraja razidu. I to bih veoma lako mogao dokazati. Čak je prirodno da veći interes za tom širom zajednicom ima malobrojniji narod. To je prirodno stanje. Međutim, zahvaljujući načinu vladanja iz Srbije, hegemonističkim ambicijama i pretenzijama Srba i svemu o čemu smo govorili, što znamo i što smo preživeli, ako smo preživeli – imamo situaciju u kojoj svi, pa i crnogorski narod, hoće da beže što dalje. Svako hoće od toga da se odvoji, da se spasava, da s tog broda što pre ode. To je situacija koja je stvorena i danas je, sigurno, racionalno razmišljanje koje slušam u Crnoj Gori ovih dana – odvojiti se od toga, ne deliti sudbinu toga.

Međutim, jedan čovek i jedan režim su prolazni. Narodi nisu prolazni. Njihova dela, pogotovo, nikada nisu prolazna. Mene su uvek optuživali da dugo vagam i razmišljam. Međunacionalni odnosi su veoma osetljivi, mora se vagati. Svako ima mogućnost da razmisli mirno. Nije interes razdvojiti se. Imam utisak da ta svest postoji. Pritisak iz Beograda, to što govori Šešelj, taj način, ta nabusitost prema Crnoj Gori, i polaganje nekog prava na Crnu Goru, kao da je nečija svojina, nekog drugog van Crne Gore, to, razume se, tera Crnogorce od Srbije. Ja bih savetovao strpljenje i izdržljivost, uz puno razumevanje okolnosti koje su nametnute. Ono što su mi pričali vojnici iz mog sela, iz mog kraja, mobilisani u Crnoj Gori, ohrabrilo me.

– *A šta oni misle?*

– Oni nisu imali tamo šta da traže. Oni su se grlili sa milicionarima, pili rakiju, lozu, nastojali su, koliko su mogli, da žive normalno. Problem je što je vojska, koja je bila udarna pesnica za razbijanje Jugoslavije, bila izmanipulisana. Čuvena je Ljubičićeva izjava: »Jugoslaviju će braniti Srbi i JNA.« To

je presuda SFRJ. Ta vojska, koja posle svih poraza, posle svega što je bilo, nikako ne izvlači prave pouke, ona bi i dalje da igra. Ali ja mislim da ona to više neće ni moći ni hteti, jer rizik je preveliki. Mi smo preslikali sve organe stare federacije, prema broju članica koje je imala, šest plus dva preslikali smo svu infrastrukturu na dve jedinice koje su ostale i među kojima je u veličini takva nesrazmera da je to vrlo komplikovano produktivno urediti. Zato tu treba da se uređuje onako kako odgovara manjoj jedinici.

– *Govorili ste o porazima jugoslovenske vojske. Nas su posle poslednjeg rata sa NATO paktom neki generali Vojske Jugoslavije, kao i predsednik Jugoslavije, ubeđivali da je na Kosovu pobedila jugoslovenska armija. Da li je Kosovo dokaz poraza ili pobeđe Vojske Jugoslavije ili politike koja je na sceni?*

– Pre šest stotina deset godina na Kosovu smo izgubili jedan boj i carstvo. Posle šest stotina deset godina izgubili smo i samo Kosovo. Politika koja se deset godina vodila morala je do toga dovesti. Kao i sa svim drugim jugoslovenskim raspletima, to se dogodilo na najtragičniji i najkrvaviji način, sa najtežim posledicama. Teškim posledicama. Poraz je to veliki, i taj orvelovski govor neće moći da ga pretvori u pobeđu. Što se tiče suvereniteta, Srbija nije poštovala niti suverenitet, niti integritet nijedne republike. Tako se i ratovalo. Sada bi da brani svoj suverenitet, ali joj se to na Kosovu vraća kao bumerang.

Ima tu jedna krupnija stvar, koja je vezana za parolu »mi Evropa – mi svet«. Odbrana suvereniteta shvaćenog na stari način, koji više ne postoji, suvereniteta kako ga mi hoćemo i kako ga zagovara vladajuća struktura u Srbiji, ima jedino svrhu da vrši enverizaciju³ Srbije, getoizaciju Srbije, izolaciju Srbije, dalje odvajanje od sveta. Treba degolovske hrabrosti da se suočimo sa istinom, sami sa sobom i sa onim što smo počinili, pojedinačno i kolektivno, da istinu priznamo. Jedino tako možemo ozdraviti, na zelenu granu izaći i vratiti se na pravi put. Pa i kada je u pitanju Kosovo. Kako kaže vladika Artemije⁴, moramo se suočiti sa surovom istinom i sa surovim posledicama te politike, i po albanski i po srpski narod.

– *Danas neki srpski intelektualci tvrde da je albanski nacionalizam kriv za raspad bivše Jugoslavije, te da je srpski nacionalizam nastao kao odbrana od albanskog. Da li je nacionalizam u Srbiji imao odbrambeni karakter, kao što su i ratovi koje su Srbi vodili u poslednjih desetak godina navodno bili odbrambeni?*

– Nacionalizmi su uvek kao spojeni sudovi; oni se međusobno indukuju, opravdavaju... Dokle god je nacija, biće i nacionalizma u njima. Albanski nacionalizam je bio u ofanzivi. To nije bila tajna, o tome se razgovaralo, raspravljalo, borilo se protiv toga. Svi su nacionalizmi opasni, nijedan se ne sme potcenjivati. Problem je što nacionalizam kao stanje svesti tu svest sužava. Kada nacionalizam kao talas nasilja i krvi preplavi najbrojniju naciju u jednoj zajednici, i kad ona počne da se oseća najugroženijom u zajedničkoj kući, a najbrojnija je i najjača, da tu reč upotrebim, taj nacionalizam jedino može da razbije

zajednicu. To i danas tvrdim. Jugoslaviju nije trebalo razbijati, trebalo ju je menjati. I niko je nije mogao razbiti, sem srpskog nacionalizma, udruženog sa JNA.

... A albanski nacionalizam, kako da ne. Uvek sam govorio ravnopravno i o jednom i o drugom.

– U avgustu 1985. dali ste intervju Komunistu, gde Vam je novinar zamerio što na neki način izjednačavate srpski i albanski nacionalizam jer, kako je kazao taj novinar koji je izgleda bio patriota u tom periodu, u Srbiji je razbijen tek pokoji albanski izlog. Na to ste vi odgovorili: »Politika međunacionalnih odnosa se ne meri i ne ocenjuje aritmetički. Sve dok je jedan jedini Albanac u Srbiji bilo kako ugrožen, makar i razbijenim izlogom, ugrožena je ovde sloboda čoveka i ravnopravnost ljudi, ali najviše ljudsko dostojanstvo samih Srba. To važi i za Albance na Kosovu.« Da li je ovaj način razmišljanja korespondirao sa zahuktalom nacionalističkom svešću koja je rušila sve pred sobom?

– Ona još ne ruši, nije u toj meri zahuktala, ali osećamo da potresa tle. Nemam ja tome šta ni sada da dodam. Na nesreću, sve je tako ispalo posle. Posle toga intervju, mislim da je to bilo na Šestoj sednici CK SK Srbije, koja je prethodila dva– tri meseca Osmoj sednici, držao sam opširan govor, i uglavnom, iako je Kosovo bilo na dnevnom redu, govorio sam o srpskom nacionalizmu. Tada je već bilo mnogo jasnije da na scenu stupaju one snage od kojih će odbrana biti teška, da nacionalizam postaje ofanzivniji, da u partiji počinju kolebanja. Neko će mi posle tog govora reći – što vršiš političko samoubistvo.

Govorili smo i borili se, nismo organizovano i nismo svi. Sa ove distance, čovek mora reći da smo mi nacionalizmu sekli grane, ali nismo čupali korenje. Izgleda da je ta borba bila neefikasna. Onoliko koliko sam se ja u tim borbama trošio i potrošio, koliko reči izgovorio i govora održao, mogu da budem zadovoljan, ali sam nezadovoljan rezultatima. Jer, u samoj partiji i iz same partije na čelo nacionalizma staće komunisti i njihove vođe. To će biti naša tragedija. Nespojivo će se dogoditi, najparadoksalnije i najapsurdnije, i od tada živimo u zemlji apsurda: komunisti predvode nacionalistički pokret.

– U tom periodu se pojavljuje i čuveni Memorandum SANU. Vi ste u govoru na Beogradskom univerzitetu rekli da je Memorandum in memoriam za Jugoslaviju i za Srbiju.

– Zbog toga će me mnogi početi optuživati. Te zlokobne slutnje i predviđanja, čemu se najmanje radujem, ostvarile su se. Nisam ja tada mislio da će se ostvariti, više sam opominjao i upozoravao. Nisam verovao da će se tako nešto dogoditi, a dogodilo se.

Ratni štab zaseda u Akademiji nauka, tamo se crtaju karte, vuku koordinatne nove Velike Srbije, u kojoj će svi Srbi živeti zajedno. Osudio sam tada žestoko taj Memorandum. Ali je on za mene i za nas u Srbiji značajan po tome što sa njim počinje rascep u novom srpskom rukovodstvu, koje sam ja, u velikoj meri, kreirao i sastavljao. Taj tim počinje da se cepa na pitanju Memoranduma.

– Zašto se u tom momentu pojavljuje Memorandum?

– To je interesantno pitanje. U trenutku kada uspevamo, čak bih mogao prvo lice jednine ovde da upotrebim, da se u Jugoslaviji sa svima dogovorimo oko uređivanja odnosa u Srbiji, i oko promena i u saveznom i u republičkom ustavu, sa ciljem da se neka loša nesprovodljiva rešenja koja su bila izvor stalnih trvenja i sukoba otklone, kad se taj dogovor i sporazum jednoglasno postižu, tada dolazi Memorandum. A za takve promene smo se deset godina borili, raspravljali smo, ali se nismo svađali, nismo se mrzeli, nismo pucali, ratovali. Pokušavali smo da argumentovano nađemo rešenja, da ispravimo ono što nije dobro, a u zajedničkom interesu, bez povrede ničijih prava. Tada kada smo postigli sporazum dolazi Memorandum, koji je, u stvari, poziv na razbijanje Jugoslavije i rat. Zato kažem da je to bio *in memoriam*. Na tome počinjemo da se razilazimo, ja ne znajući da u samom rukovodstvu postoje oni koji, izgleda, imaju drukčije, neoficijelne komunikacije sa ljudima iz Akademije koji su to pisali, a posle tvrdili da nisu i da Memorandum ne postoji, pa će napraviti novu knjigu da dokažu njegovu vrednost, kada je bilo jasno da su i kosovski i svi drugi ratovi izgubljeni. Prema tome, ne sporimo se mi više oko ideja i ideologija. Mi se sporimo oko golih činjenica života. Oko presude koju je izrekao vrhovni sudija, koji se zove život, a ta politika je odvela srpski narod u sunovrat. Najveći zločin srpskom narodu nanela je ta politika. Svako ko je imao zdravog razuma mogao je to da vidi golim okom, kao na dlanu. Jedino još uvek, izgleda, ima ponekih autora Memoranduma i njima sličnih, koji to ne vide.

– *Kada je Slobodan Milošević izabran za predsednika CK SK Srbije Draža Marković Vam je rekao da Vam istorija nikada neće oprostiti taj izbor; i da će Milošević sve uništiti. Osećate li danas, posle svega što se desilo, nekakvu odgovornost zbog toga što ste »gurali« Slobodana Miloševića?*

– Ne. Nema toga što me pitate. Iako mi tu odgovornost mnogi pripisuju. Malo je onih koji me to ne pitaju. Milošević je meni bio saradnik dvadeset pet godina. Ja sam njega za svog saradnika na raznim poslovima birao zato što sam imao veoma dobra iskustva iz te saradnje. On je bio efikasan, energičan, borben čovek, optimističan, ambiciozan, imali smo ljudske odnose veoma dobre. Ja sam mislio, u krizi u kojoj se našlo društvo – a ona je već dugo trajala, bila je duboka, i socijalna, i ekonomska, i politička kriza, a najdublja je bila kriza ideja – da treba upravo takvog čoveka izabrati. Sa ove distance i sa naknadnom pameću i sa ovim iskustvom, pouka koju ja izvlačim jeste da kad su krize i kad su složena vremena, u stvari, nisu potrebni takvi ljudi. Potrebni su ljudi pre svega mudri, odmereni, staloženi, strpljivi, što ne znači neodlučni. Kriza je bila duboka i zaoštravala se, tražila je da se što pre izađe iz nje.

– *Da li je on davao tu olako obećanu brzinu?*

– Tu olako obećanu brzinu jeste dao. Nisam mogao pretpostaviti da će karakterne osobine jedne ličnosti, kada se dovedu do krajnosti, preći u svoju suprotnost. Da će borbenost biti odgovor na upornost, da će odlučnost postati agresivnost, da će brzina odlučivanja preći u brzopletost. Da će ambicioznost

dobiti monstruozne razmere i postati želja za vlašću. Ja sam mislio da ćemo obezbediti da budemo rukovodstvo koje rukovodi, a ne vlada. Pre svega rukovodi poslovima, a ne vlada ljudima. Imao sam dovoljno iskustva i to mi je garantovalo da ću u kolektivnom timu, gde smo njemu dali jednu od ključnih uloga, ja ostati šef tog tima. Namerno govorim tako zbog javnosti u kojoj čujem razne interpretacije. Uvek je umeo da istrči, da prenamagli, ali uvek ga je bilo lako korigovati. Bili smo tu da ga i kolektivno, i ja posebno, korigujemo. Mi smo njega birali na jednogodišnji mandat. Bitali smo ga u timu za jednu od uloga. Mi nismo tražili vođu. Mi nismo tražili gospodara. Mene će drugi smeniti, i drugi će njega učiniti gospodarom. Ja ga nikad nisam doživeo kao gospodara. On će posle pokazati svoje pravo lice, kad to postane. Njega će proizvesti u gospodara i neprikosnovenog vođu srpskog naroda, koga će upoređivati sa De Golom, Ruzveltom, Karađorđem, Pašićem. Njemu će se pripisivati svojstva Miloša Obilića. To će ići u euforiju, populistički, nacionalistički pokret. Sa ogromnom energijom će ga prihvatiti kao vođu. Slikari će slike slikati i donositi na poklone, pesnici će pesme pevati. Narod će oblepljivati sve zidove i šoferšajbne i pijačne tezge njegovim slikama. Nastaće stanje u kome su Srbi tražili vođu. A ja sam mislio da je to vreme prošlo. Bio je potreban kao službenik u javnoj službi, da obavlja neke poslove. Drugi će njega izvrgnuti u vođu. Takvog će ga narod prigrliti. On je odgovarao srpskom narodu u tom trenutku. Sve će se to dogoditi, razume se, uz pomoć mnogih faktora i društvenih okolnosti. Posmatrati ovu pojavu van konteksta i svoditi sve na jednu ličnost nedopustivo je uprošćavanje onoga što nam se dogodilo. Ima mnogo ljudi, pa i narod bi hteo da svu odgovornost svali na njega. Imam utisak da je postavljanje ovog pitanja, i mnogih drugih pitanja koja sebi postavljamo – hoćemo li preživeti, kuda ćemo morati, s kim ćemo morati – da je i to jedno trežnjenje od opijenosti naroda. Računi su stigli, moraju da se plaćaju. Srpski narod je hteo i tražio vođu i imao ga je...

– *Kako objašnjavate da su akademici, pisci, Crkva, pogotovo SANU, imali nacionalistički program, da su svi oni podržali Slobodana Miloševića, s obzirom da je on krenuo kao čovek koji je branio Josipa Broza?*

– On je branio Josipa Broza, optužujući nas da to ne činimo, a na dnevni red je stavio problem Kosova sa ciljem da se on preko noći reši, preseče i dovede u red, pod izgovorom da mi to radimo isuviše sporo. To je igra, vešto smišljena za Osmu sednicu, kao priredba pred narodom, koja se odigravala, pozorište koje se igralo, u kome se znaju režiseri, glavni glumci, zna se šta s kim mora biti. Vešto je to iskoristio, da komunisti odbrane Tita. A na dnevnom redu nije bilo ni napadanje, ni branjenje Tita. Na dnevnom redu su bile druge stvari. Kosovo je bilo malo dosadilo jugoslovenskom rukovodstvu i drugima. Moja ideja, i ljudi koji su sa mnom radili, od kojih sam gledao i učio politički zanat tada, bila je: Kosovo treba rešavati uporno, sa ostalima u Jugoslaviji, zajedno, iako je to komplikovanije. Tako se ono nikada neće ni internacionalizovati, tako ćemo mnogo lakše naći sporazum sa albanskim narodom. I mi smo ga i našli tako. Imali smo

Enver Hodžinu Albaniju kao stub odbrane Kosova i Jugoslavije tada. Imali smo jednu partiju, jednopartijsku državu. Imali smo uglavnom dobro i progresivno, evropski uređene međunacionalne i međurepubličke odnose. Milošević je rekao: svi Srbi u jednoj državi, Kosovo rešavamo sami. Ustav je donet na gusenicama, po Prištini su ubijani, krv se prolila. Tada je Kosovo izgubljeno, tada je počeo rat. On je samo Kosovo iskoristio da isprovocira Srbe preko Drine i da tamo započne ratne operacije. Ali se na kraju krug zatvorio, vratio se na Kosovo, sa rezultatom koji je takav kakav jeste.

Prema tome, nisam ja ovog Miloševića proizveo. Ja znam nekog drugog... Drugi su ga napravili ovakvim. Ili je on bio drukčiji, a drugi su to u njemu otkrili. Akademija je smatrala da je on najbolji izvršilac radova na realizaciji jednog projekta. Pokazalo se da jeste najbolji izvršilac radova na tom projektu. Samo su prevideli i izvršilac i autori da taj projekat mora da dovede do ovoga do čega je došlo. On je radio sve što je mogao da taj projekat realizuje. Izginulo je na stotine hiljada ljudi, mnogo proterano, izbeglo, osakaćeno...

– *Zanimljivo je da su stari komunisti, iz bivših jugoslovenskih republika, podržali Slobodana Miloševića, plašeći se vas kao srpskog nacionaliste.*

– To je komplikovano objasniti. Bolje pitajte nekoga od njih zašto su tako smatrali, zašto su se mene bojali. Zašto ima toliko politikantstva i zašto je toliko političke nedoraslosti i neodgovornosti sa kojima smo suočeni odlaskom Tita i upražnjenim mestom moći koju je on držao? Zašto se više time bave no gorućim problemima društva?

– *Mislim da je najilustrativnija bila epizoda sa Jurom Bilićem⁶, za koga vi kažete da ste imali prijateljske, iskrene odnose, kada vas je jednog momenta pitao da li je vaša želja, cilj i namera da budete predsednik Jugoslavije.*

– Jure samo iskreno kaže ono što, izgleda, široko okruženje misli. Takvo mišljenje nastaje zbog toga što sam predložio da se neposrednim izborima bira i predsedništvo republike i federacije, i predsednici predsedništava. Prvo, što znamo kakav je bio taj izborni sistem. Očigledno, to više nije moglo da funkcioniše. Zaista, objašnjavao sam tada, došle su nove generacije, mladi ljudi. Stariji su imali mandat revolucije, ilegale i robijanja, mandat Sutjeske, mandat 1948. Oni su stvorili nešto i na tome kao revolucionari držali vlast, jer su polagali pravo da je drže. Odlaskom te generacije, potrebno je da na neposrednim izborima narod da mandat onom ko rukovodi. Svi su to protumačili kao da ja želim da dođem na vlast. Oni su, izgleda, bili preokupirani borbom za vlast. I onda je, kao i sada, bilo više vlastodržaca i vlastoljubaca nego što nam treba.

– *Kako se crnogorsko rukovodstvo tada ponašalo?*

– To bi trebalo Vi da znate bolje od mene.

– *Ja se toga ne sećam.*

– Vi ste mladi, pa se ne sećate. Ranije rukovodstvo, dok se lom događao, uglavnom je podržavalo Miloševića. Posle će početi da shvataju. Slovenci su prvi shvatili o čemu je reč. Počeće i Crnogorci da shvataju o čemu je reč i o

čemu se radi, šta je u pitanju, kuda to vodi, ali biće kasno. Onda će doći novo rukovodstvo koje će njih skinuti, pa će još ambicioznije, energičnije, ratobornije podržati Miloševića. Što se Crnogoraca tiče, u proizvodnji Miloševića kao neprikosnovenog gospodara, vi niste ostali dužni.

– *Imali smo svi dobar udeo. Izjavili ste da je Osmo sednica bila uvod u krvavi rat i raspad Jugoslavije. Da li se iz današnje perspektive taj rat ipak mogao izbeći?*

– Uvek govorim da je bilo moguće. Bogdan Bogdanović⁷ ima knjigu u kojoj je izvršio analizu jezika Osme sednice, izvedeći zaključak da je to direktan uvod u rat, odnosno objava rata... Zato mene plaši kad u Srbiji neki visoki funkcioneri govore: ovo je vreme borbe na život i smrt. Možete to u Srbiji čuti, možda toga ima i ovde, tog utrkivanja ko će težu reč, ko će težu optužbu na drugog sručiti. Takve teške reči, kako je pesnik rekao, mogu zaista da ubijaju. A često je tako i bivalo, setite se svih ratova dosad, a pogotovo zadnjeg: prvo ide verbalna priprema i verbalni rat, a onda dolaze meci i krv. Na Osmoj sednici se to dokazalo. Ona je to pokazala u kontinuitetu sa Memorandumom. Ne zaboravite detalj, interesantnu koincidencija: Osmo sednica je zakazana četiri dana pošto sam ja u Skupštini Srbije podneo ekspozice o promeni ustava u Srbiji, u vezi sa promenama u pokrajinama, sa kojim se pokrajinsko rukovodstvo složilo do detalja, koji je Skupština Srbije usvojila. Posle toga sam bio dosta samouveren, što je opasno. Ali četiri dana posle toga, najpre Memorandum, a onda Osmo sednica, koja slama sve. Osmo sednica, u stvari, u kontinuitetu sa Memorandumom pokazuje, kako je to moj najbolji, najbliži prijatelj, i ljudski i politički – Dragiša Pavlović, voleo da govori: socijalizam na silu je staljinizam. Ljubav na silu je silovanje. Mi smo hteli da uređujemo međunacionalne odnose na silu, pa je to bilo silovanje i života i naroda. A Slobodan je i jedno i drugo. Da li je Osmo sednica htela da zaista brani neki socijalizam na način koji je staljinizam, nije više onaj socijalizam koji smo hteli?

– *Slobodan Inić smatra da je ključna greška vašeg političkog držanja na vlasti smisao da mešate ljudska i politička prijateljstva. Šta vi smatrate svojom najvećom greškom?*

– Moja je najveća greška, to svi misle, Slobodan Milošević. A ja mislim da je to Nikola Ljubičić. Inače, radije ću da napravim grešku i pravim takva prijateljstva, da ne držim ljude na distanci koja je neprirodna, nego da budem paranoičan, da sumnjam u sve oko sebe, da se svakog bojim. Ja ne bih tako mogao da živim. Kakav je to život? Zar nije ljudskije da radimo dok se može. Ako se ne može, a to se dogodi... I tada se dogodilo. Ja sam izgubio. Jedna velika manjina je postala poražena snaga, a opet, među nama neki su govorili: polako, videćemo ko je poražena snaga. Na kraju, svi smo poraženi.

– *Govorili ste sada o svojim greškama, nazovimo ih tako, što odudara od stereotipa balkanskog lidera, vođe, čoveka koji se bavi politikom. Jednom prilikom ste rekli da ne verujete nikome kome je strast za vlašću veća od ljubavi za*

lepo, dobro. Da li je politika, duhovna i moralna, bila spremna na takvu vrstu političkog razmišljanja i da li ste razmišljanjem na ovaj način ipak izvršili neku vrstu političkog samoubistva?

– Pokazalo se da Srbija nije bila spremna za takav način rukovođenja i upravljanja društvom, državom i javnim poslovima. Ona je tražila gospodara u to vreme. A duga bi priča bila da objašnjavam zašto je ta vrsta svesti pobedila u samom narodu, nadjačala sve ostalo.

Kako sam ja zamišljao da treba upravljati i rukovoditi, to očigledno Srbiji tada nije odgovaralo. Da li je to političko samoubistvo, ne znam, ali da su na političkom obračunu i pokušaju političkog ubistva koje je vršeno nada mnom Milošević i drugi kao na postamentu hteli da dižu politički spomenik, jesu. Bojim se da tih spomenika neće biti. Da grobovi koje su posejali po celoj Jugoslaviji poneti neće, niti će neko cveće procvetati na tim grobovima.

– *Da li ste ga sreli nekad posle Osme sednice?*

– Ne.

– *Kada govorimo o političkom samoubistvu, Vama su neki ljudi nudili... čak je srpska opozicija pokušava da vas vrati u politički život. Vi ste to odbijali?*

– Da.

– *Zbog čega?*

– Ja sam politički aktivan, postojim u onoj meri koja mislim da priliči, odgovara i dolikuje meni, mojoj biografiji, mojim mogućnostima. Ja ne vidim sebe u stranačkim borbama, ne samo zbog toga što danas nisu stranačka pitanja na dnevnom redu, nego zaista pitanje države i opstanka naroda. Ovako razgovarajući, kako sam rekao Bojani Lekić⁸ na televiziji, ja sam aktivan. Od mene ne treba više očekivati, niti ima potrebe za tim. Mnogo je to komplikovano. Kada se jednom nekom politika zgadi, a vi govorite malopre o načinu vladanja, i o ljudima koji su žedni vlasti, vladanja i manipulisanja ljudima... Svi koji su upoznali kolika je to vlast i kolike su mogućnosti manipulacije narodom, ljudima, pojedincima, šta se sve može činiti ljudima, takvi koji tako žele vlast, njih se zaista treba bojati. Milošević je bio odličan manipulator i robama u preduzeću i novcem u banci. To je kvalitet. Ali, ja nisam znao da će on veštinu manipulacije robama i novcem preneti na ljudsko područje, što će se pokazati pogubno i za pojedinca, i za narod. Ne može se politikom baviti čovek koji nema neke strasti prema tome. Treba imati strasti, entuzijazma, želje, kao i u svakom poslu u kome se hoće da se napravi nešto. Ali, ko podredi sve u životu tome, bež' te od njega. U životu ima mnogo lepših stvari nego što je politika.

– *Na Osmoj sednici postoji čuvena rečenica koju je Dušan Čkrebić⁹ uputio Vama, rekavši da je Srbija umorna od lidera. Kasnije su Srbi dobili lidera, Slobodana Miloševića. Da li Milošević po Vašem mišljenju izražava većinsku volju građana Srbije? I dalje, gledajući Miloševićevu dugogodišnju vladavinu, da li je tačna teza da svaki narod ima vlast kakvu zasluži?*

– Mislim da se njegova podrška u narodu brzo tanji i da se dosta istanji-la, da je ona veoma mala sada. U demokratskim društvima on sa tom podrškom ne bi mogao da ostane na vlasti. Ali, sa ovako razjedinjenom opozicijom, i svojim veštinama da brani i odbrani vlast, on to uspeva još uvek. Problem je u tome što pada podrška njemu, ali ne raste podrška opoziciji. A raste gnev i nezadovoljstvo u narodu. To nosi velike opasnosti u sebi. Nedostatak artikulacije tog gneva i nezadovoljstvo mogu tu masu pretvoriti u krdo koje će nositi sve pred sobom, i što treba, i što ne treba.

TV Crne Gore, Emisija *Aritmija*, avgusta 1999.

Novinar: Tamara Nikčević

Napomene:

¹ Felipe Gonzales, dugogodišnji premijer Španije.

² France Popit, predsednik SK Slovenije.

³ Enver Hodža, predsednik Narodne Republike Albanije.

⁴ Vladika Artemije Radosavljević.

⁵ Dragoslav – Draža Marković, visoki državni i partijski funkcioner u Srbiji i Jugoslaviji. Videti njegove knjige: *Život i politika: 1967–1978*, 1-2, Beograd, 1987.

⁶ Jure Bilić, partijski i državni funkcioner u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Videti njegovu knjigu: *'71 koja je to godina*, Zagreb, 1990.

⁷ Bogdan Bogdanović, *Mrtvouzice. Jezičke zamke staljinizma*, Zagreb, 1988.

⁸ Videti u ovoj knjizi tekst *Slatke obmane...*

⁹ Dušan Čkrebić, partijski i državni funkcioner u Srbiji. Videti njegovu knjigu: *Zapisi na pesku. Sećanja*, Beograd, 1995.

Nisam izmislio Miloševića

Ivan Stambolić, nekada prvi čovek Srbije, poslednji je šef koga je ikad imao Slobodan Milošević. Za one koji misle da se Srbima sve ovo dogodilo zato što Milošević već dvanaest godina nema nikog iznad sebe, moglo bi to biti laskavo priznanje Stamboliću. Sa druge strane, mnogi mu prebacuju da je upravo on izmislio Miloševića. Danas, Stambolić je pažljivi posmatrač srpske političke scene, koji nema mnogo lepih reči ni za Miloševićeve protivnike, čiju trku sa režimom ocenjuje kao pat poziciju: »Mrtva trka umornih i kljastih sa mnogo mrtvih. Biće da je posredi ono Njegoševo: *Zlo se trpi u strahu od gorega*. Koga narod da bira kad se izborne strane ne razlikuju mnogo. Ili su napadno šovinističke ili sa diskretnim šarmom nacionalizma. Uz malobrojne izuzetke sadašnja i opozicija i pozicija izašle su iz istog nacionalno pregrejanog šinjela«, pesimističan je Stambolić.

Reporter: A ako biračima u Srbiji pođe za rukom da promene sadašnju vlast?

Stambolić: Nisam siguran da će nam svanuti kad ovaj režim padne. Narod je još uvek zaglušen trubama ratova. Kakvi god da su bili, a bili su prljavi, obavezivali su i žive i mrtve na patriotizam kao jedinu ideologiju. Međutim, u toj ideologiji nema novih ideja. Nova su jedino groblja, proteze i oskudice.

– Kako ocenjujete stanje vlasti u Srbiji?

– Priterana je uz sami zid. Uspaničenija i opasnija više nego ikada ranije. A nikada nije bila bezazlena. Ukinut joj je manevarski prostor i preostalo joj je da tapka u mestu služeći se trikovima i bengalskim vatrama. Njena strategija je preživeti do sutra, zadržati se još koji dan, a kada je sruše sa trona neka bude potop. To je očajničko mlataranje rukama očajnika.

– Ne bi li to ipak trebalo da bude podsticajno za opoziciju?

– Za veći deo opozicije koji je nedovoljno pronicljiv, svadljiv, trapav, to mlataranje rukama još uvek predstavlja zastrašujuću pretnju. Opozicija uzmiče. U odsustvu stranaka čiji bi programi bili dovoljno različiti da u sebe apsorbuju raspoloženje većine, građanima ne preostaje ništa drugo nego da svoj gnev usmere direktno na vlast. Po svoj prilici, na teren će istrčati stranački neorganizovana sila da raščisti zagađeni prostor oko režima i da se sa njim obračuna na svoj način.

– Govorite o građanskom ratu?

– Ne, ne pominjem nikakav građanski rat. Govorim o sukobu sa vladajućom klikom u stilu tipično srpskih, kratkih postupaka primenjivanih kroz istoriju. Kad knezovi, kao ni sada, nisu bili radi kavzi. Potrošila je podršku i vlast će morati da se nađe sa pobunjenim narodom u čeonom sudaru.

– *Kako režim ne pokazuje nameru da s vlasti siđe mirnim putem, da li je lažna dilema opozicije između ostanka režima i borbe protiv njega, pa i po cenu građanskog rata?*

– Naivno je očekivati od bilo koje vlasti da se odrekne onoga što je zadočila izborima. To se odnosi i na vlast u Srbiji, iako je ona isпустиła sve uslove da ode. Ma šta da ode, pobegne glavom bez obzira. Ali, ova vlast, a posebno njen čelnik, ništa u politici nisu radili mirnim putem, pa se sigurno neće dobrovoljno skloniti sa prestola. Da smo vi i ja u njegovoj koži, ne bismo smeli otvarati ni prozor na Belom dvoru, a kamoli ustupati policiju, vojsku ili vlast nekom drugom.

– *Kakvo je raspoloženje opozicije za građanski rat?*

– Precenjujete ih što mislite da bi oni, i kad bi hteli, bili u stanju da izazovu građanski rat. Iako o njima nemam nikakve iluzije, teško mi je da poverujem da bi opozicione stranke svoju šansu pre videle u građanskom ratu nego u izborima.

– *A ako Milošević izgubi na izborima?*

– Čak i kad bude izgubio izbore pitanje je da li će se usuditi da mirnim putem preda vlast. Ja ni u to nisam siguran. O tome se može samo nagađati.

– *Sredinom osamdesetih najavili ste ustavne promene u Srbiji zbog čega ste u delu političkog establišmenta smatrani nacionalistom. U čemu se tada Vaš put razlikovao od Miloševićevog?*

– Neukusno je da iz ove perspektive procenjujem sebe, pa ni one koji su me tada smatrali nacionalistom. Činjenica je da ničim nisam kumovao srpskom nacionalizmu u vremenu koje pominjete. Naprotiv. Prvi sam ga javno osudio. To su na svoj način potvrdili i svi kasniji događaji, počev od mog smenjivanja zavereničkim putem, pa do potpunog izopštavanja iz javnog života. Što se tiče razlike između mene i Miloševića, ja sam se sporazumevao sa Slovencima, Hrvatima, Crnogorcima, sa svima. Milošević je za svaku promenu ratovao sa svima osim sa Crnogorcima, ako i do toga ne dođe. Sada je u takvoj neprilici da su mu, za održavanje na vlasti, neprijatelji postali potrebni nego saradnici.

– *Nije to valjda jedina razlika između vas?*

– Pa evo, jasne razlike među nama iskazuju se potpuno različitim odnosom prema Memorandumu SANU. Taj manifest srpskog nacionalizma javno sam nazvao *in memoriamom* za Jugoslaviju i Srbiju. Za Miloševića Memorandum je bio jevanđelje. Više je nego očigledno, to su bila dva politička stava u bespoštednom sukobu. Moj politički stav prema Jugoslaviji bio je bez alternative: nedvosmisleno sam se zalagao za nju, za Srbiju u njoj, za Kosovo u njoj i Srbiji. Nacionalistička struja izborila se i to u krvi, za Srbiju bez Jugoslavije i Srbiju bez Kosova. Milošević je, nakon Osme sednice, svoj pristup problemima označio sa ili – ili. Ili će biti ovako, ili neće biti nikako. Ovo drugo je redovno postizao. Stvarajući prob-

leme drugima, nije se obazirao na to što se svi ti ponekad samo inadžijski izazovi vraćaju Srbiji kao bumerang.

– *Problem Kosova stariji je od Miloševića. Jeste li u Vaše vreme imali nešto što bi moglo da bude rešenje, a ne odugovlačenje situacije?*

– Jeste, postojalo je mnogo ranije. Ali, posle Kosovskog boja, Kosovo je danas prvi put krvavo razbojište. U vreme mog predsedničkog mandata stiglo se nadomak rešenja kosovskog problema uz punu saglasnost jugoslovenskog i kosovskog rukovodstva. Bio je postignut jedinstven dogovor o promenama i u saveznom i u republičkom ustavu. Promene su bile usmerene ka razrešenju spornih odnosa Srbije sa pokrajinama. Podneo sam ekspozice skupštini Srbije i dobio saglasnost. Samo četiri dana nakon usvajanja ekspozice hitno biva zakazana Osma sednica.

– *Šta se onda desilo?*

– Sve pada u vodu. Zapuštenu i zapetljanu kosovsku dramu razrešavali smo verujući da Albanci, u ravnopravnim uslovima, mogu postati Jugosloveni. Na pamet nam nije padalo da učenama Albance pretvaramo u Srbe.

– *Ali ste odugovlačili?*

– U odnosu na munjevit ratne pohode posle Osme sednice, možda smo radili sporo, ali dostižno. Odnosi naroda, pogotovo kada su nasledno opterećeni, nikada se ne daju lomiti preko kolena bez pogubnih posledica. Zato smo na Osmoj sednici i dovikivali zaobadanim Srbendama da suviše lako obećavaju brzinu. Sa tim iskustvima i danas verujem da do kosovske tragedije nije moralo doći. Utoliko mi je teže i žali je.

– *Da li je pojava fenomena Milošević presudno doprineo obračun sa liberalnom strujom u socijalističkom rukovodstvu Srbije s početka sedamdesetih? Vi ste kasnije bili izabranik upravo te struje koja je slomila liberalne?*

– Da je fenomen – jeste. A ko ga je stvorio? Mnoštvo činilaca moralo je učestvovati u stvaranju tako složenog i paradoksnog fenomena. Jedan činilac ne bi mogao biti dovoljan. Otkako postoji, srpski narod ispoljavao je težnju za vodom. Pola svoje istorije potrošio je u potrazi za vođama, carevima, despotima, kraljevima, a drugu polovinu gledajući kako da ih se kurtališe. Kao i svaki mali narod sa naglašenim kompleksima niže vrednosti, pokušavao je da svoje komplekse podmiri autoritarnošću samodržaca, »očeva naroda«, onih čija je reč prva i poslednja. Pomenuti fenomen zadovoljiće tu potrebu Srba i preko željene mere proglašavajući svoju samovolju za narodnu volju. Takav sticaj prilika pogoduje iščekivanju nekog ko će preseći sve čvorove, makar i mačem.

– *Je li to uradio Milošević?*

– Pominjani fenomen drži u potaji taj mač da bi ga na Osmoj sednici konačno isukao. Većina, čak i u CK, vidi u tom maču sverešavajući čarobni štapić. Šta onda da kažem za one milione neobaveštenih i poluobaveštenih ljudi koji se sjuraju na mitinge širom Srbije da vide čarobnjaka i da mu se poklone. U vreme obračuna sa liberalima, potpuno sam bio po strani. Mojim izborom na prvu poli-

tičku funkciju republičkog ranga otvaraju se vrata mlađoj generaciji. Nakon obračuna sa liberalima moj izbor ima hronološko značenje, nikako i političko. Ni »fenomen« ni ja nismo bili ni posredni ni neposredni učesnici u političkom odstrelu liberala.

– *Ali bili ste izabranik struje koja je slomila liberale?*

– Jesam. Eto, prevarili se ljudi. Kao što ću se ja, kasnije, prevariti kad se budem s obe ruke založio za Slobodana Miloševića.

– *Kako danas razmišljate o situaciji u kojoj ste Vi faktički doveli Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji? Da li se osećate posredno odgovornim?*

– Predložio sam ga za tim koji sam birao. Uvek sam ja njemu bio šef, a on meni nikad. Na moj predlog, izabran je po proceduri većinom glasova za predsednika CK. Zalagao sam se za njegov izbor jer sam iskreno verovao u njega. I njemu. Doduše, prilikom glasanja izostalo je jednoglasje, što je partiji palo u oči. Razmišljao sam: pa šta, jednoglasja su moguća samo oko mediokriteta, a on to nije. Istina, nije mi baš bilo jasno u čemu je on to neobičan, naročit. Ali, veoma sam se zalagao predlažući ga za najvišeg partijskog funkcionera. U obrazloženju predloga skrenuo sam pažnju i na neke njegove slabosti, što je u ono vreme bila velika novost, gotovo jeres.

– *Pričajte o vremenu kada ste radili zajedno.*

– Za svog saradnika birao sam ga dvadeset pet godina. Moja iskustva u radu sa njim bila su dobra. I u preduzeću gde se manipuliše robama, i u banci gde se manipuliše novcem. Bio je vrstan manipulator. To ipak nije bilo dovoljno da zaključim da će biti još bolji manipulator ljudima, jer sa njima nije kao sa robom i parama. Dva plus dva ne moraju biti četiri, mogu biti i onoliko koliko on zaključiti. Prvu takvu računicu on će izvesti na mojoj koži. Sledeće godine mene smenjuje, a sebe proizvodi ne samo za novog šefa već i za vožda, gospodara, pa čak i za marsovca. Zamalo pa će se obogotvoriti – personifikovaće slobodu. Slobodo! Sećate se – slikari ga slikaju, pesnici opevavaju, istoričari slave, od njegovih fotosa Srbija se ne vidi.

– *Ali, Vi ste prvi uvećali njegovu fotografiju?*

– Njegov fenomen nikako nije moj finalni proizvod. Možda poluproizvod. Čak i da sam ga izabrao pre četrnaest godina, moj greh bio bi neuporedivo manji od onih koji su sve ove godine klicali, birali ga sa sto četiri odsto? I sve to uprkos svim ratovima, porazima i stradanjima. Birao sam ga samo na godinu dana, a posle toga je biran kao svi besmrtnici, za nezamenjivog. Nikako se ne mogu osećati odgovornim za sve što je počinio nakon tog jednogodišnjeg mandata koji se završio pre svih ovih užasa. Utoliko mi je čudnije i dosadnije što me stalno neko propituje osećam li se krivim, a niko me nikada ne upita ko je, zašto i kako odgovoran za moje smenjivanje.

– *Kada ste prvi put Miloševića prepoznali kao opasnog čoveka?*

– Kada je već bilo kasno i da ga predupredim, a pogotovo sprečim. To je zakonito. Ko se prurušava, taj bira trenutak skidanja maske. Kome je u ono vreme

palo na um da će se Srbija dovde strmoglaviti, taj je morao biti proglašen umobolnim. I sa razlogom, jer je samo bezumlje i moglo proizvesti ovu propast.

– *Sećate li se poslednjih reči razmenjenih sa Miloševićem? Kada je to bilo?*

– Pitate me kao da sam razgovarao sa nekim velikim čovekom. Vidim, krajnje je vreme da o Miloševiću začutim zauvek.

– *Šta posle svega smatrate svojim najvećim moralnim kapitalom u politici?*

– Laskavo pitanje. Malo ko iz politike iznosi moralni kapital. Ako sam ga izneo, onda je to što sam se za sve vreme moje političke delatnosti dosledno, iako ne baš uspešno, borio protiv nacionalizma ne prestajući da se osećam Srbinom.

– *Imate li nameru da se vratite u politiku? Jeste li imali takvih ponuda?*

– Evo, i sa vama sam u politici na način koji je meni, posle svega, najprimereniji. Najugodnije mi je da sam u razgovorima. Pogotovo sa prijateljima, a ne u stranačkim borbama za vlast, na koje vi verovatno mislite. U tome nikako sebe ne vidim. Ovako sam u skladu sa samim sobom, sa svojim mogućnostima i ambicijama.

Reporter, Banja Luka, avgust 1999.

Novinar: Vanja Mekterović

Ka predkumanovskim granicama

TV 5: U Užicu ste bili relativno skoro, odnosno relativno davno. Posle koliko vremena ste tu i koji je povod bio za vaš boravak pre nekoliko meseci, odnosno već skoro godinu?

– Bio sam za vreme bombardovanja, posle, pošto je srušena pošta. Dva-tri dana sam ostao u ovim krajevima, na Zlatiboru i ovde. Taj put od Beograda dovde – tada je gađana ibarska magistrala na dva-tri mesta – bio je intenzivan i sumoran doživljaj, i bolje da o tome ne govorimo.

– Bolje da pređemo na teme koje naše sugrađane interesuju. Glavna tema je kuda ide Srbija u poslednjih deset godina.

– Da je ovde, nekim čudom, Radoje Domanović umesto mene, on bi to mnogo bolje umeo da objasni. Srbija hoće u prošlost, a ne može. A u budućnost neće. Ti veliki pokušaji, veliki naponi i velike žrtve koje čini već više od deset godina da se vrati u prošlost, doživljavaju poraz za porazom. Jer, u prošlost ne može, a u budućnost, kažem, neće. Budućnost bi htela natraške. Boji se budućnosti, boji se izazova promena, strah je i od drugog i drukčijeg. Uprkos stanju u kome se nalazi, uprkos svom zlu koje je preživela i koje preživljava i doživljava, ona nikako da se okrene budućnosti, da pokuša uhvatiti evropsko vreme za ovaj prostor. Srbija nastavlja i dalje da tumara, ispala iz istorije. Ona je kao zavezanih očiju, u bespuću, bestragiji nekoj, mimo sveta, protiv sveta, začikavajući i dalje taj svet. Kada govorim Srbija, ovde govorim o vlasti u Srbiji, u stvari o vladajućoj politici u Srbiji. Ne samo da inadžijski začikava ceo svet nego inadžijski začikava i svoj narod. Srbija se nalazi kao u nekom živom blatu. Dna nema, situacija je veoma sumorna i ona se – jedan veoma ugledni istoričar je to rekao ovih dana – nalazi pred istorijskim porazom. Pred opasnošću da narod nastavi svoje samorazaranje i da doživi ne iščiljavanje iz istorije, iz ove civilizacije, iz svetske zajednice naroda, nego da se zaista strmoglavi u provaliju.

Kuda ide Srbija i šta će s njom biti teško je pitanje, upravo zbog stanja o kome govorim. Moglo bi se o tome dugo pričati.

– Sve ima svoje uzroke i posledice. Situacija u kojoj se nalazimo sigurno ima svoje uzroke. Uzroci nas vraćaju puno vremena unazad, u vreme kad ste Vi imali određeni položaj i određeni uticaj i bili ste svedoci nekih događaja. Šta možete sada, posle ove vremenske distance, da kažete, kako je sve ovo krenulo, taj sunovrat i ti problemi o kojima smo govorili, šta je glavni uzrok i šta je suština problema?

– Mnoge stvari su bile jasne, bar generalno, i kad se odigravao čin pogrešnog izbora puta. A on se odigrao pre trinaest godina. Sada, sa naknadnom pameću, još su neke stvari jasnije, pa treba i koristiti tu naknadnu pamet. Bolje i naknadna, no kratka, uska, mala, ili nikakva. Pa i nju treba koristiti.

Sa ove distance, uzroci se mogu deliti na dve vrste. Jedni sežu u daleku prošlost i istoriju, imaju duboke istorijske korene kojima se može objasniti da sve ovo nije slučajnost, da se odgovori mogu tražiti u našem istorijskom pamćenju, šta je sve u njega deponovano, koji su sve nanosi, slojevi i struktura tog pamćenja, koje je u velikoj meri mitomansko. S druge strane, odgovori su u našem istorijskom mišljenju koje je megalomansko. Druga grupa uzroka se može tražiti u aktuelnim okolnostima u kojima se sve događalo. U nosiocima politike, ideologije, koja će odvesti srpski narod na pogrešan put, u pogrešan izbor, da umesto promena izabere obmane, i da se danas, u stvari, nađe pred pitanjem: promene ili obmane.

Rekao sam u odgovoru na prvo pitanje da se teško srpski narod opredeljuje za promene. To je veliki naš problem. I kada nas žestoko udara po glavi, kada je dogorelo do nokata, kada na svojoj koži sve osećamo, opet se teško opredeljujemo za promene. To su načelno te dve grupe uzroka.

Kada se govori o istorijskom pamćenju, istorijskoj svesti, istorijskom mišljenju, i mene i mnoge iskusnije i kompetentnije ljude je veoma iznenadilo to što se dogodilo, a pokazalo se da mi nismo dobro razumeli Jugoslaviju. Mi nismo dobro razumeli šta je Jugoslavija, šta je ta zajednica zajednicâ. Mi nismo dobro razumeli koji je interes srpskog naroda za tu zajednicu i koliki je taj interes. Mi to nismo shvatali, ili većina nije shvatala. Ja sam polazio od toga da je Jugoslavija iznad svih ideologija, da je to najveće dostignuće balkanskih naroda u poslednjih sto godina, da je sve što je mudro u tim narodima, pa i u srpskom narodu, bilo uloženo u tu ideju. Takvim glavama i ličnostima koje su se za to zalagale gotovo da danas među živima nema ravne ličnosti. Srpski narod se našao u jednoj zajedničkoj državi, kao i svi drugi za nju je imao veliki interes, čini mi se najveći, i njenim razbijanjem najveći je gubitnik.

Drugo, u tradiciji srpskog istorijskog mišljenja i svesti veoma je prisutan autoritarizam. Srbi hoće vođe. Ne vole poslovođe. Mi smo pola istorije potrošili da bismo pronašli i iznašli vođe, izvikali ih, a onda smo drugu polovinu trošili kako da se tih vođa kurtališemo. A trebaju nam poslovođe, trebaju nam ljudi koji će obavljati narodne poslove, biti pod kontrolom naroda i demokratskih institucija, promenljivi ljudi na svojim funkcijama, a ne vođe. Kod Srba je ta autoritarna svest veoma prisutna i jaka, kao što je u njihovoj svesti i kolektizam veoma jak. Zato se i izvikivanje vođe na trgovima, mitinzima, događalo u populističkom, masovnom narodnom pokretu, u jednoj kolektivnoj svesti, kolektivnom umu, u kome je pojedinac postajao bezuman. Uvek su to opasne istorijske prilike i okolnosti, tako da sam ja sa istorijskih uzroka zbivanja prešao na aktuelne. To u velikoj meri u samom startu i začetku stvari imalo sve odlike jedne beskrupulozne, pučističke borbe za vlast.

Na upražnjeno mesto velike moći jednog velikog višedecenijskog vođe počeli su da pretenduju i jurišaju mnogi. To se događalo više zakulisno, političkim nadigravanjima i nadgornjavanjima, ponajviše političkim smicalicama, kao što često u politici biva. Događalo se to u trenutku, u vreme, kada se jugoslovensko društvo nalazilo duboko u krizi, i u ekonomskoj, i u političkoj, i u moralnoj, i u velikoj krizi ideja. Vizija nema, kada se ne shvata da je u Sovjetski Savez došao Gorbačov i šta se tamo događa i menja. Kada se čak neće shvatiti ni kada padne Berlinski zid šta se stvarno zbiva. I mi tako i tada ispadamo iz tokova istorije, mi tako odlazimo na margine, u slepu ulicu, ne razaznavajući šta se u Evropi i svetu dešava. Mi ćemo čak nastaviti, kao što smo od nastanka moderne srpske države radili, da igramo na evropske podela i svade.

U svojoj istoriji mi smo bili veliki dobitnici i profiteri, stalno, sa svim zaslugama za to, sa svojim ogromnim ulozima, zato što smo se u evropskim sukobima, u podeljeloj Evropi – koja je četiri stotine godina besomučno topovima sama po sebi udarala, ne poznavajući ni samu sebe ni druge – mi smo se u tim evropskim sukobima uvek opredeljivali za pravu i pobedničku stranu i uvek iza toga bili dobitnici. Mi i sada mislimo da je Evropa podeljena i da je u onim sukobima, i pokušavamo da tu nešto ušičarimo.

Evropa se ujedinila. Evropa više nije što je bila. Evropa se dalje integriše. Igrati na kartu njenih podela, da mi nekoga zavađamo, da čak arbitriramo, da postajemo novi centar sveta... Mi bismo čak hteli Evropu da branimo, ne znam od koga kad se ona ne oseća ugroženom. Sve nas to dovodi u situaciju da agresivna režimska propaganda uspeva da govori, pa čak i da dopre do jednog sloja sveta, u njihove svesti da su svi protiv nas, da su sve ovo zavere. Mi nismo hteli da shvatimo, ja bih rekao, da je Lenjinova politička filozofija revolucije poražena Vilsonovom filozofijom evolucije i demokratije. Svidalo se to nama ili ne, ali život kao vrhunski sudija je presudio, i to je tako.

Drugo, nismo razumeli da je jedan sistem koji smo gradili, koji se mnogo razlikovao od evropskog i sovjetskog, pao na ispit. Možemo da analiziramo zašto. Svi razlozi su, izgleda, postojali da se stvori taj sistem, ali svi razlozi zbog kojih je on nastao i danas postoje. Pitanje uopšte nije jednostavno, ali stvar se tako dogodila, stvar se tako odigrala, svest se naglo u korenu promenila. Mi moramo da se prilagođavamo svetu. Mi smo mali narod, mi moramo da razumemo globalne, svetske procese i da iznalazimo svoje mesto u tim procesima, a ne da umišljamo da smo mi neki centar sveta koji će jurišati na nebo, izvoditi nove revolucije.

Mnogo se zadržavamo, uzroci su mnogi. Problem je u tome što se često vrši inverzija uzroka i posledica. I današnje posledice jedne politike, koje su katastrofalne, hoće da se uzmu za uzroke naših nevolja i muka. Kao da je neko drugi kriv za tu politiku i posledice, pa se posledice uzimaju kao uzroci našega stanja. Te inverzije se u propagandi, i ne samo u propagandi, dosta upotrebljavaju.

– Govorili ste o srpskoj potrebi da ima vođu. Kada je krenuo politički uspon Slobodana Miloševića, mnogi su rekli da se taj uspon dogodio upravo zahvalju-

jući Vama. Sa Miloševićem vi ste dugo godina sarađivali. Kakva je to saradnja bila i kako Vi sada, sa ove vremenske distance, gledate na taj period i na razvoj političkih događaja tog trenutka? Imaćemo i Osmu sednicu i sve ono što se dešavalo do sada, ali da analiziramo taj početak.

– Moja je sudbina da, izgleda, to pitanje ne mogu da izbegnem. Prvo, Milošević jeste fenomen, ali slučajan fenomen. Njega su rodile okolnosti. Da nije bilo njega, sticaj okolnosti i snaga u tim okolnostima, političkih, konstelacionih odnosa u Jugoslaviji, u tom paralelogramu sila koje su se stekle, rodile bi drugoga. Ne treba gubiti iz vida: posle Titove smrti, prvi i poslednji put će se staro jugoslovensko rukovodstvo na gotovo boljševički način ujediniti na Osmoj sednici, sa ciljem da se ja politički uklonim. Jedinstvo svih relevantnih i moćnih snaga te države, Jugoslavije, bilo je maksimalno. Tom jedinstvu rukovodstava SK Jugoslavije i svih republika pridružiće se, i u tom jedinstvu će se naći, na neobjašnjiv način, mnoge snage u Srbiji, i komunisti i nacionalisti. Tako da, što se moje političke sudbine tiče, i u onom trenutku mi je bilo jasno, a danas pogotovo, posle svega što sam čuo, pročitao i što su drugi svedoci tih događaja rekli – meni tada političkog spasa nije bilo. Što se tiče samog Miloševića, oni su za njega zdušno bili. On se veoma vešto prikrivao. I drugi, a i on sam, igrali su tako da je to ličilo na bal pod maskama. Onda su maske u jednom trenutku pale, sve se obznanilo. Ja sam poznavao jednog drukčijeg Miloševića, Miloševića u koga sam verovao. Bio sam za njega, jer sam bio protiv mediokriteta. Zalagao sam se u kadrovskoj politici da tako radim, uz sve rizike koje takva kadrovska politika nosi, jer kod mediokriteta ne možeš mnogo pogrešiti, ali ne možeš mnogo ni dobiti. On je bio neobičan, ne mogu dobro da definišem u čemu, ali je to bio odlučan čovek, energičan, borben čovek, spretan, efikasan. Ja nikada nisam mogao pomisliti, onako kako sam ga ja poznavao... Ovo je sad neko drugi koga ja uopšte ne poznajem i s kim se dvanaest-trinaest godina nisam ni sreo ni video... Nisam nikada pomislio da njegove osobine kada odu u krajnost mogu da se pretvore u svoju suprotnost: borbenost u ratobornost, odlučnost u bezobzirnost, efikasnost u brzopletost. A one su se u to pretvorile. Pretvorile su se i iz njega su provalile. Jedan čovek krenuo je na populističkom talasu koji ga je digao u oblake, i s tih oblaka ni danas ne silazi, uspevajući da svoju samovolju proglašava, ponekad i pretvara u volju naroda.

Slobodan Milošević je dvadeset pet godina bio moj veoma dobar saradnik. Uvek sam mu ja bio šef, a on meni nikad. Izgleda, to je bio uzrok što nisam uviđao šta otkriva čoveka: daš mu vlast, pa onda vidiš kakav je. Ali, ja sam predložio, i za to se mnogo založio, da ga izaberemo sa jednogodišnjim mandatom za predsednika CK SK Srbije. Tu ekipu sam ja u velikoj meri komponovao. Bio sam šef te ekipe. Ali, ja nisam samog sebe smenio, mene su drugi smenili, kao što će ti drugi njega obogotvoriti, u vođu pretvoriti, u mesiju s neba, da povede konačno srpski narod u izbavljenje od nekih zala. Sve će to raditi srpska elita koju smatram najodgovornijom za ono što se dogodilo srpskom narodu. Jedni će ga upoređivati sa Ruzveltom, s Pašićem, s De Golom, s Njegošem, a narod će to prihvatiti, i neće

biti ulice, kioska, izloga, automobila, šoferšajbne neoblepljene njegovim slikama. Jedna euforija će uhvatiti narod. On će krenuti sa obmanama kako će da reši goruće probleme tog naroda. Prirodno je što je narod želeo da se oni brzo reše, da se čvorovi raspetljivaju, rešavaju. Međutim, narod nije video da je obmanut, zaveden. Ponekad mi se činilo da su narodu slatke te obmane, takva je to bila široka podrška. Milošević će mačem seći te čvorove na način koji će nas zavezivati u hiljade novih čvorova, svojom silom i brzinom razrešavajući sve za dvadeset četiri sata odvešće nas na put totalnog poraza.

– *Inicijalna kapisla koja je populistički lansirala predsednika Miloševića bilo je Kosovo pre svega, odnosno ponuđen način rešavanja Kosova. Zatim, tu su odnosi sa drugim jugoslovenskim republikama, koji su se završili tako kako su se završili. Da li je u periodu do Miloševića, kada je Kosovo u pitanju i svi ti nagomilani problemi, moglo da se uradi više, kada ste i Vi verovatno imali mnogo više uticaja? Možete li da analizirate ono što je učinjeno od tog perioda, od Osme sednice, i sve što se dešavalo posle toga?*

– Kosovo je stari problem. Stariji od stare Srbije i star koliko i stara Srbija, ne samo prva Jugoslavija. Komplikovan i složen problem. Na Kosovu živi jedna nacionalna manjina i deo jednog naroda, druge kulture, vere, drugog jezika. Kosovo se više puta praznilo i punilo. Dugo je bilo u tom đavoljem krugu međusobnih revanšizama i osveta. Veliki su talozi u istorijskom pamćenju i nanosi i u jednom i u drugom narodu i ogromna su opterećenja. Ali, Kosovo je bilo rešiv problem, ili, Kosovo je bilo problem koji se mogao i morao rešavati, i uvek rešavati. Jednom zauvek se nije mogao rešiti, ali se morao i mogao rešavati.

Mi smo ga strpljivo rešavali i uporno, pregovorima i dogovorima, uz učešće cele Jugoslavije, koje smo sami tražili i insistirali na njemu, jer u nekim elementima prodor albanskog nacionalizma nije bio usmeren samo protiv Srbije, nego i protiv Jugoslavije. Odgovornost smo zajednički nosili. Imali smo na Kosovu jaka uporišta u borbi za zajednički život, ravnopravan život. To jeste išlo sporo, ali do pravih rešenja, a demokratskim putem, i dolazi se sporo, ali najefikasnije...

Tu ima još jedan previd oko Miloševića. Nikad nisam o njemu govorio. Šta je moj previd? Zbog krize u kojoj se nalazimo, sukoba, borbe, ja tražim energičnog čoveka, onakvog kakvog sam opisao. Efikasnog. Sa ovim iskustvom, znam da kriza ne traži takve ljude. Traži strpljive, mudre, odmerene, uporne, ljude hladnih glava, kojima je i moja pripadala, a ne vrućih, i to je glavni previd. Takav čovek u kriznom vremenu, u vremenu sukoba, političkih trvenja, s takvim osobinama, pokazalo se, bio je poguban.

Vraćam se... To jeste išlo sporo, moglo je brže, mnogo smo vremena potrošili. Nezadovoljstvo u narodu je brzo raslo, upravo zbog te sporosti. Međutim, ni to pitanje, niti ijedno srpsko pitanje, nije bilo ratno pitanje. Ratom se nijedno nije moglo rešiti. To nam je danas svima jasno. Može se kritikovati da je sporo tekao proces usaglašavanja, ali mi smo uspeli da 1986. godine postignemo saglasnost svih jugoslovenskih republika i federalnih organa o promeni onog dela

ustava koji se odnosi na uređenje odnosa Srbije i pokrajina, a koje federalni ustav reguliše. 1987. godine smo došli do sporazuma, taksativno, u saveznom ustavu, od člana do člana, šta treba promeniti da bi se problemi prevazišli u ustavu Srbije. Imali smo saglasnost i Kosova i Vojvodine, i u jednom i u drugom slučaju, iako se teško do toga dolazilo. Da kažem da sam možda najviše političke energije u to utrošio.

– *Da li je trebalo da utvrđene promene radikalno promene prethodno ustavno rešenje, ili uopšte sve probleme, ili su to bila kozmetička rešenja koja su donekle gasila požar, s obzirom da nema mnogo informacija u javnosti.*

– Radikalno ne, niti smo bili za to. Radikalno je ovo što imamo. Radikalan je ustav iz 1989. godine koji će ujediniti od Horgoša do Dragaša. Sa Dragašom znamo šta bi, sa Horgošom – videćemo. Ne radikalno, a ne ni kozmetički. Tu su bila rešenja koja je trebalo da obezbede da Srbija kao država u svim klasičnim državnim funkcijama funkcioniše do samoga vrha i da ima svoje nadležnosti u samom vrhu. I tu saglasnost smo bili postigli. Još neka rešenja mislim da je trebalo poboljšavati, a proces smo bili otvorili.

Kažete da u javnosti sve ovo nije mnogo poznato. I jedno i drugo je obnarodovano, ali čime je i kako zatrpano? Kada smo se u Jugoslaviji dogovorili oko ovih promena, i kad su objavljene, deset dana posle toga, doći će Memorandum SANU, koji će napraviti sasvim novu političku situaciju. Uspeli smo da se ne pokvari posao, da nastavimo rad na republičkom ustavu i došli smo do završetka posla u septembru, 1987. godine. Ja sam podneo ekspozice u Skupštini Srbije kao predsednik Predsedništva, obrazlažući naširoko promene, kakav je njihov karakter i priroda, objavljujući saglasnost obeju pokrajina o tim promenama. Smatrao sam to velikim olakšanjem, političkim izlaženjem iz stanja koje nam omogućava da idemo na prave reforme političkog i privrednog sistema ukupno, čime smo se takođe paralelno bavili.

Četiri dana posle tog ekspozicea biće, van svih poslovnčkih, statutarnih i drugih normi, telegramima, vanredno zakazana sednica, na kojoj će se odigrati puč Osme sednice. Pred tim pučem svi su zaboravili šta se u Skupštini izreklo i usvojilo. Onda je stvar krenula drugim tokom. Tada je Srbija izvršila pogrešan izbor, izbor pogrešnog puta. I nije u pitanju Milošević, nego mnogo šire, složenije i komplikovanije snage i interesi, koji su objektivno bili protiv interesa srpskog naroda.

– *Ova priča baca sasvim drugo svetlo na ceo taj period, sve ono što se dešavalo u Srbiji i Jugoslaviji. Prema Vašim rečima, Srbija je imala saglasnost ostalih federalnih jedinica za promene ustava. To znači da i Slovenija i Hrvatska nisu tada, bar javno, postavljale neke uslove i zvanično pravile svoje planove za otcepjenje, odnosno da nisu bežale iz Jugoslavije. Kako gledate, sa ove distance, ocenu rukovodstava tih drugih republika i šta je njihov interes tada bio?*

– Moram da kažem da su mi Kučan, Pozderac¹ i Bilić najviše pomogli u tim naporima, razume se, uz mnoge rasprave, noćima i danima. Ali su mi najviše pomogli. O takvom puču niko tada nije razmišljao. Postoji jedan drugi problem.

Ustav od 1974. mislim da na evropski i progresivan način rešava problem odnosa među republikama kada se radi o političkoj sferi: konsensualna demokratija, većinska demokratija, kombinacija obe u višenacionalnoj federativnoj državi, ravnopravnost, funkcije klasične države na nivou savezne države, izuzimajući rešenja političkih i drugih odnosa unutar Srbije, između pokrajina i nje. To taj ustav ne može elaborirati, kao ni srpski. Ali, može za generalno uređenje odnosa. Ekonomska rešenja u tom ustavu i ekonomski sistem koji je izgrađen po tom ustavu i ZUR-u, ili pokušaji da se izgradi, bili su čista utopija. Kao i svaka utopija, bilo je sve to zavodljivo. Sve je to bilo slatko u čitanju, ali nesprovodljivo u životu. Zbog toga ni politički odnosi neće funkcionisati iako su projektovani. Postoji jedan problem, da su republike koje pominjete, ali i Bosna i Hercegovina, kao i pokrajine, najtvrdokornije bile u branjenju tog ustava do kraja. I one su ga još žešće branile kad su posle Osmе sednice počeli na njega naleti iz Srbije. Razume se, kad su videli da odbrane nema, oni su »mili moji, kud koji«, spasavaj se ko može, u tom stanju koje je nastalo. Nije bilo takvih pretenzija, i to sa svom sigurnošću govorim.

Trebalo je menjati federaciju, trebalo je menjati tu zajednicu, reformisati je, trebalo je, pre svega, reformisati privredni sistem i njenu privrednu strukturu. To je sve nosilo potencije za prave reforme i promene. Nama je malo trebalo da iskoristimo u Evropsku uniju. Imalo se šta reformisati i promeniti. Mi smo bili industrijski srednje razvijena zemlja u Evropi, mi smo bili izvršili drugu industrijsku revoluciju. Problem je u tome što je ovo danas trulo, i nema šta da se reformiše, niti se može reformisati. U tome je problem. Trebalo je pristupiti reformi federacije, promenama u političkom, privrednom sistemu. To je bilo sve jasnije. Moram reći da je Srbija prednjačila u to vreme, na neki način je čak Beograd kao centar prednjačio u tom topljenju snega, u demokratizaciji, u mogućnostima da razna mišljenja dolaze na političku scenu i da vrše uticaj kroz razne forme i oblike. To nam je, doduše, zamerano, dosta. Međutim, tu su možda i oko borbe protiv nacionalizma pravljene neki previdi.

– Kada je došlo do buđenja, ili događanja naroda, pojavljuje se i nacionalizam. Da li mislite da je tadašnje rukovodstvo, pre Osmе sednice, postavilo korene da se nacionalizam i narod probudi – ne mora to da se svrsta pod jednu kategoriju – a koliko je za to odgovorna garnitura koja je posle došla? Šta je rezultat svega toga i da li je kao posledica moglo da se izbegne?

– Pre neki dan neko mi reče da me je baš Jože Vrhovec² optužio da je ovo politika koju sam i ja vodio. I kod mnogih, u drugim republikama, pre svega ovim koje ste pominjali, ta teza je dosta rasprostranjena. Mnogo je argumenata koje govore suprotno. Radilo se o sukobu dveju politika, samo što je jugoslovensko rukovodstvo htelo da ostane slepo, da ne vidi o čemu je reč. Ono će to shvatiti kad Milošević protiv njih povede rat. Njega će smatrati internacionalistom, ortodoksnim komunistom, a mene previše nacionalnim, a u Srbiji će Akademija nauka i drugi tvrditi da sam anacionalan. To je moja nevolja.

Nacionalizma ima u svakom narodu. I dok je nacija, biće i nacionalizma. Bitno je da li će nacija dopustiti da nacionalizam sa nekim slučajnim pustolovom nad njom izvrši nasilje. Ima li mehanizme odbrane od prisutne nacionalističke svesti u narodu. Bitno je da se demokratskim putem rešavaju problemi. Kao svaka druga nacija, i srpska nacija je imala svoje probleme, ali nije trebalo da ih rešava u sukobu s drugim narodima s kojima je bila u zajednici već dugi niz godina, nego samo u saradnji s njima.

Na kraju krajeva, ja sam Memorandum SANU, da uprostim stvar, nazvao *in memoriamom* za Jugoslaviju i za Srbiju. Da će razbiti i Srbiju i Jugoslaviju. Milošević je to uzeo kao svoje jevanđelje, kao svoju ratnu kartu i ratni projekat, koji je stavio na čelo mobilisanih i regrutovanih snaga koje treba da krenu da ga ostvare. Prema tome, da li je ona politika rodila ovu politiku, da li je to kontinuitet, pa se Ivan izmakao da bi prepustio drugome da realizuje... Sve što se može pročitati i u javnim i u tajnim dokumentima, i sve što postoji kao elemenat građenja naše politike u to vreme, pokazuje da nema ničeg zajedničkog između ove i one politike.

– *Šta mislite, kako građani Srbije reaguju, recimo, na ove informacije koje mogu čuti od Vas da je u suštini, prema Vašem mišljenju, sve ovo što se dešava sada i sve ono što se desilo, svi ratovi i sve nedaće koje su se desile, da je za sve to, u stvari, odgovorna politika Srbije? S obzirom na sve informacije koje su ovih godina dolazile do nas, da smo mi žrtve i da smo mi ti koji smo najviše trpeli i da su svi okrenuti protiv nas, počev od republika bivše federacije...*

– Znače, ovde veoma moćna, veoma organizovana, ne uvek tako nemaštovita, neinventivna, i ne uvek nelucidna propaganda, iako u celini dosta gruba, surova, rigidna, primitivna – uteruje u laž već trinaest godina. Dugo je to veoma efikasno uspevala. Sada, izgleda, to sve teže ide, u velikoj meri zahvaljujući i ovakvim televizijama, i informativnim institucijama kao što ste vi, kao i štampi, ali od toga se ne odustaje. Sada se izmišljaju planetarne laži, kojima se i dalje, u stvari, vlast spori sa samim životom. To nisu više ni politička, ni ideološka sporenja.

Ima tu i druga strana, razume se. Mene brine naša strana, moja strana, naš udes ovde, pa o tome govorim. Neće to lako dopirati. Najteže će nam biti – a to je i pretpostavka svega što ćemo morati da radimo kad se udaljimo od ove vlasti, nećemo se lako približiti Evropi ako to ne uradimo – da se suočimo sa istinom onakvom kakva jeste, da se pogledamo u ogledalo, ali ne krivo, i da sami vidimo šta nam se dogodilo, zašto nam se dogodilo, ko nas je i kako nas je zaveo, kuda nas je odveo, do čega nas je doveo. Suočavanje sa tom surovom, teškom istinom, to je pitanje svih pitanja, da bi se krenulo dalje.

Zato ja mislim, kada se govori o pitanju odgovornosti, da to nije ni akademsko, ni pravno, ni etničko, ni moralno pitanje. Pitanje odgovornosti je pitanje naše budućnosti. Drugima stoje njihove muke, problemi i suočavanja, ali dok se mi s tim ne suočimo... Postoji jedna stvar od koje ja polazim: do razbijanja Jugoslavije nije smelo ni moralo doći. Ona se mogla održati. A ona se mogla razbiti samo ratom.

Taj rat mogli su izazvati samo Srbi i jugoslovenska armija. One su udarna pesnica u razbijanju Jugoslavije, ne umanjujući odgovornost drugih. Svi u ratu snose deo krivice. Ona nikada u istoriji, u ratovima, nije bila ravnomerno izvagana.

– *Vaše reči imaju veliku težinu, s obzirom na sve što ste bili u tom periodu i na informacije koje imate. S obzirom na rat koji je bio u Sloveniji, u Hrvatskoj, u BiH, na Kosovu. To nije jedan rat, to je više ratova, išli smo iz rata u rat. Kažete da ti ratovi nisu morali da se dese, da do raspada zemlje nije moralo da dođe i da je, u stvari, politika Srbije i vojska, JNA, lupila rukom o sto. Kako je mogla da izgleda savremena istorija bivše SFRJ, sadašnje Srbije i možda neke buduće Jugoslavije, koja je mogla biti formirana i prekomponovana tada? Da li je moglo da se izbegne sve što se desilo tada i koji je put trebalo odabrati koji smo propustili?*

– Trebalo je da dobro pročitamo šta se zbiva u Poljskoj, šta se zbiva u Sovjetskom Savezu dolaskom Gorbačova; da dobro pročitamo šta se događa padom Berlinskog zida; da prihvatimo ono što nam je Evropa uz velike milijarde nudila, dakle, ne samo EU; da krenemo ka reformi političkog i privrednog sistema i da se kao mnogo spremnija ili gotovo potpuno pripremljena država, za razliku od onih koje su u Evropi, uključimo u evropske tokove integracije i da danas bude-mo ono što je Slovenija. Sve se to moglo. Zvali su nas, nudilo nam se. Bilo je na dohvat ruke, ali su usijane nacionalističke glave naših vođa, izgubljene u vremenu i prostoru, krenule da se tuku za prostor, za nove teritorije. A živimo na najne-naseljenijem delu Evrope, izuzimajući Kosovo. Biološki ni ovaj prostor ne možemo da držimo, a mi smo krenuli u ratove za nove prostore.

– *Vi tvrdite da je to ipak bio rat za teritoriju?*

– Da. Zato je on i tako anahron, pogotovo u današnjoj Evropi.

– *Kad je u pitanju zaštita nacionalnih interesa, »Svi Srbi u jednoj državi«, imali smo prethodno u SFRJ, pa onda očuvanje interesa u Republici Srpskoj Krajini, pa u Republici Srpskoj, formiranje srpske države tamo... sve je to bilo zvanično predstavljeno u formi zaštite interesa Srba koji žive tamo.*

– Problema je svuda bilo. Ideja »Svi Srbi u jednoj državi« stara je gotovo sto pedeset godina, i to je jedna od istorijskih konstanti. Jugoslavija je ostvarenje, ovaploćenje te težnje. Ali, ovo što kažu, etnocentrizam, jedna država, jedna nacija, jedan narod u jednoj državi, to što moderni svet više ne podnosi i ne trpi, što je Evropa upozoravala sve vreme... Mi smo krenuli u te ratove da bi svi Srbi živeli u jednoj državi, ali bez drugih naroda. Oni umovi iz elite, koji su najveći uticaj imali na formiranje svesti ovog naroda, svojom pameću nezasluzeno, govorili su da mi ne možemo da živimo sa drugim narodima. Mi moramo da se borimo za jednu državu, a to vodi etničkom čišćenju. To vodi u genocid, to vodi u rat.

– *Da li mislite da je poslednjim ratom koji smo imali, sa Zapadom, ratom oko Kosova, a na teritoriji sadašnje Jugoslavije, stavljena tačka ili mislite da bi možda neko novo žarište moglo da se otvori?*

– Ne znam.

– *Da li se taj proces koji je počeo, faktički, od Slovenije nastavlja dalje?*

– Proces razbijanja Jugoslavije još nije okončan. I dalje traje pred našim očima. I Kosovo i Crna Gora... Ja mislim da se u svim dosadašnjim ratovima srpski nacionalizam trošio. I da se taj nacionalizam u velikoj meri istrošio. Ali, osiromašenje ogromnog dela stanovništva i dalji proces njegovog osiromašenja i dovođenja na ivicu bede i gladi, stvara socijalna uporišta na kojima se ujedinjuju krajnje leve i radikalno desne opcije. Zato i kažemo, u stvari, da je beda usko grlo za demokratiju. U njoj su suženi uslovi za demokratiju. Ali, ujedinjavanje radikalno levih i radikalno desnih na siromaštvu, ono dalje traži neku mobilizaciju, neki naciocijalizam. Toga se bojim. Desnica i radikalna levica uvek su opasne posle izgubljenih ratova. Revanšizmi, osvetoljublja.

Na Kosovu je stvar takva kakva je. Pedeset hiljada stranih vojnika je tamo ušlo iz najmoćnijih svetskih armija, koji su njihova logistička podrška, iza kojih stoje politike tih država. Tamo više nema nijednog našeg vojnika ni policajca. To je međunarodni protektorat. Kosovo se može zadržati u okviru Srbije i Jugoslavije ako shvatimo da se Srbija mora organizovati kao policentrična, decentralizovana država, kakva ona u suštini i jeste, ako se slomi ta danas vladajuća centralistička vertikala. Srbija sreskih, okružnih načelnika kao u Miloševo vreme - to danas ne može. Ona se mora demokratizovati, mora se decentralizovati. Vlast se mora deliti. Ne mora se direktno Prištinom iz Beograda upravljati. Vlast i država nisu isto, a pogotovo vlast i društvena zajednica nisu isto. Te dve stvari treba razdvojiti. Lična vlast se ne može izjednačavati s državom i društvom. Demokratsko rešenje, uz poštovanje istorijskih, kulturoloških, ekonomskih, osobenosti i razlika jedino je rešenje. Između Vojvodine nekad, sad se to poravnjava, i Kosova, razlike u razvijenosti bile su ravne jugoslovenskom rasponu u razvijenosti. Danas je taj raspon gotovo evropski. To nikako ne može centralistički da funkcioniše, jer vodi u razbijanje. Ako se tako dogodi, Srbija će ne samo izgubiti Kosovo, nego nužno sebe dovesti na predkumanovske granice.

– *S obzirom na poslednji rat koji je vođen, da li se otvara novo žarište, neka nova kriza? Da li je to Crna Gora?*

– Bio sam skoro u Crnoj Gori...

Mislim da u Srbiji rasplet nije moguće kroz neki građanski rat, jer ko bi tu protiv koga vodio građanski rat: hoće li izbeglice iz Hrvatske, Krajine, da ratuju sa izbeglicama sa Kosova, hoće li učitelji da ratuju sa radnicima, hoće li profesori da ratuju sa inženjerima... To je sve u bedi ili na ivici bede. Oni su svi ujedinjeni, pod jednim krovom, krovom siromaštva. Naša ratnička batina namenjena drugima vraća nam se kao prosjački štap. Nema tu ko protiv koga da vodi građanski rat. Tu postoji opasnost, pri ovakvoj opoziciji, od naroda, izlivanja njegovog gneva i svih njegovih frustracija i nevolja. Može da dođe do eksplozije gneva na način koji će voditi u čeonu sukob sa vlašću, sa režimom, sa snagama prisile, pri čemu državna sila prerasta u nasilje. Sukob može da nastane između vlasti i naroda, a ne građanski.

O Crnoj Gori ja imam sasvim suprotno mišljenje. Meni se čini da je tamo veoma teško da se izbegne građanski rat. Tu su dve vojske, to je podeljen narod. Odgovornost nije pod Lovćenom, odgovornost je pod Avalom i ispod Avale. Mora biti sprečena najveća tragedija crnogorskog i srpskog naroda, a to je građanski rat u Crnoj Gori. A on, meni se čini, gotovo je izvestan. Znam da su teške stvari koje govorim, ali, tu smo mi zabili trn u zdravu nogu. Ne znam zašto.

– *Kakav je status, uloga, položaj Vojske Jugoslavije? Kažete, dole su dve vojske. Kakvo je Vaše mišljenje o ulozi VJ sada, s obzirom da su oprečne informacije i oprečna optuživanja i sa jedne i sa druge strane?*

– Uloga vojske je da brani granice. Vojska se u politiku ne bi smela nikako mešati, ni stajati iza jedne vlasti, iza jedne stranke, pogotovo vladara. Poslednjih deset godina ona ima gorka iskustva, koja je teško platila i iz kojih bi trebalo da izvuče neke pouke. Međutim, položaj vojske tamo direktno zavisi od načina na koji se tom vojskom komanduje. Mi imamo situaciju da je Crna Gora isključena iz mogućnosti da komanduje tom vojskom. Iz toga proizilaze sva zla i opasnosti. Ona ne sme iz toga biti isključena, a sada je isključena. Što postoji animozitet između predsednika države Jugoslavije i predsednika crnogorske države, ako postoji, to je njihova lična stvar. Oni ne smeju da dovedu u pitanje opstanak jedne državne zajednice do koje je stalo i jednom i drugom narodu.

Nema se političke mašte i veštine, dovoljno kreativnog i vizionarskog, da se sedne i vidi kako će se dalje. Da se zaista složeni problemi dvočlane federacije, u kojoj je takva razlika u veličini članica, reše i odnosi uredi tako da bude potaman i jednima i drugima.

– *Koja je razlika između buđenja nacionalne svesti i nacionalizma? Puno ste pominjali nacionalizam, posebno smo apostrofirali srpski nacionalizam. Upravo o tome govorimo. Na kojoj je strani buđenje nacionalne svesti, s obzirom da je na suprotnoj strani, pretpostavljam, nacionalizam?*

– Sve što smo postigli kao država, dugujemo buđenju nacionalne svesti. Nacionalizam je u borbi protiv okupatora imao pozitivno značenje. Ali, kada se u zajednici naroda on izvrgava u optužbe drugih da su protiv nas, pretvara se u mržnju prema drugome i koban je za narod. Rodoljublje, ako nije čovekoljublje, lažno je rodoljublje. Jer, mi smo pre svega ljudi, pa sve drugo. Prema tome, govorim o nacionalizmu koji je u stvari šovinizam, mržnja prema drugome. Mržnjom se nikad ništa nije stvorilo, kao ni inatima.

– *Govorili ste o uzrocima, o posledicama svega što se dešavalo. Šta činiti? Problemi su veliki, nagomilani, puno toga je iza nas, puno toga je ispred nas. Koji je način da se sve ovo reši, kako vidite trenutnu političku scenu Srbije, kakvo mesto ima pozicija, kakvo mesto ima opozicija? Šta mislite, da li je ova godina presudna i do kraja ove godine kako će taj politički sled da se odvija?*

– Pozicija vlasti je takva da se podrška koju je uživala veoma istanjila i da nastavlja da se tanji, da je sve manja. Vlast je sve nesigurnija. Ali, uporedo s tim procesom ide i proces jačanja represivnih snaga i poluga tog režima, što vodi da-

ljem zaoštavanju konflikata u društvu. Ne vidim zašto bi vladajuća koalicija danas popustila, pogotovo pred ovako neadekvanim i neorganizovanim pritiskom opozicije, da ide na izbore pre nego što u okviru zakonskog roka to njoj odgovara. Što bi režim išao u rizik predaje vlasti drugome, kada ona ne mora nikom da je preda. Što bi to načinjala? Ona se logično ponaša. Ona će nastaviti s propagandom uterivanja života u laž, kako to postmodernisti kažu, sa proizvodnjom virtuelnog života i virtuelne stvarnosti. Koliko to dopire do naroda? Čini mi se sve manje. Dokle će to tako ići, ne znam, ali umnogome zavisi od opozicije.

Stanje u opoziciji... Ako neko od njih nešto dobro učini, onaj drugi sve snage ulaže da to potre. Stanje u opoziciji, ja bih definisao, to su sitne male sujete, a veliki porazi već deset godina. Opozicioni lideri o interesima naroda govore kao o vrhovnim interesima, interesima iznad svega. Trebalo bi da se ponašaju u skladu s onim što govore.

Doduše, ovde je toliko toga rečeno i izgovoreno, tako malo pravog urađeno, a mnogo pogrešnog... Nedopustivo je da ne mogu tri meseca da se dogovore o jednom mitingu, a stanje naroda i države je očajno. Hoće da se dogovore o izbornim listama zajedno, a ne mogu da se dogovore o tome ko će da govori, o tome kako će da izgleda bina. Ne volim dalje o tome da govorim, jer ne bih hteo mnogo da ih napadam, s obzirom da u ovim uslovima njima uopšte nije lako. Ali, ja se ponekad pitam da li oni zaista žele vlast. Svaka opozicija liči na vlast, ali ova zaista previše liči na vladu. Međutim, to je politička ponuda koju imamo. Drugu nemamo. Moramo biti realni. Imperativ promene je iznad svega. To podrazumeva da dođemo do promenljive vlasti. To je osnovno. Prema tome, možemo mnogo zamerati, iluzije o opoziciji nema, ali ne budimo velike cepidlake, promene su imperativ. Treba naterati lidere da se ujedine. Mislim, ako bi se opozicija ujedinila, pri ovako istanjenoj podršci režimu, da bi mogla da dobije izbore koji bi zaista značili ne pobeđu, no poraz Miloševića i tog režima. To bi bio jedini put da se dođe do promene i primopredaje vlasti, uz najmanje žrtve i tragedije, drame. Opozicija to može, u njenim je rukama sve. Da li ona to hoće i hoće li ih građani naterati da ostave po strani sitne sujete i zadržice... Budimo realni i racionalni. Bitno je da dođe do promene, do one vlasti koja je promenljiva i koja mora biti izložena demokratskoj kontroli naroda i demokratskih institucija, i u kojoj će biti onemogućeno da pojedinac svoju volju proglašava voljom naroda.

– *Šta Vi očekujete do kraja ove godine? Da li očekujete i političke i društvene potrebe?*

– Ne znam kako da vam na to odgovorim, i da li umem da odgovorim. Imamo li čemu da se nadamo, i šta treba realno očekivati... Iscurilo je vreme. Zaista je narodu dogorelo do nokata. Idu izbori koji se moraju raspisati. Valjda se neće neki novi rat izabrati da bi se oni odlagali, nadajmo se da neće. Te su nam nade uvek bile izneverene. Uzalud smo se nadali da neće doći do dosadašnjih ratova. Opet kažem, sve zavisi od opozicije. Ne zavisi više od vlasti šta

će biti. Zavisi od opozicije, u njenim je rukama sve. Da li je ona dorasla tom istorijskom zadatku, pokazaće vreme. Ne usudujem se ništa konkretnije da prognoziram.

– *Vaše gostovanje je očigledno izazvalo veliko interesovanje naših gledalaca. Stiglo je puno pitanja. Jedno od pitanja je kakvo mišljenje imate o opoziciji, na to ste već odgovorili, a drugo je šta mislite o Vuku Draškoviću? Postavlja ga grupa gledalaca iz Užica.*

– Vuka Draškovića suviše malo poznajem da bih se usudio da javno sudim o njemu kao ličnosti.

– *Koliko znamo, bili ste direktor Jubmes banke. Kada ste smenjeni i zašto?*

– Smenjen sam pre više od dve i po godine. Hteo sam da oživim banku kao zajedničku jugoslovensku banku, jer nju su osnovali akcionari iz cele Jugoslavije. Da iste akcionare ponovo dovedemo u banku i da posluje na celom prostoru bivše Jugoslavije. Svi su to prihvatili, i akcionari iz Srbije. Odjednom, pred skupštinom banke stvar je poništena i ja sam smenjen.

– *Koji je razlog da se ranije niste odlučili da i Vi učestvujete ili da date svoje mišljenje, da li se mogao izbeći rat, a da se ne izgubi Kosovo? Odnosno, gde ste bili sve ove godine, zašto ste ćutali, kakav ste život vodili, da li je bilo nekih pritisaka?*

– Posle Osme sednice i mog proterivanja iz politike bio sam onemogućen dve-tri godine da bilo šta govorim. Devedesete, kad sam prvu priliku dobio, a to je bilo predvečerje rata, ja sam javno istupio upozoravajući da je rat tu, da dolazi, ohrabrujući dezertere. Rekao sam tada studentima³ da su najveći nacionalni heroji oni koji odbijaju da idu na Vukovar. Meni je bilo jasno da će Kosovo jednog dana, i Srbija, biti bombardovani. Ali, nisam mogao pretpostaviti kako će to ići, kao što nisam uopšte mogao pretpostaviti sva zla koja će se dogoditi. Ohrabrivao sam mlade. Kadijević⁴ u svojoj knjizi o tome piše. Dezerterstva je bilo. Mislim da su uspeali samo dvadesetak odsto da mobilišu tada. U Beogradu je bilo katastrofalno, valjda deset odsto. Ohrabrivao sam ljude da ne idu u taj rat i ustao sam protiv tog rata.

Posle sam povremeno nastupao i govorio, ali činim to jednom godišnje, eventualno dva puta. Izjašnjavam se o bitnim stvarima. Ja u političkim borbama nisam, da bih morao da svaki dan držim govore, ili izdajem saopštenja i zauzimam stavove. Ja sam prisutan u javnosti onoliko koliko mislim da je potrebno. Samo, pitanje je dokle to dopire.

– *Sledeće pitanje je: šta mislite, da li je opravdano što su vojska i sve ostale snage napustile Kosovo, kako biste Vi postupili da ste bili predsednik?*

– Ne bih nikada sebe u tu situaciju doveo. A kada se neko u tu situaciju dovede, onda mora i da rešava tu stvar. Prvo, ratovati sa devedanaest najmoćnijih država na svetu, bez obzira na pravnu zasnovanost te ratne akcije, koju će UN naknadno sankcionisati, dati joj legitimitet, čista je besmislica, samoubilačka stvar. Sve drugo oko Kosova i sa Kosovom bilo je prihvatljivije nego ga faktički

izgubiti. Nekada smo izgubili boj, sada se bojim da zaista ne izgubimo i Kosovo. Šta sve nismo pogubili i koje žrtve nisu pale da bismo zadobili carstvo nebesko, a postali smo najveći ovozemaljski gubitnici.

– *Kako vidite Balkan u narednih nekoliko godina i odnose sa bivšim republikama Jugoslavije?*

– Život i interesi će pobediti, i pobeđivali su uvek. Prema tome, moramo se izmiriti sa onima sa kojima smo zajedno sedamdeset godina živeli, s kojima smo najbliži. Odatle treba da počnemo. Neće nas svet primiti ako to ne uradimo. Počeće i polako mostovi da se grade i podižu. Mostovi koje smo u svim ustancima i oslobodilačkim ratovima dosad podizali. Ne može se obnoviti jugoslovenska državna zajednica, ali taj prostor će se u okviru EU sigurno u narednih dvadesetak godina integrisati i pitanja koja danas postavljamo, pogotovo teritorijalna i pitanja granice, relativizovaće se. Dobiće drugi značaj. Naše današnje bitke oko suvereniteta na stari, klasičan način shvaćene, nisu ništa drugo nego enverizacija Jugoslavije, zatvaranje i podizanje zidova oko Jugoslavije, da bi se unutar nje sačuvala vlast. A to je samoubilačka politika. To nije odbrana nacionalnih interesa i suvereniteta naroda. On te interese može da odbrani samo u zajednici sa drugim narodima.

– *Kako vidite sadašnje i buduće odnose Srbije i Crne Gore?*

– Ja se nadam, o tome sam govorio na crnogorskoj televiziji, da se neće dozvoliti da se ta zajednica razbije, ali treba da se drukčije postavi. Bila bi i za jedan i za drugi narod šteta da do toga dođe. Nadam se da do toga neće doći, a rekao sam malopre, da je to na ivici.

– *Kakvo mišljenje imate o studentskom pokretu »Otpor«?*

– Malo znam o tome. To je interesantna organizacija koja se kapilarno širi po Srbiji. Svaki dan čujem po dve-tri vesti da su neki uhapšeni, proganjani, po malim, velikim gradovima u Srbiji. To je prekrilo celu Srbiju. Informacije o tome nemam. To sigurno imaju oni koji proganjaju i hapse.

– *Evo jednog veoma zanimljivog pitanja. Šta biste Vi uradili ako bi Vam narod poverio da budete predsednik Jugoslavije? Da li biste se prihvatili političke kandidature, i uopšte političkog angažovanja posle Vaše političke prošlosti, odnosno karijere, i pauze koju ste imali? Da li ste o tome razmišljali?*

– Ne vidim nikakve uslove za to. Ja sam jednom politički poražen, ali se nikada nisam osećao poražen kao čovek. Nazivali su nas poraženim snagama. Od početka sam znao da je druga strana poražena, što nikako nije utešno. Doživio sam u politici i to, sve sam preživio, bio sam sve što se može biti. Ne vidim ni uslove. Znae, tu ima jedna stvar... Gledam ovo sada, i ponekad mi liči na razbojništvo... Jednom sam rekao da mi se politika zgadila, a ima mnogo razloga da se čoveku zgadi. Kada se onemoguću, satire, uništi prava politika, čovek izgubi interes za bilo kakav politički rad. A nama ovde tek predstoji stvaranje uslova za pravu politiku. Sve što smo govorili, odnosilo se, u stvari, na personalnu promenu, na promenu kormilara. Treba da se razgovara kad taj brod promeni smer, kako taj

smer treba da izgleda. Ne razmišljam o tome... Da bih se kandidovao, morao bih da odlučim za šta da se kandidujem, a ja u stranke ne mogu niti hoću. Ne razmišljam o tome.

– *Vidimo da dobro izgledate i da ste u punoj kondiciji. Čime se bavite i kako to obezbeđujete?*

– Lično pitanje, hvala vam. U ovim godinama lepo je čuti kad vam to neko kaže. Ima tri životna doba: mladost, zrelost i »dobro izgleda«. Ja sam u fazi – »dobro izgleda«.

Juče sam dvanaest kilometara istrčao u Košutnjaku, pa sam onda pošao u Ivanjicu. Redovno se rekreiram, trčim, plivam i skijam kad snega ima. Nikada nisam prekidao da održavam kondiciju, uprkos svemu što mi se događalo, to me je održalo. Tome mogu da zahvalim.

– *Sledeće pitanje postavlja Dragan iz Užica: »Objasnite odnos Miloša Obrenovića sa kumom, i Vaš sa Vašim kumom, i kažite dokle će nas odvesti Miloševićev inat?«*

– Karađordev i Milošev odnos znamo, i znamo kako se završio. A Milošević i ja nismo kumovi, prema tome, ne možemo da razgovaramo o nama kao kumovima.

– *Slobodan Petrović: »Da li se osećate krivim, s obzirom da ste Miloševića vodili iz stolice u stolicu?« O tome smo govorili na samom početku.*

– Nema nikoga, pogotovo to ne mogu biti ja koji sam radio poslove koje sam radio, ko se ne može osećati odgovornim. Osećam se odgovornim, ne krivim, za mnoge stvari, a za ovu ne, imajući u vidu sve ono što sam rekao... Drugi su njega napravili voždom, a ne ja. Bio mi je dobar saradnik, i kao na saradnika nikakvu primedbu na njega nemam. Dobro je manipulisao robama u preduzeću kad mi je bio pomoćnik, dobro je u banci manipulisao novcem. Što će on veštinu manipulisanja primeniti na narod, ljude, da prevari narod, za to ja ne nosim odgovornost.

– *Na kojim ste funkcijama bili do penzionisanja?*

– Bio sam direktor, predsednik Privredne komore, sekretar CK, predsednik Gradskog komiteta SK Beograda, predsednik vlade, predsednik CK Srbije i predsednik Predsedništva. Nabrojah mnogo funkcija. To je vreme rotiranja i brzog menjanja...

– *Koje lične poteze će povući Milošević u ovoj godini?*

– I dosadašnje njegove poteze je bilo teško predvideti. U ovoj situaciji pogotovo. Neće one kojima se većina naroda nada, to je sigurno.

– *Miško iz Gradske ulice: »Da li se osećate imalo krivim za propadanje Srbije i srpskog naroda? Smatram da vas nije bilo u politici u Srbiji, da ne bi bilo ni bračnog para Milošević–Marković?«*

– To je ta vrsta razmišljanja kojima ništa ne zameram, o kojima smo govorili. Ja tako ne mislim. Da nisam smenjen, da je ostalo kako je bilo planirano da bude, ne bi on dobio tu mogućnost koju je dobio, ali su previše jake snage bile

zainteresovane da ja iz politike odem. Zaigraće na njega, ne znajući šta rade i koji duh iz boce puštaju.

– *Vlada iz Užica: »Na kojoj funkciji ste bili 1974. godine i šta o tome mislite?«*

– Pretpostavljam zbog ustava.

Bio sam direktor »Tehnogasa«, ili sam već bio prešao u Komoru. Ako je zbog ustava, nisam učestvovao u izradi ni ustava ni ZUR-a, ali to ne znači ništa.

– *Gledalac iz Jakšićeve ulice: »Želim da vam se zahvalim na rečenici da je raspadom Jugoslavije Srbija najviše izgubila i da Vam postavim pitanje da li je došlo do direktnog sukoba između vas i Miloševića?«*

– Žešći nije mogao biti. Politički te neko likvidira, sve vreme hoće na tebi kao političkom mrtvacu da diže sebi spomenik, da mu služiš kao postament.

– *Petrović iz Užica: »Zašto niste bili energičniji na Osmoj sednici i rekli srpskom narodu kakav čovek dolazi na vaše mesto?«*

– To je pravo pitanje, i to je danas moja dilema. Stvar je bila završena. Osmo sednica je bila pozorište za narod, da bi se zaveo narod, režirana do kraja, sa polučasovnim odlaganjem prenošena na televiziji da bi se sprečila eventualna zbrka u javnosti... Dragiša Pavlović je smatrao da se treba boriti do kraja, do zadnje konsekvence, uprkos tome što nam je jasno šta je bilo...

Stvar je rešena pre Osme sednice. Bez obzira što je ona rešena sa jednim glasom većine. Kada sam pre sednice, prve sednice na kojoj je puč u stvari izveden, video odnos jugoslovenskog rukovodstva i ljudi iz njega prema meni, i ljudi iz nekih službi, važnih, ključnih, shvatio sam da je sve izlišno i besmisleno i da angažovanjem na Osmoj sednici samo dajemo šansu da još deset govornika dobi je reč. I da još pola metra idem pod zemlju, i još pola metra... Bio sam za to da se što pre završi, da Dragiša Pavlović samo jednom govori, da se što pre to čudo završi jer je samo sejalo otrov. Ta televizija je zračila kao Černobilj u narodu...

Na Osmoj sednici je započet, u stvari, rat. Jer, svi ratovi počinju verbalnim ratom. Tu je počeo verbalni rat. Bogdan Bogdanović je izvršio jezičku analizu te sednice, kojom je dokazao da je svakom trebalo da bude jasno da je tu objavljen rat.

– *Dragan iz Užica: »Pozdrav i dva pitanja. Šta je sa bivšim državnim rukovodiocima ondašnje Jugoslavije i imate li kontakt sa njima, na primer, bivšim generalima Kukanjem⁵, Adžićem⁶, članom Predsedništva Jovićem⁷, Kostićem⁸ i ostalima?«*

– Nisam te generale poznavao. U moje vreme nisam imao priliku da dodem u dodir sa njima, nisu bili na tim funkcijama. Kostića takođe nisam poznavao. To su ljudi koji su posle došli. Boru Jovića sam poznavao, ali s tim ljudima... Imao sam kontakt s Veselinom Đuranovićem⁹ dok nije umro. Sa Stipetom Šuvarom imam kontakt, uprkos tome što je za Osmu sednicu imao razumevanja. Ali, imamo veoma korektan odnos. On je javno rekao zašto je bio za to i da se kaje, da je pogrešio, i šta je prevideo. Hrabro je kad čovek prizna svoju grešku. Mi normal-

no komuniciramo, sastajemo se, viđamo. Sa Kučanom, ali zadnje dve-tri godine nisam... Prisećam se... S Kirom Gligorovim sam u stalnim vezama, kontaktima i odnosima.

– *Imate li možda kontakt sa sadašnjim predsednikom Hrvatske?*

– S Mesićem se dobro znam. Telefonski smo se čuli i u toku kampanje i čestitao sam mu posle pobede. Mi se dobro znamo. Imam kontakte sa Stipetom i rešavam se da ovih dana idem u Zagreb. Kao i sa Račanom¹⁰, njega visoko cenim.

– *Da li ćete se sresti sa sadašnjim vrhom hrvatske države?*

– Hoću, hoću, dogovorili smo se da se sretnemo. Ja sam im čestitao obojici, ali hoću i da ih vidim. U toku rata sam odlazio tamo i viđao sam ih. Stipeta sam viđao, pred kraj rata sam dugo bio u Zagrebu. Video sam i Šuvara.

– *Kako vidite sebe u ovom trenutku na političkoj sceni Srbije i ko je po Vašem mišljenju najodgovorniji za sadašnje stanje u zemlji? Na drugi deo pitanja ste već odgovorili.*

– I na prvi sam odgovorio.

– *Šta vam je značilo kada ste na proslavi Dana ustanka 1981. godine rekli da su prošla vremena kada se govorilo da je mala Srbija – velika Jugoslavija i obratno?*

– To ja nisam rekao. Ja sam govorio 7. jula 1985. u Užicu na proslavi Dana ustanka. Taj govor sam skoro gledao. Uplašio sam se svojih predviđanja. Znam da sam hteo malo da zaplašim ljude, da se trgnu, odosmo dođavola, ali da se toliko predvidi, to me je iznenadilo... A to mala Srbija – velika Jugoslavija, tom terminologijom se nikad nisam služio. Ja sam na drugi način brinuo brige Srbije i mislim da je taj način pravi. A jesam brinuo i za njene interese se borio jer to mi je bila dužnost, i pravo, kao i svakom drugom. Svaki ima svoj interes, zavisi koji. Onaj prodava, ovaj kupuje. Ovome što kupuje je skupo, onome što prodaje je jeftino, pa se negde nađu. Politika je kompromis, kao što je i trgovina kompromis. Ja sam upravo optužen zato što sam bio za kompromis u politici, to je bila glavna optužnica. Brzo su posle počeli da pričaju da je to kvalitet, i da se moraju praviti kompromisi. Kad ih pritegne međunarodna zajednica... Doduše, to su diktati međunarodne zajednice, nisu kompromisi.

– *Nazim Gegić: »Pitam bivšeg okorelog komunistu Ivana Stambolića otkud toliko mržnje prema današnjem režimu, kako ga vi nazivate i vaši istomišljenici?«*

– Ako me pita kao bivšeg komunistu... Zato što taj režim nema nikakve veze i nikakav kontinuitet, sem personalni, s režimom na koji on misli. To je najveća zbrka i zablude i jedno od kukavičijih jaja koje se podmeće srpskom narodu i koje konfuziju pravi u glavama srpskog naroda. Najveća podvala. To je igranje. Da ćeš da izmiriš i nacionalizam i komuniste... Zato tako govorim. Jedan od najvećih zločina koji je napravljen je upravo zbrka u glavama ljudi, koji su na taj način prevareni. A prevarili su ih oni koji su ovaj sistem stvarali.

– *Da li Ivan misli da će jedan veliki Milošević tako lako pasti?*

– Nikako ne mislim da će lako pasti. Govorio sam da će to biti teško i dramatično, imajući sve okolnosti u vidu. On je veliki, on je moćan, zato što ima silu u svojim rukama. Ne radi se ni o kakvom velikom čoveku.

– *Verujete li da će doći do referenduma da se Milošević izabere za doživotnog predsednika Jugoslavije?*

– Ne verujem da će dotle doći.

– *Dobrila iz Užica: »Zašto tvrdite da su Srbi imali najveći interes za Jugoslavijom, kada se zna da su ostale republike iz njenog sastava najviše profitirale, kao Hrvatska koja je bila naklonjena fašistima i sada prvi put dobila svoju državnost?«*

– NDH je naklonjena fašistima. Čitao sam dokumenta, ima dvadeset jedna hiljada dokumenata u stranim arhivama, u kojima sam našao dokaze saradnje četnika i ustaša. To jeste bila fašistička država. Tu se slažem.

Oko profitiranja, svi smo profitirali. Mislim da će svaka nacija u Jugoslaviji taj period zabeležiti kao Periklovo doba i, kad prođu strasti, emocije i sadašnje jednostranosti, svaki će narod objektivnom analizom konstatovati da je to bio period kada je najveće uzlete napravio, i u umetnosti, kulturi, ekonomiji, i u stvari slobode i nacionalnog konstituisanja i osvešćivanja.

Ko je veći dobitnik? Ja sam pokrenuo pitanje oko ekonomskog položaja Srbije u Jugoslaviji, borio se mnogo oko toga u Jugoslaviji i dobio mnogo rana. Dugo je to trajalo, godinama, ali u cilju da se izborimo za svoju bolju poziciju i interese, a ne da bismo odveli u sukobe... Znaite, kad se istovremeno gradi kanal Dunav–Tisa–Dunav, barska pruga, autoput, to nas odvede u razgovor u kome nema zelene grane, ali se za svoje interese uvek treba boriti.

– *Šta je komunistička ideologija donela srpskom narodu?*

– Donela je jedan sistem, jednu narodnu revoluciju koja je imala ideale da potlačenima, osiromašenima pomogne, da reši probleme razlika u društvu. Donela mu je oslobodilački rat protiv fašizma, s kojim se ovaj narod može ponositi, a ovaj grad pogotovo. I donela mu je društveni sistem koji će na nivou razvijenosti na kome smo mi bili biti najefikasniji sistem. Svuda u svetu se ta vrsta koncentracije, centralizacije i upravljanja privredom, planski, pokazala efikasnom, ali samo od 500-600 dolara, do 2.000 dolara po glavi stanovnika. Dalje, nema trusta mozgova koji može da upravlja ekonomijom, bez nevidljive ruke tržišta i signala koje daje tržište. Bez tržišta daljeg napretka nije bilo. To se shvatilo 1965, krenulo se u reforme, a 1968. odustalo. Zašto? Zatim se išlo do ZUR-a¹¹ koji će biti utopija.

– *Gledalac iz Užica: »Da li ste član neke stranke i da li biste izašli u ovom trenutku na večeru sa Miloševićem?«*

– Sa Miloševićem ne bih izašao na večeru, a ni u jednoj stranci nisam. Ima mnogo prijatnijih ljudi sa kojima bih voleo da večeram.

– *Zašto niste formirali stranku i da li ćete se kandidovati za predsednika Srbije na predstojećim izborima?*

– Niti ću se kandidovati, niti formirati stranku. Ne umem ja da strančarim. Umeo sam kad je bila jedna stranka, partijska država, to je bilo drugačije. Ne bih sad umeo da se snađem u njihovom prepucavanju, nadgornjavanju i u ovom verbalnom ratu gde su krupne reči, pa ko koga odstrela... Ne volim to.

– *Bili ste prvi čovek SK Srbije i dugo godina komunista. Da li se ponosite ili stidite tog perioda života?*

– Ponosim se.

– *Da li je moguće da su nam tolike zemlje sveta neprijatelji, ili su to političari koji nam stvaraju neprijatelje? Šta mislite da Srbija bude monarhija?*

– Mi stvaramo sebi neprijatelje i uvek je to tako. I u našem kraju se kaže: ako svi kažu da si pijan, lezi pa se valjaj. Kako to da svi misle jedno, a mi drugo, i mislimo da smo u pravu? Ja nisam monarhista, ja sam republikanac.

– *Pozdrav za Stambolića. Da Vam Bog dobro dâ. Šta vi nudite bolje? Kažite šta je istina, jer je ovaj narod to zaslužio.*

– Ne postoji samo jedna istina. Ovo je neka moja i moje viđenje istine. Večeras smo jedno zrnce istine bacili u neki zajednički fond.

– *Za koga ćete glasati na sledećim izborima?*

– To je pravo koje svako zadržava za sebe. Sigurno za opoziciju, najradije bih za jedinstvenu opoziciju, iako su različiti, i tek će da se vidi ko su i šta su. A sad neka završe jedan deo posla, nek probiju obruč.

– *Čiji je produkt Mirjana Marković i da li ona vlada Srbijom?*

– Mira je produkt svog supruga i svoje ambicije, valjda. Ali, ja o toj osobi ne volim da govorim i nemojte me dalje pitati.

– *Da li biste 1991. godine, da ste se pitali, pristali da potpišete konfederaciju tipa Velike Britanije?*

– Ako drugog dogovora ne bi moglo biti, zašto da ne? Sve ono što sprečava sukobe, što omogućava pregovore, smatrao bih prihvatljivim.

– *Da li mislite da bi opozicija sačuvala Kosmet?*

– Na znam ko sad može da sačuva Kosmet. Ali, sadašnje ponašanje opozicionih stranaka potpuno je identično trima vladajućim strankama. Način na koji to rade, način na koji i dalje podgrevaju i potpaljuju tu stvar, to nije put da se Kosovo spase.

– *Da li mislite da bi bilo bolje da nije ukinuta autonomija Kosova i Metohije?*

– Kako da ne. To nije smelo da se čini. Zato govorim o policentričnoj, decentralizovanoj, složenoj Srbiji kao načinu njenog funkcionisanja, jer je to u njenu korist. Bez toga, kažem, doći ćemo na pretkumanovsku Srbiju.

– *Da li verujete u dobre namere Šešelja kada je u pitanju Srbija?*

– Hajde i o njemu da ne pričamo, da idemo dalje... Dosadismo i Bogu i narodu.

– *Koliko vremena niste bili u javnosti i zašto se baš sada pojavljujete i možete li, s obzirom na neka govorkanja, da budete most za silazak Miloševića s vlasti?*

– Darko me je nagovorio, zato sam došao. Bio je vešt u tom nagovaranju, išao je na sentimentalne, emotivne veze.

– *Imamo još deset minuta do kraja emisije. Užičanka: »Pozdrav za gosta, gost je pun pogodak.«*

– Hvala.

– *Da li mislite da bi ovakve emisije eventualno preferirale i vaše političke kolege koje sada nisu u politici, da bi trebalo da se pojavljuju na medijima?*

– Treba svako ko razumno misli da se pojavljuje. Ko može da pomogne da se svi zajedno okupljamo u jednu kolonu... Ne volim tu reč, formirali smo kolonu i otvorili vrata za izbeglice u Evropu i iz Evrope ovamo... Nego da se ujedinjujemo oko zadatka da dođe do promena, da stvorimo uslove za demokratizaciju Srbije.

– *Slobodan Petrović ima pitanje koga smo se dotakli, ali niste puno odgovorili: »Gospodine Stamboliću, recite srpskom narodu o ulozi Dobrice Ćosića u pravljenju Memoranduma i stvaranju Velike Srbije. Kolike su zasluge Dobrice Ćosića u svemu ovome?*

– Ogromne. Smatram ga jednim od najodgovornijih ljudi za ovo što se dogodilo. Ne bih dalje elaborirao. Mnogo bi se o tome moglo govoriti, i treba govoriti. To je ono što ja govorim, suočavanje i otrežnjavanje.

– *Prokomentarišite razlike i paralele između Titove i Miloševićeve torture.*

– Ne volim komparacije Tito – Milošević. Tito je bio veliki državnik, svet-skog formata, čovek koji je maestralno tu zemlju, tu slamku među vihorovima, vodio između velikih sila i dva bloka, s greškama, manama, promašajima kojih je uvek bilo, kojima će istorija dati odgovarajuće mesto. On je bio autoritarni vladar, koji se ničega nije bojao, pa zato i nije bio mnogo surov i grub. Milošević se boji, plašljiv je, inferioran, i zato može da bude zao i opasan. Tito se osećao superior-nim, sigurnim. Bio je vođa i nije slučajno što je bio tako omiljen u Srbiji. Srbi vole vođe. Ima vođa i vođa... Ali, ja sam protiv vođa. Ja sam za poslovode. Imaš da odradiš narodni posao, taj i taj, četiri godine, i doviđenja. Idi u fabriku, na svoj posao. Dolazi drugi, ko se u konkurenciji projekata, ideja, programa, pokazao pri-mamljivijim narodu, pa da ga probamo.

– *Kako smo se mi konfrontirali sa svetom, kada nismo nikome objavili rat niti smo tražili da nas devetnaest zemalja napadne? Da li je trebalo da kao noje-vi zabijemo glavu u pesak i da ne pomognemo Srbima u Hrvatskoj i Bosni, koji su bili šikanirani od tamošnjih vlasti, ili je pak trebalo dozvoliti NATO da šparta Srbijom i da nas silom oružja i arogancijom uči demokratiji?*

– Nije to tako, u tome je stvar. Pitanje Srba u Hrvatskoj nikako nije bilo ratno pitanje, kao ni Srba u Bosni. Mi smo bili bročano pola naroda cele Jugoslavije u zajedničkoj kući, šestoro čeljadi, plus dvoje, bili smo najbrojniji. Polovinu smo činili. Nama su nametnuli da smo mi, najbrojniji, u zajedničkoj kući ugroženi. I to posle Tita. To je bila besmislica. A snaga najbrojnijeg naroda je bila znatna: kulturni uticaj, televizija, film, knjiga, izdavaštvo, štampa. Više se u Makedoniji prodavalo »Politike« nego »Nove Makedonije«. U Bosni se od

ukupnog broja prodavalo pedeset pet odsto beogradske štampe. Da ne idem dalje. Problema je svuda bilo, ali ne takvih koji su tražili rat. I niko ne bi špartao ovuda. Trebalo je raspravljati, razgovarati i probleme rešavati.

NATO, to jeste u seriji grešaka koje su Zapad i Amerika počinili prema ovom prostoru, koje smo se mi ili izazvali, ili namestili, podmetnuli, što bi narod rekao. Veština je da ja izbegnemo opasnosti i greške. Da li su velike sile imale pretenzije na ovaj prostor? Da, sigurno je da su imale. Ali, treba to da dešifrujemo i gledamo da nađemo najpovoljnije rešenje, a ne da bežimo u Novi Zeland i Kanadu.

– *Rekli ste da je Zapad nudio milijarde za ulazak u Evropu. Po koju cenu? I drugo pitanje, da li Vaše pojavljivanje znači početak borbe za vlast?*

– Oko borbe za vlast sam već rekao, ali izgleda da ne vredi ponavljati.

Kad je počela kriza, Ante Marković je bio predsednik vlade¹². Dao mi je, čitao sam sve te stenograme. Kad su dolazili, kad su se šestorica skupljali i sedeli s njima u Palati federacije, nuđeno je, ako se ne varam, sedam milijardi da se održi petogodišnja konvertibilnost dinara, a poseban program ulaganja je išao da se za pet godina pripremi ulazak u Evropsku uniju. Za koju cenu? Pa, da živimo kao Evropa. Ne mislim nikako da je spas srpskog naroda, kako sam rekao, u enverizaciji, u podizanju zidova i okretanju prošlosti.

– *Zašto je sve to propalo, s obzirom na ponude i mogućnosti koje smo imali?*

– Zato što je onima koji su se tada dogovarali, koliko sam ja informisan, a pre svega Tuđmanu i Miloševiću, bilo prvo to da se smeni Marković, da se taj program likvidira... Nacionalno je nadjačalo. Vodio sam s Markovićem duge razgovore, uvek smo bili bliski, ali tada smo bili najbliži zbog njegove situacije koja je bila sve teža, pa smo gotovo svakodnevno bili zajedno. Ja sam imao razumevanja za tu situaciju. On je mislio: standard, reforme, konvertibilni dinar, dobar život, tri hiljade maraka, to rešava problem, narod će da krene u stranku. Koju, Ante, stranku? Ovde više nikome nije do maraka... Nacionalizam je toliko moćna emocija, koja tako sužava svest, koja čoveka uzima pod svoje, pretvara ga u sredstvo manipulacije. Sa hiljadu maraka plata je došla na deset maraka, pobune naroda nije bilo. Tada su se već nacionalizmi rasplamsali, i hrvatski i srpski. Milošević i Tuđman se dogovaraju oko podele Bosne.

– *Mihailo iz Užica: »Šta predlažete ako se udruže sve opozicione stranke u Srbiji i pobede Miloševića? Kažite koliko će se stranaka udružiti i na koliko će delova podeliti Srbiju? Ni meni ova vlast ne odgovara.«*

– Ne znam broj stranaka. Ima ih mali milion. Ovde se ujedinjuje valjda od petnaest do devetnaest stranaka. Ne znam detalje.

– *Nažalost, drugi sat emisije ističe. Ostalo je puno pitanja. Na primer, Ljubiša Arsenijević: »Jeste li još uvek komunista?«*

– Ja sam, da kažem, socijaldemokrata. Osećao sam se komunistom, ali bi trebalo duže da razgovaramo šta smo mi u Jugoslaviji, u našem socijalizmu, podrazumevali pod komunistom i kakav je to socijalizam bio. Za socijalizam sam se borio. Ja bih se za socijalizam i sad borio, ali zapadnog tipa.

– *Poslednje pitanje: objasnite koje su to snage u Srbiji koje su dovele Miloševića na Osmoj sednici na vlast i da li su te snage i danas jake?*

– Ako se radi o jugoslovenskom faktoru, njega nema, on je nestao. Ove druge snage, ti ljudi... Otišlo je dosta tih ljudi. Armija se promenila. Udba je tu, KOS sigurno opet postoji. Nisu te snage slabe. Nisu, nisu slabe.

– *Vreme za emisiju je isteklo. U par rečenica, poruka za kraj gledaocima.*

– Poruka... Gledajte i televiziju, čitajte novine, čitajte sve drugo, ali ono što bih ja molio ljude i naše gledaoce, čitajte iz života. Čitajte iz svojih stomaka, slušajte svoje glave i stomake, mislite svojim glavama, i samo svojim glavama. Odlučujte u skladu sa svojim interesima i položajem u kome se nalazite.

Čitajte samo iz života, na pijaci, u banci, u zatvorenoj fabrici, čitajte iz života i ne dajte da vam drugi u glavu učitavaju ono što oni hoće.

– *Gospodine Stamboliću, hvala Vam puno na učešću u emisiji.*

– Hvala i Vama na prilici da baš u Užicu govorim.

TV 5 – Užice, aprila 2000.

Novinar: Aleksandar Ranković

Napomene:

¹ Hamdija Pozderac, partijski i državni funkcioner u BiH i Jugoslaviji. Podneo ostavku zbog afere sa Fikretom Abdićem.

² Josip Vrhovec, partijski i državni funkcioner u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

³ Studentski protest 1992. Videti u ovoj knjizi tekst *Posle pet godina ćutanja...*

⁴ Veljko Kadijević, ministar narodne odbrane. Videti njegovu knjigu: *Moje viđenje raspada*, Beograd, 1993.

⁵ Milutin Kukanjac, general.

⁶ Blagoje Adžić, načelnik Generalštaba JNA.

⁷ Borisav Jović, predsednik Predsedništva SFRJ. Videti njegovu knjigu: *Poslednji dani SFRJ*, Beograd 1996.

⁸ Branko Kostić, predsednik Predsedništva SFRJ. Videti njegovu knjigu: *1991 da se ne zaboravi*, Beograd 1996.

⁹ Veselin Đurađević, partijski i državni funkcioner u Crnoj Gori i Jugoslaviji.

¹⁰ Ivica Račan, partijski funkcioner u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Predsednik Vlade Republike Hrvatske.

¹¹ Zakon o udruženom radu.

¹² Ante Marković, privrednik i političar iz Hrvatske. Predsednik Saveznog izvršnog veća.

Vrh ledenog brega

TV 5: Smatrajući da se možda može tražiti istorijsko raskršće u Srbiji, pozvali smo kao gosta gospodina Ivana Stambolića, čoveka koji je bio na najvišim funkcijama u republici i koji se upravo na Osmoj sednici sa takvim funkcijama i rastao. Dobro veče.

Gospodine Stamboliću, jeste li očekivali ovakvo reagovanje ljudi na pitanje?

Stambolić: Normalna su reagovanja. Neki ljudi odbijaju da komentarišu, neki to veoma negativno komentarišu, neki, razume se, imaju u pamćenju neke praznine i ne znaju tačno da kvalifikuju događaje, a znaju da je nešto bilo.

– U to vreme vi ste bili predsednik Predsedništva Republike Srbije, to jest, predsednik Republike Srbije. Praktično, takva funkcija je tako nazivana. Zatim ste bili predsednik vlade, predsednik CK, u vrhu naše politike ste od 1979. godine, ako se ne varam. Koliko ima istine u tome da je Osma sednica bila istorijska prekretnica za Srbiju?

– Nažalost, ta kvalifikacija Osme sednice je tačna. Istinita je. Osma sednica je bila ona tačka na kojoj smo mi izabrali pogrešan put. Osma sednica je bila operativni uvod u naše sukobe u Jugoslaviji, s Jugoslavijom, i u same ratove u Jugoslaviji. Osma sednica je bila operacionalizacija Memoranduma Srpske akademije nauka, ozloglašnog, koji je bio u stvari njena inspiracija. Onog Memoranduma koji ću ja kad se obznani nazvati *in memoriam* za Jugoslaviju i za Srbiju, a Milošević će ga posle godinu dana prigrabiti kao svoje jevandjelje. Prigriliti, možda je bolja reč.

Osma sednica je naš udes. To je otvaranje programa ili stupanje, ili prvi korak na putu restauracije staljinističkog socijalizma i velikosrpskog nacionalizma.

Posledice Osme sednice, kao što vidimo, katastrofalne su. Osma sednica je bila jedan antijugoslovenski događaj, jedan antislovenački, antibosanski, antihrvatski, antimakedonski, ako hoćete i anticrnogorski događaj, a najgore je što je to i jedan antisrpski poduhvat. Srbija će platiti najveću cenu tog poduhvata. Osma sednica je bila retrogradna. Odigrala se u trenutku kada se na istoku Evrope i u samom Sovjetskom Savezu otvaraju procesi koji će dovesti do oslobađanja od staljinističkih dogmatskih okova, ideoloških i hladnoratovskih, čija je simbolika pad Berlinskog zida. Problem je u tome što se Osma sednica odigra tri godine

pre toga i mi, umesto da se uključimo u te procese i da ih predvodimo, jer smo bili uvek četrdeset godina ispred njih, mi ćemo se četrdeset godina vratiti nazad i ukopati se u te dve restauracije o kojima govorim. To je bila sednica i antievropska, i antitranciziona, i antidemokratska, i antiglobalistička. U njoj je prevladao politički daltonizam i slepilo pred golim činjenicama života i zahtevima vremena. Sednica ljudi izgubljenih u vremenu i prostoru.

– *Da kažemo malo više o tom vremenu i prostoru. Pomenuli ste četrdeset godina perioda pre Osmе sednice, koja sigurno nije došla sama po sebi i nije bila rezultat jednog trenutka, već nečega što se slagalo godinama. U prvih dvadeset godina tog perioda, dakle posle Drugog svetskog rata, Jugoslavija je bila karakteristična po centralističkom donošenju strašnih državno-političkih odluka. Početkom šezdesetih u Hrvatskoj i Sloveniji se osećaju nekakva pomeranja prema republičkom nivou, što zahvata i Srbiju oko 1965, kad ulazimo u fazu reforme. Šta je to bitno što se od 1965. nadalje događa u Jugoslaviji i Srbiji, sve do Osmе sednice?*

– Kad pominjemo to vreme i kad pominjemo socijalizam, državni socijalizam, moramo reći da je to sistem koji je nastao u veoma siromašnim državama i društvima. Začinje se u Rusiji, koja je tek ukinula feudalizam, sa ambicijom da se revolucionarnom akcijom profesionalnih revolucionara, ljudi posebnoga kova, preskoči vreme, preskoči istorija, etape, epohe, da se preskoči kapitalizam, i da se iz feudalizma ode u socijalizam. Albanija, Jugoslavija, Kina i Rusija, to su zemlje autentičnih revolucija. Taj sistem će se, posle Drugog svetskog rata, nametnuti i razvijenim istočnoevropski zemljama, kao što su Čehoslovačka ili Mađarska. Socijalizam i njegova organizacija, čija je glavna odlika centralizacija svega, a pre svega akumulacije, jer je to planska privreda, pokazuju se izuzetno efikasnim. I oni su svuda bili efikasni. Mi ćemo u najkraćem mogućem roku, za trideset godina, napraviti skok za koji je Zapadnoj Evropi trebalo sto trideset godina. Od 75-80 odsto stanovništva na selu u Srbiji 1945, za trideset godina će sedamdeset odsto preći da živi u gradu. Industrijalizacija, urbanizacija itd... Ali, to je efikasan sistem do jedne određene granice, kada treba da se odigra inicijelna faza industrijalizacije, da se izvuče iz tog teškog siromaštva i bede. Ali, kada se dođe do 2.000 dolara po glavi stanovnika, onda nikakav trust mozgova, ni planski, ni kidričevski¹, ni gligorovski² ni bilo koji drugi ne može da nađe formulu za dalju ekonomsku efikasnost tog sistema. Tu počinju da se, unutar svakog od njih, svađaju ekonomisti i komunisti.

Prirodno je da taj stepen traži tržište, traži njegovu nevidljivu ruku kao nepogrešivog informatora i regulatora privrednog razvoja, traži tržišnu konkurenciju kao glavni motor tog razvoja. Tada, 1965. godine, bilo je, izgleda, ljudi koji su to shvatili, neki možda samo osetili, i te godine je započeo projekt privredne reforme, da se okrenemo ka tržištu, ka utakmici, ka svim socijalnim i drugim društvenim, psihološkim, kulturnim i političkim posledicama koje je takav zahvat nosio. On je bio surov, rigorozan, 700.000 ljudi je ostalo bez posla.

– *Mi smo upravo u to vreme počeli da gradimo velike sisteme...*

– Jeste, to je vreme takozvanih lokomotiva razvoja. To je bio pogrešan odgovor na ovo što se zove reformom. Reforma je podstakla i otvorila tržišnu utakmicu. Velika preduzeća imala su veliki interes, da se vrši ekspanzija i tržišta, i tehnološka, i kapacitativna, i investiciona. Biće da su preduzeća pogrešno organizovana, loše, pa što je bilo veće preduzeće, manja je bila ekonomska efikasnost. Mala preduzeća su mnogo elastičnija, i tada su bila efikasna.

Ta reforma je bila jedan radikalni, hirurški rez u ekonomski sistem, u ekonomsko tkivo, u ekonomsku filozofiju. Ona se sukobila sa dogmatskim, ideološkim zabudama, okoštanim predrasudama. Nije to bilo jednostavno psihološki savladati, i na sve te posledice doći će 1968. godina, čiji je suštinski zahtev bio – više socijalizma.

– *Mislite da je to bio izraz studentskih zahteva?*

– Osnovna stvar je bila – crvene parole. Crveni univerzitet »Karla Marksa«. To je zahtev za više socijalizma i socijalne pravde, u isto vreme sa zahtevom za više demokratije, odnosno protiv birokratije, protiv privilegija. U tome je protivrečnost 1968. Ona hoće više demokratije, a protiv je tržišta. Tu je veliku ulogu odigrala jedna grupa filozofa. Čak će Ljuba Tadić, filozof, napisati 1986, da je teorija sve rešila, da je s teorijom sve u redu, nego mi revoluciju nismo sproveli do kraja... Treba toj apstraktnoj teoriji, imaginaciji, utopiji, projektovanom socijalizmu, treba uterati život. Život ne može u to da se utera, dolazi u sukob s tim. Tako će ta reforma, kao i mnoge druge koje smo pokušavali, propasti, jer nikako nismo mogli da se odvojimo od fundamenta na kome smo stajali, a to je problem svojine. To je problem ideološke matrice iz koje smo svi izašli. Tu pupčanu vrpcu nikako nismo imali snage da presečemo. I te dogmatske, rigidne snage, u tim sukobima oko reformskih zahvata, uvek su bile jače i pobeđivale su. Jer su one uvek militantnije, za njih je sve prosto i jednostavno. Oni koji bi hteli reformu i demokratiju, kod njih je ipak sve komplikovanije nego što birokratska svest to podrazumeva.

– *Uporedo s tim procesima događali su se i neki drugi, koji su s ekonomskim u sprezi. Manifestovali su se najpre nacionalistički, kao maspok 1971. u Hrvatskoj, a nakon toga je uzvraćeno liberalizmom u Srbiji. Potom je došla 1981. i pobuna Albanaca na Kosovu i Metohiji. U kakvoj je to vezi sa ukupnim događanjima u Srbiji?*

– Između ovoga u Hrvatskoj i Srbiji, i pobune 1981. mnogo se toga dogodilo. Direktna veza između toga ne znam da li je moguća.

Hrvatski osnovni zahtev bio je da se reformiše federacija, ja mislim legitiman i uglavnom na dobrom pravcu. Ali, u borbi za njega hrvatsko rukovodstvo ne izbegava zamke avangardizma, nailazi na otpore, i da bi se probilo sa svojom idejom oslonac traži u hrvatskom nacionalizmu. Tada proključava hrvatski nacionalizam, i onda je reakcija da se on uguši rigoroznija nego što je u bilo kojoj republici. Obračun je bio rigorozan, širok i dubok. To se u Srbiji ne zna, a i neće da se zna.

Sukob sa liberalizmom u Srbiji mislim da je bio nepotreban i kontraproduktivan sukob, pre svega po reformske snage u Srbiji i Jugoslaviji. Jer, on neće zahvatiti samo Srbiju. On će se proširiti i na neke druge republike koje su išle ka modernizaciji društva. Bio je to jedan nov talas, novi stil u politici. To su bili komunisti liberali, kako su se nazivali, koji su imali moderniji pristup razvoju. Iza toga mi idemo ka amandmanima, pa ustavu iz 1974, i on je bitna tačka između ta dva perioda. Ide se na decentralizaciju federacije, na jačanje uloga republika. S druge strane, u ekonomskom uređenju društva, taj ustav, u stvari pravi, meni se čini, retrogradni korak. On ide dalje ka utopiji. Socijalna utopija je veoma zavodljiva stvar. Ustav, kada se čita, veoma je zavodljiva stvar. To je veoma lepo, kad bi tako moglo da bude, i u stvari ulazi se u jednu utopiju. Ustav iz 1974. godine, neko od evropskih ljudi je rekao, to su rešenja Evrope XXI veka. On veoma progresivno rešava odnose između republika, položaj republika, ulogu zajedničke države i zajedničke funkcije u njoj. I to je zaista, oko ravnopravnosti naroda i narodnosti, bilo veoma progresivno. U tom delu oko pokrajina i Srbije, i taj savezni i republički ustav je nedorečen, konfuzan, protivrečan, neostvarljiv... To je posebna tema, iz toga će nići mnogi problemi, koji će nas kasnije opterećivati. To je njegova slaba tačka, ali, ona je bila rešiva. Problem je bio ekonomski sistem.

Taj ustav formalizuje faktičku, do tada vladajuću ulogu Saveza komunista, ali sada je i ustavno institucionalizuje. Savez komunista tom institucionalizacijom, iako je to i ranije počelo, gubi sposobnost vizionarstva, kreativnosti, stvaralaštva, otvaranja pravih perspektiva, realnih, ostvarivih. Ta snaga progresivnih promena postaje partija za krize. Ona postaje partija za arbitraže, jer se bavi presuđivanjem i rešavanjem konfliktnih situacija. Ona više nije kolektivni intelektualac. Ona tu sposobnost gubi u korist birokratizacije.

Treća stvar u tom ustavu, koja može biti pogrešna, i bila je pogrešna, kao što se pokazalo, jeste što on, unoseći odredbu da je armija čuvar ustavnog poretka, pretvara armiju u kolektivnog Titovog naslednika. To će nas teško koštati.

– *Kako objašnjavate činjenicu da je sa takvim ustavom, koji je u osnovi odgovarao pokrajinama, odnosno onome što smo tada nazivali autonomaštvom, da je pored takvog ustava 1981. ipak izbila pobuna na Kosovu?*

– To je pravo pitanje. Albanska narodnost na Kosovu, u Srbiji, kao što znamo, veoma je brojna. Ona je uvek u odnosu na Srbe na Kosovu bila brojnija, i pre Kumanova i posle Kumanova. I pre i posle 1918. Albanci su uvek bili većinski narod.

To je zaostao narod, kome istorija nije bila naklonjena. Taj narod je podeľjen, gotovo pola u matici, pola van matice. Najkompaktnija i najveća koncentracija na Kosovu oslonjena je na maticu. To je problem koji smo mi nasledili ne od prve Jugoslavije, ni od druge, to je problem koji mi nasledujemo još iz stare Srbije. To je problem koji traje od Berlinskog kongresa. Taj problem je veoma složen: etnički, civilizacijski, ekonomski, politički, kulturno. Problem je posebne

vezanosti Srbije za taj prostor, na kome su Albanci postajali sve brojniji. Natalitet visok, zaostalost velika...

Od šezdesetih godina Albanci određenim rešenjima i politikom u Srbiji i Jugoslaviji doživljavaju izvestan nacionalni prosperitet, nacionalnu emancipaciju, jačanje nacionalne samosvesti koje će, kao što su ih 1965. godine upozoravali sa najviših mesta – da se čuvaju i da to može otići u drugu krajnost – prerasti u nacionalnu euforiju i u albanski nacionalizam. Taj proces je išao tako da je doveo do euforije. Ustavna rešenja iz 1974. su bili takva da oni nisu republika, a nisu daleko od toga da to ostvare. U njima je to jačalo želju za republikom. Mi u Srbiji već uveliko diskutujemo s njima o tome da to ne može tako, da se neke stvari čak moraju korigovati, u životu i u praksi, još ne govorimo o ustavu. I u tom uzletu, a možda i zbog toga što su se posle Titove i Kardeljeve³ smrti bojali ukidanja pokrajina, dolazi do pobune naroda. Da li smo dobro procenili i ocenili njen karakter, njenu sadržinu, njene uzroke, njene korene, njene domete, njene stranputice, njene rizike po Jugoslaviju – o tome se može razgovarati.

– *Vi ste u to vreme bili u partiji?*

– Ja sam tada u vladi. I od tada se taj problem zaoštava. Iako mi tri godine pre te pobune, od 1987. godine, počinjemo veoma intenzivne razgovore i rasprave s pokrajinama oko njihovog odnosa sa Srbijom, položaja u Srbiji, uloge republike. Odmah se videlo, još 1976, dve godine posle ustava, kada je otvorena prva rasprava, da stvari idu u pravcu koji je suprotan ustavu. U Srbiji se odnosi veoma komplikuju. Srbija kao zajednica, i državna i društvena, ne može da funkcioniše u tim uslovima. Izbijaju mnogi sporovi, ne zbog loših momaka, trvenja su oko raznih rešenja, pre svega ustavnih, koja se mogu tumačiti ovako i onako. Pokrajine ih tumače na jedan način koji bi išao u njihovu korist, mi verovatno pristrasno, na način koji bi išao u našu korist. Dolazi do pobune i do krize koja će permanentno trajati. Mi počinjemo da radimo na rešavanju te krize. Ta kriza i ta pobuna možda su vrh ledenog brega sveukupne krize u koju ulazi jugoslovensko društvo – ekonomske, političke, moralne, krize ideja. To je društvo koje već počinje da zakazuje, nema više tu dinamiku rasta, iako je ona i dalje visoka, ali počinje polako da opada... Lanac na najslabijoj karici puca. Veliko je pitanje da li bi do te pobune i krize u našim odnosima došlo da smo imali tržište kapitala, tržište radne snage i tržište roba. Da je elektronska industrija mogla na Kosovu da pravi svoje kooperaantske pogone, ali da po osnovu uloženog kapitala ona upravlja tim kapacitetima.

– *Ona ih je pravila, ali upravljala očigledno nije.*

– Upravljali su tamo drugi, koji to nisu umeli da rade. Jer, tome se treba učiti, kao što se ni ovde u početku nije umelo, pa se učilo. Nismo daleko ni ovde bili u odnosu na svet, ali s njim se treba upoređivati... Mi smo napredovali, i pitanje je, da je to tržište vladalo, i da je politički i demokratski sistem bio izgrađen kako traži tržišna privreda, ulaganje kapitala tamo gde najveći profit daje, tamo gde je jeftina školovana radna snaga, a tamo smo školstvo veoma razvili, kao što znate – da li bi uopšte do pobune došlo.

– Tako smo u dužem uvodu, koji je neminovno morao da bude takav, jer je reč o stvarima koje su trajale i koje i te kako imaju značaj za ono što se događa danas, došli do Kosova i Metohije. Iz toga se izrodila Osmu sednica...

Da ne bismo previše govorili o onome o čemu inače može mnogo da se govori, napravili smo mali film, koristeći materijale drugih televizija, jer nas u to vreme, 1987. godine nije bilo, koji će dosta toga reći. Reč je o montaži kratkih rezova, onoliko efikasno koliko je bilo moguće, i koliko je potrebno da se dobije predstava o tome šta se događalo, a dogodilo se to da su Albanci na Kosovu i Metohiji u većini počeli da vrše pritisak prema Srbima koji su potražili zaštitu. I, evo šta je dalje bilo... (*Sledi film.*)

»... Otišuvši se u politički život, naročito kada je dospeo do značajnije funkcije, Slobodan Milošević imao je moćnog mentora – Ivana Stambolića. U proleće 1987. kosovski Srbi poslali su Ivanu Stamboliću, tada predsedniku Predsedništva Srbije poziv da ih poseti. Poslao je Slobodana Miloševića, predsednika CK SK Srbije i savetovao mu da smiri usijanu situaciju...«

– Bio je to Miloševićev zov za sve Srbe. Gospodine Stamboliću, u jednom od inserata rekli ste, da je ta sednica bila zapravo raskršće, da su sa nje mogla ka rešenju problema da vode dva puta. Jedan smo videli, koji je bio drugi put?

– Drugi put je bio da idemo u reforme. Mi smo bili društvo koje je bilo pripremljeno da krene ka tranziciji, ka demokratskim procesima. Ja se usuđujem da kažem da je Srbija jedan period od sedam-osam, možda čitavih deset godina, prednjačila u Jugoslaviji u zahtevima za reformama, i ekonomskog i političkog sistema, za demokratizacijom društva, i trebalo je da tim putem nastavimo, da izbegnemo zamke avangardizma, da manervišemo, da čitamo iz života probleme, da gledamo oko nas šta se događa, da idemo, da izgrađujemo Srbiju koja će biti privlačna za druge u Jugoslaviji, a Jugoslaviju koja će biti na čelu tog tranzicionog procesa. To je bilo realno, mi smo već imali pripremljen put. Mi ćemo u to do 1990. godine, do Ante Markovića, duboko i zakoračiti, ali će onda antibirokratska revolucija, koja je u stvari birokratska kontrarevolucija, involucija, učiniti da krenemo unazad.

To s pokrajinama, i ono što gledam ovde, što se događalo... Ja sam čovek koji se desetak godina time bavio, mislim najviše u srpskom rukovodstvu... Sa pokrajinama sam imao velike i duge sporove, pomerali smo stvari. Doći ćemo posle i do nekih ustavnih stvari... Nijedan taj problem s pokrajinama nije zahtevao da se učini s pokrajinama to što je učinjeno. Nijedan od tih čvorova, kojih je bilo, nije tražio da se mačem preseca. Nije bilo potrebno da se silom, masom, brzinom, rešava kosovsko pitanje, albansko-srpsko pitanje. Jer, taj način rešavanja, biti ili ne biti, sve ili ništa, mačem, silom i brzinom, doveo nas je do toga da Kosovo izgubimo. Da smo nastavili da pregovaramo, da pomeramo, da rešavamo, mnogo bi bolje bilo. Srbija bi bila sačuvana. Razume se, ne ona Srbija kakvu danas mi imamo, ne centralistička Srbija, sa takvom centralističkom vertikalom i koncentracijom sve vlasti, nacionalizacijom i kapitala, i svesti, i informacija, naciona-

lizacijom pojedinca i svega... Došli smo bili do dogovora o promenama ustava u vezi sa pokrajinama, do toga da vlast nad Kosovom ne mora biti direktna i sveukupna u Beogradu, da vlast i država, pogotovo društvo, nisu jedno isto. Međutim, snage koje su došle i Milošević to nisu razumevali

– *Vi ste bili predsednik Srbije. Dokle ste stigli sa tim promenama? Srpski narod na Kosovu trpi maltretiranja, čuje se u insertima da narod tamo tuku. Šta ste vi kao predsednik učinili?*

– Ja sam na Kosovu mnogo vremena provodio, na mnogim sastancima bio i mnogo govorio. Na zatvorenim i otvorenim. To što smo mi 1986. godine došli do dogovora u Jugoslaviji, zajedno sa obe pokrajine, o promenama saveznog ustava, koje se odnose na pokrajine i Srbiju, u cilju jačanja jedinstva i zajedništva u Srbiji, kao i do dogovora da 1987. to napravimo sa republičkim ustavom – to su bili ogromni naponi. Ogromni poslovi, danonoćni, teški, ali smatrao sam da jedino razgovorima, ubeđivanjima, dogovorima i sporazumima možemo do pravog puta doći. Ustav jeste stvar sporazuma, nikako nametanja. Ustav koji je u Prištinu donet tenkovima, sa dvadeset pet ubijenih albanskih mladića, taj ustav Albanci nisu hteli nikada priznati. Tada je, u stvari, razbijena Srbija i Kosovo. Šoleviću⁴ treba odati veliko ljudsko priznanje što u nekim intervjuima u novinama iskreno priznaje šta se dogodilo s Miloševićem na Kosovu. Da su oni inscenirali sukob, dovlačeći kamenje, dajući ga Srbima u ruke da počnu da gađaju miliciju, da bi milicija reagovala i da bi Milošević naivno u to uleteo. On je malo poznavao Kosovo. Ja sam bio na istom takvom zboru godinu dana pre toga. Uspeo sam da smirim situaciju i da stvorim uslove za nastavak razgovora i rešavanje problema. Uspeli smo da celu Jugoslaviju u to uključimo, i da po svim linijama, od pravosuđa, bezbednosti, ekonomije, stotine radnih grupa prekriju Kosovo. Malo se rukovodstvo bunilo da smo okupirali Kosovo, ali su videli da se od pravosuđa do drugih oblasti stvari dovode u red.

Kad su zvali, posle godinu dana, da idem, hteo sam da izađem iz situacije da sam u rukovodstvu ja zadužen za Kosovo i pokrajine. Smatrao sam da je dobro da Milošević ode, dugo sam ga pripremao, da to malo doživi i vidi. Znao sam kad sam odlazio da je tu bilo mnogo insceniranih, izrežiranih stvari. Bilo je mnogo dezinformacija, naduvavanja, ali sam znao da izdiferenciram šta je pravo, a šta je to što služi veštačkoj proizvodnji vatre. Znam da su se taj požar i vatra iz Beograda začinjali, odande emitovali, odande se zračilo i ljudi se mobilisali; dići Srbe na ustanak. To je bilo katastrofalno, kao i u krajinama. Dići Srbe na Kosovu značilo je antisrpsku politiku, to je značilo izdati Srbe i Srbiju.

Interesantna je stvar, kad smo kod toga, moja smena na Osmoj sednici... Osmo sednica koja je bila na televiziji bila je pozorište, priredba koja se pravi za narod. Svi kažu – direktno emitovana. Nije direktno emitovana. Sa zadržkom od sat svaka diskusija je prenošena. Kod Mitevića⁵ je bio štab koji je procenjivao šta ide, šta ne ide, šta odgovara, a šta ne odgovara. A pred narodom je bio utisak da je to direktno i da je najdemokratskija stvar. Mnogo sednica je pre toga direktno

prenošeno, a oni su predstavili da je to prvi put. Tih laži i obmana bilo je mnogo i na tome se sve izgradilo.

Interesantno je da kažem: od Titove smrti do Osme sednice, jugoslovensko i srpsko rukovodstvo nikada neće postići taj stepen jedinstva kao na pitanju Osme sednice.

– *Kakav ste Vi to zapravo čovek bili, ako Vas cela ta garnitura iz Srbije nije htela, jer je verovatno smatrala da vodite projugoslovensku politiku, a na drugoj strani Jugoslavija Vas je sprečila da postanete predsednik savezne vlade? Da li ste bili nešto treće, izvan ove zemlje?*

– Izgleda da sam ja polako, a da toga nisam bio svestan, iz tog sveta ispaao. Sada, na neki način, imam zadovoljstvo zbog toga, ali nemam zadovoljstvo zbog posledica koje su bile.

Radilo se dosta tajno, kao što se uvek takve operacije izvode. Jugoslovensko rukovodstvo bilo je nesposobno da shvati gde je društvo, i koja je dubina njegove krize, da predvidi tok događaja i u zemlji i u svetu, i da ide u susret događajima, da prednjači. To rukovodstvo je, u stvari, bilo paralisan, nemoćno, nekreativno, nemaštovito, politički nedoraslo situaciji. Ja sam bio često u sukobima, a nije se gotovo nikad dogodilo da mi se nije priznalo da sam u pravu i da sam uspeo. Bio sam ponekad, možda, isuviše drčan, ponekad i grub. Optuživali su me, jer sam dva-tri puta podnosio ostavke, da vršim pritisak, da iznuđujem odluke. Ja se s tim ostavkama nisam šalio, oni su to prihvatili.

Nisam bio svestan koliki je upliv srpskog nacionalizma na rukovodstvo. Nikad nisam mislio da će čak i neke starije borce, prvoborce, to toliko zahvatiti, da će i oni sa svojim klasnim i drugim neprijateljima iz Drugog svetskog rata, pre svega nacionalističkim, postati najveći saveznici, da će doći do simbioze Saveza komunista i nacionalista. Kad uspevam da postignem promenu ustava 1986. godine u federaciji, da dobijem podršku od svih republika i pokrajina, uz velike napore, tri dana posle toga, kad smo objavili da smo postigli sporazum u federaciji, doći će Memorandum SANU. Kada, valjda 14. septembra, podnosim ekspozu u Skupštini Srbije i objavljujem da smo postigli saglasnost s pokrajinama o promeni republičkog ustava u vezi sa pokrajinama, kada podnosim ekspozu u kome se detaljno i naširoko obrazlaže i objašnjava o kakvim se promenama radi, kada smatram da smo jednu od velikih pobeda, zajedničku, s pokrajinama izvojevali, da izlazimo iz krize, da idemo na prave probleme, da se više ne sporimo oko statusnih stvari, četiri dana posle toga dolazi Osma sednica i politički obračun sa mnom. Traži se smena.

Da zaključim, očigledno da nacionalističkim snagama u Srbiji, koje su već do te mere bile zahvatile rukovodstvo, sporazum sa pokrajinama nije odgovarao. One su htele sukob. One su htele diktat ne samo pokrajinama nego Jugoslaviji.

– *Šta ste to u promenama ustava predvideli? Šta je ta promena ustava trebalo da donese?*

– Ukratko, u bitnim državnim funkcijama, glavnim klasičnim državnim funkcijama, trebalo je da dođe do većeg stepena izvlačenja tih funkcija na nivo republike i do osposobljavanja republičkih organa da na teritoriji cele republike funkcionišu odbrana, bezbednost, planiranje, odnosi s inostranstvom, odnosi oko pravosuđa, vrhovni sud.

– *Oko finansija?*

– Oko finansija ne. Smatrao sam da je to oko finansija kako je – dobro. Nisam mislio da je dobra druga stvar oko finansijskih para i ekonomije, to je fond za nerazvijene. Smatrao sam da je to tempirana mina za Jugoslaviju. Uzimati od jednih državnom prinudom, odnosno zakonom, i dodeljivati drugima, gde nigde nema privrednih subjekata, stvaralaca tih sredstava, značilo je posredovanje države na najbirokratskiji način između tih para. Mislio sam da elektronska industrija ne može da ulaže na Kosovo tako, nego porezima u federaciji: uberi pare pa podeli pokrajinskoj birokratiji. Ona to distribuirala tamo, kupuje ljude, ona se izborila da od drugih izbori. Oni su bogovi za njih, jer su doneli pare i dele ih, kupuju ih, a onaj kome daješ, uvek mu je malo. Onaj koji daje, uvek mu je mnogo. Svima nama je mnogo, njima je malo. I jedni i drugi su nezadovoljni. A radi se ovakva potpuno neekonomska, antiekonomska birokratska distribucija ogromnog kapitala. Ja sam bio za promenu. Da sve što Srbija, odnosno preduzeća iz Srbije, izdvajaju za nerazvijene republike i pokrajinu Kosovo, bude samo za Kosovo unutar republike, ceo iznos para, a ne za druge republike, i da ulažu preduzeća iz Srbije direktno na Kosovo, a da se menja odnos povodom kapitala. Optuživali su me da sam za kapitalistički odnos. Ja sam nalazio neke formule i oblande, pokušavajući da dokažem da to nije to. Nego da sastavim radnike direktno, da izbacim državu iz toga, da radnici koji su dali pare imaju prava da o tim parama brinu, kako se upravlja i kakav efekat daju. Smatrao sam to najnormalnijom stvari.

– *Tako smo došli i do današnjih vremena. Televizija 5, emisija »Rasprave«, tema »Uzrok svemu«. Pitanja su vaša...*

Sa aspekta sadašnjih teza, verovatno teza koje iznosite sada u emisiji, možete li reći da li ste i kada bili vizionar, predviđač događaja koji su nam se desili, pita Slaviša.

– Ne, nikad. Mislim da čovek zdravog razuma nikad nije mogao predvideti da se sve ovo može dogoditi. Nikad to nisam mogao... iako sam 1986. na jednom mitingu u Užicu završio govor: za uspešnost su potrebni svi, za katastrofu je dovoljan jedan. Ni sada mi nije jasno otkud mi to tada.

– *Da li ste imali nekada nekih neprijatnosti posle Osme sednice? Da li je bilo nekog revanšizma?*

– Na hiljade ljudi u Srbiji je osetilo posledice i stradalo. Ja ne... Ne.

– *Koliko je tačno to da postoji vaša veza sa Hrvatskom, pogotovo sa hrvatskim novinarima, posebno sa Tanjom Torbarinom⁶, pita Nena.*

– Ja sam s hrvatskim rukovodstvima uvek imao dobre odnose, sem s Tuđmanom i njegovim rukovodstvom. Znači, pre onog vremena. Sada su tamo

došli Mesić i Račan, s njima sam uvek, takođe, imao dobre odnose. Tanju Torbarinu nisam nikad u životu sreo, ali sam nekad, dok su te novine dolazile, s velikim zadovoljstvom čitao njene tekstove. Tanja je veoma duhovita.

– Marija Jecić: »Šta sada radite i od čega živite?«

– Ja radim kod jednog svog prijatelja u privatnoj firmi. On zastupa neke strane firme.

– Jelisaveta Đorđević pozdravlja gospodina Stambolića i pita zašto otvoreno ne progovori o stvarnom razlogu svog sukoba sa gospodinom Miloševićem?«

– To je sukob dve politike. A politike nose ljudi, onda se sukobe i ljudi. Ja govorim o pravim razlozima. Mi smo drugačije videli i Jugoslaviju, drukčije i Srbiju, drukčije smo videli i društvo, i sistem, i njegov dalji razvoj. Drukčije smo videli i poimali šta je to vlast. Za mene su to bile dužnosti u službi naroda. Besmislice koje su tamo bivale, oko liderstva... Mene ljudi dobro poznaju. Meni je strano to što se dogodilo. Ja sam njega izabrao za saradnika, bio je dobar saradnik. Mnogi će me smenjivati, njega će u vođu proizvesti, u oblake dići, nositi ga na krilima svojim, kličući mu. On sa tih oblaka ni dan-danas nije sišao, a narod se u živom blatu našao.

– Imamo slična pitanja. Milan Todorović pita da li Vam je Milošević stvarno kum, a Andrija, da li je usud srpskog naroda da kum na kuma udara u politici, Vi i Milošević, Šešelji i Vuk itd...

– Mi nismo kumovi. Šta je usud srpskog naroda? Ja bih rekao da je usud srpskog naroda u tome što on uglavnom svoju istoriju provede tražeći vođe, a kad ih nađe, onda traži način kako da ih se oslobodi. Suština je što je to narod, meni se čini, sa kolektivističkom svešću, koja ne može bez vođe, nekoga ko će misliti umesto nas, odlučivati i usrećivati nas.

– Andrija pita da li ste se posle razlaza ikada čuli ili videli sa Miloševićem?

– Ne, sem jedne prilike, koju mi je teško da pominjem, bio je na sahrani moje ćerke. To je bilo četiri meseca posle moje smene.

– Goran pita »Da sada može da se vrati u vreme Osme sednice, da li bi uvaženi gost nešto promenio, i šta, u svom ponašanju?«

– Sa ovom naknadnom pameću, prošlo je trinaest godina, šta sve ne bih promenio i koji veći stepen opreznosti ne bih imao. Ja sam tada bio dosta samouveren. Mi smo pokrenuli pitanje ekonomske reforme, program stabilizacije, pokrenuli reformu političkog sistema i njegovo kritičko preispitivanje, doveli smo do rešenja sa pokrajinama, i niz drugih manje važnih stvari, da kažem. Mi smo u Jugoslaviji imali veoma dobar položaj, veliki uticaj, veoma smo uvažavani i slušani. Ja sam bio veoma samouveren, mladi ljudi su došli, moja generacija i mladi od mene. Kompetentni ljudi, talentovani, ambiciozni, koji su dugo zajedno radili, poznavali se, drugovali, bili jedinstveni. Ja sam na osnovu toga bio veoma samouveren, a u politici je samouverenost, upravo kad najviše uspevaš, najopasnija. Mnogo je onih koji zavide i čekaju te na krivini.

– Pozdrav gostu od Vladimira Stanića i pitanje: »Da li snosi deo krivice što je svog kuma (dakle, nije kum), doveo na vlast?«

– To je standardno pitanje koje me pitaju. Dvadeset pet godina on je bio moj saradnik, na raznoraznim poslovima i funkcijama. Ja sam ga za svog saradnika birao. On je meni bio dobar saradnik, veoma dobar saradnik, sa mnogim dobrim odlikama: odlučan, energičan, borben. Ali ja nikada nisam pretpostavio da će se odlučnost pretvoriti u nasilništvo, borbenost u ratobornost, energičnost u brzopletoš. A te osobine kada odu u krajnosti, one poprime negativne karakteristike... Biti ambiciozan u radu je dobro, ali ako to preraste u bolesno vlastoljublje, onda je to suprotnost. Milošević je najmanje bio mediokritet. Mene su mediokriteti nervirali. Ja sam za svog saradnika birao čoveka koji je sposoban. To je bila ekipa čiji sam ja bio šef, koja je dobro bila ukomponovana, dugo godina uigrano funkcionisala. Posle Buce Pavlovića⁷ to mi je bio najbližiji čovek u to vreme... I to je funkcionisalo. On je izabran na godinu dana. Ko će ga zgrabiti, ko će ga uvući, ko će ga okrenuti... Ja sam bokove bio otvorio, ali sam imao celu ekipu iza sebe. Nisam znao da će mi nož u leđa biti zabijen. Ali, ja samog sebe nisam smenio. Drugi su me smenili, a njega će u vožda proizvesti. Čosić će ga uporediti s Pašićem, Mihailo Marković sa Ruzveltom, Ekmečić sa De Golom, Danojlić sa Karadžićem i stvoriće božanstvo. Čoveka će zaista ta silna slava, idolopoklonstvo nacionalne srpske elite, njenih »najvećih umova«, to će ga uhvatiti. Oni su ga proizveli. Ja sam tada smenjen. On meni nikad nije bio šef, ja nikada na njegovu kadrovsku listu nisam došao. On je bio na mojim kadrovskim listama, ja sam mu bio šef. Kad se obrnula stvar, ja posle nisam imao kontrolu. Ja imam odgovornost što sam ga predložio i on je većinom glasova izabran, ja sam u to uložio dosta napora, za jednogodišnji mandat za predsednika CK. Snosim odgovornost zbog toga i toliko, ali ne za ono što će on počiniti i što će se posle dogoditi.

– Gledaoci u većini konstatuju da je uzrok svemu ovome što nam se događa samo u rukama jednog čoveka i njegove tvrde struje, a jedan gledalac pita da li je i tada, u to vreme, Mira Marković imala veliki uticaj na srpsku i jugoslovensku politiku?

– Ne, nikakav, sem ako je preko supruga uspevala. A ako je tada i pokušavala da nešto preko njega utiče, on to jednostavno nije mogao sprovesti, te ona nije mogla objektivno imati uticaj. Tu postoji jedan problem: on traži da ima čoveka koji će upravljati. To sam bio ja, pa je tu ulogu preuzela njegova žena, pa su preuzeli srpski nacionalisti, pa je preuzela međunarodna zajednica. Sada ne znam, to je neko stanje konfuzno i difuzno. Sada on slabo čime upravlja. Pitanje je da li bilo ko čime sada ovde stvarno upravlja. Nismo li u jednoj fazi bezvlašća i haosa. Ne preti li opasnost da na igralište stihijski istrči neorganizovana masa, pobunjena sirotinja raja, i da počne da raščisti zagađeni teren. Milošević više ne može da upravlja, stvari ne drži u rukama. Opozicija ima uslove, ali ona se nije osposobila za to. Biće tragično ako u tom vakuumu ne dođe do izbora, a čini mi se da neće, da nećemo iskoristiti šanse koje oni daju. Jer, ukoliko bi Milošević

predao vlast, pa i na izborima, mora i on nekom da je preda. Kome? Tako on može sve na svoj način da preduhitri, što je u njegovom stilu, zavodenjem nekog oblika vanrednog stanja. Nama je svojstveno da stvari rešavamo muški, bunama, revolucijama, ustancima. Ako do toga dođe, to nas može dosta odaljiti od Miloševića, ali bojim se da nas neće primaći Evropi. Treba nam demokratska tranzicija, izgradnja demokratskih procesa i demokratskih institucija.

Nadati se da će se opozicija osposobiti, ujediniti, shvatiti svoju veliku odgovornost, jer ovo je njena odgovornost, nije više Miloševićeva. Ako dođe i do neredovnog, dramatičnog preuzimanja i primopredaje vlasti, da će to biti uz najmanju cenu. To je odgovornost opozicije.

– *Ovih dana imamo događaje koji su doista burni i koji doista podstiču svakojake slutnje. O tim slutnjama govore i jedni i drugi, i pozicija i opozicija.*

Šta znači ovakav odnos prema »Otporu« u ovom trenutku, da li je to samo preventiva vlasti da se ne dogodi haos, možda baš iz te neorganizovane strukture, ili relativno neorganizovane, ili je to predosećaj da bi stvar trebalo baš da krenu tim tokom, pa se ide na provokacije?

– Zaista crne slutnje svakog razumnog čoveka moraju obuzimati. Kada pratimo, vi sigurno i redovnije i bolje zbog svog posla, taj verbalni rat koji se ovde rasplamsao, bojazan je osnovana. To je utrkivanje ko će težu reč reći. To je proizvodnja kolektivne psihoze, strašno pogodna za svaka zla, mala i velika, pojedinačna i kolektivna. Vidi se kako se ljudi ubijaju hladno da niko ne može da uhvati ubice...

To što se na »Otpor« tako naleće, to je zadnja linija odbrane. Milošević je svestan da je na zadnjoj liniji odbrane. Otpor je neosetno, neprimetno, odjednom, kapilarno, celu Srbiju prekrrio. U poslednjih šest meseci gotovo da nema dana da ne čitamo, od moje Ivanjice, Arilja, nekih malih mestašaca i gradića, do srednjih, velikih, Beograda, Novog Sada, Niša, da se u po dva-tri grada ne privode, ne hapse, ispituju, nemaloletni, zbog nekih plakata. Izgleda da je dobra procena napravljena od strane Miloševića i ljudi koji mu pomažu – »Otpor« prerasta u jedan svenarodni pokret, to nije više studentsko-omladinska stvar. To umnogome liči na poljsku »Solidarnost«. Zna se, to je problem: nema vođa, nema centra, ne znaš koga da hapsiš, glavnog nema. Koga korumpirati, koga uceniti, koga zavrbovati, koga špijunirati, ko je glavni? Meni se čini da to prerasta u narodni pokret koji se spontano organizuje, na svim tačkama. To i stranke potiskuje u stranu. Mladi su ljudi duhoviti, koriste nenasilna sredstva, inventivni su, maštoviti, štosovi, trikovi... Ne može se državom upravljati trikovima i bengalskim vatrama, ali klicima je svojstveno i najproduktivnije je što to rade na takav način. Ali, to se širi, to je plima. Izgleda da to vlast shvata i zato ide tako oštro i donom, ali ja mislim da će to samo da ubrzava širenje – jednog si uhapsio, a deset proizveo. Kad na liniji odbrane počneš tako da radiš, obično daješ autogolove. Zato Milošević nema inicijative, jer što god preduzme vratiće se kao bumerang.

– Vreme nam je isteklo, imamo još toliko vremena da postavimo završno pitanje.

Gospodine Stamboliću, razgovarali smo o tome šta je uzrok svemu što se događa u Srbiji i mislim da je posle ovih sat i po potpuno jasno šta je Vaš stav o tome. Gledalac Rajković vas je pitao, da je tada pobedila Vaša struja na Osmoj sednici, kako bi se odvijala situacija u zemlji. Ja samo dodajem da li bi tadašnje Vaše ideje mogle da budu primenjive u ovoj situaciji?

– Da je ta politika pobedila, do rata ne bi došlo, sačuvali bismo Jugoslaviju kao najveći interes Srbije i kao najveće dostignuće balkanskih naroda. Mislim da bi tako bilo, da ne ulazimo u nagađanja.

Ondašnje ideje... Mislim da je sve toliko drukčije i toliko promenjeno. Moraju doći novi ljudi, nova sredstva, nova pamet, novi alati, novi instrumenti, sve mora biti novo i drukčije, a ona su vremena davno iza nas i sredstva tada primenjivana više nisu prikladna, ni efikasna, niti upotrebljiva, sve novo mora biti. Nevolja je što moramo početi od nule, možda još iz minusa.

– *Ima li prostora za optimizam?*

– Ja bih pre rekao da ima prostora za nadu, da će do promena doći, da ćemo shvatiti gde smo, šta smo, ko smo, gde nam je država, gde su joj granice, jesmo li društvo i kakvi smo, jesmo li čije društvo. Gde ćemo se propitivati šta počinismo sebi i drugima, šta nama počinije. Proces osveščivanja je već uveliko u toku, defanzivna je već ta militantna, populistička, agresivna, imperijalna svest. Život bez nade je moguć, ali bez nade život nema smisla, prema tome, ostanimo u nadi.

Televizija 5, Niš, emisija *Rasprave*, maja 2000.

Novinar: Zoran Marjanović

Napomene:

¹ Boris Kidrič, slovenački i jugoslovenski političar, predsednik Privrednog saveta i Savezne planske komisije (1946).

² Kiro Gligorov, posle Drugog svetskog rata, pomoćnik predsednika Privrednog saveta, direktor Saveznog zavoda za planiranje.

³ Edvard Kardelj, visoki partijski i državni rukovodilac SFRJ; teoretičar samoupravnog sistema.

⁴ Miroslav Šolević, jedan od organizatora okupljanja Srba na Kosovu i antibirokratske revolucije.

⁵ Dušan Mitević, direktor RTS.

⁶ Tanja Torbarina, novinar zagrebačkog nedeljnika *Danas*.

⁷ Dragiša Pavlović.

Dve velike restauracije

Decembra 1987. godine Ivan Stambolić je, na čuvenoj Osmoj sjednici, smijenjen sa položaja predsjednika Predsjedništva SR Srbije. Bila je to najava onoga što će se dešavati u SFRJ, krvavog raspada zemlje, nacionalnih sukoba nezabijanih u Evropi poslije Drugog svjetskog rata. Bio je prva žrtva onoga što se nazivalo »događanjem naroda«.

»Događanje naroda? Zapravo, 'dogodio' se samo srbski narod. Kao što vidite, ističem ono 'b' umesto 'p'. Možda se u tome sadrži potrebna razlika, naizgled neznatna, ali posledično vrlo bitna«, kaže Ivan Stambolić u razgovoru za *Monitor*, koji je vodio Draško Đuranović, a objavljen je 19. maja 2000.

Monitor: Ocijenili ste, svojevremeno, da »antibirokratske revolucije« nije ni bilo, već da je na djelu »birokratska kontrarevolucija«...

– Ondašnju ocenu vreme je, nažalost, potvrdilo, a toj kontrarevoluciji život, vrhovni sudija, već je presudio. Razume se, ona je izrečena u onom vremenu i u skladu sa našim tadašnjim političkim i ideološkim jezikom. »Principe« te, danas bih rekao, birokratske involucije, najbolje je definisao njen vođa... Sećate se već onoga – sve može, sve je dozvoljeno: i ustavno i neustavno, i statutarno i nestatararno, i institucionalno i vaninstitucionalno, što je moglo samo da vodi u kaos. I odvelo nas je u kaos i krvavi ropac.

Nažalost, malo je ko tada, imam potrebu to da kažem, u socijalističkoj Jugoslaviji, a i u Srbiji, shvatao i hteo da shvati kud će nas to odvesti i sa kojim sve posledicama. Jasno, »događanje naroda« je bila jedna tipična demagoška parola, koja je prethodila krvavom nasilju, kao što su, kasnije, to bile i sve druge, sve do danas – obmane i laži.

– *Da li je to povratak retrogradnim procesima?*

– Naravno. Birokratska kontrarevolucija, to jest birokratska involucija, inaugurisala je »promene unazad«, nagore. U stvari, radilo se o dve velike restauracije: o povratku u staljinistički socijalizam i, povezano s tim, u velikosrpski nacionalizam. Ovo drugo je bilo sredstvo za ono prvo, a vremenom će postati zaista i sam cilj. Tako je došlo do inverzije sredstva i cilja, oba rđava i antiistorijska.

Birokratska kontrarevolucija dobijala je sve nove i nove i, posmatrano sa današnje vremenske distance, pogubnije sadržaje. U osnovi, ona je bila antijugoslovenska, protivna tadašnjem konceptu ravnopravnosti naroda i narodnosti,

odnosno republika i pokrajina. Ali, ona je nosila sa sobom opasnost obnove velikodržavnog hegemonizma, tačnije rečeno – povratka na neku srpsku Jugoslaviju iz 1918, srpski oblik njenog unutrašnjeg uređenja. Kao takva, bila je i antiavnojevska.

Ona je bila i antikomunistička sa pozicije srpskog nacionalizma i, kasnije, pokušaj da se zaokruži Velika Srbija. Što je najgore, ona je bila i antislovenačka, antihrvatska, antibosanska, antialbanska, pa, ako hoćete, na kraju, i anticrnogorska. Ali, ona nije bila samo to. Ona je antireformistička, antitrancijona, antidemokratska.

Konačno, ona je i antievropska. Ona je i antiglobalistička i, posebno, anti-srpska. Ona je ratnička – protiv sveta i mimo sveta! Nažalost, njena destrukcija i dalje je na delu.

– *U knjizi Put u bespuće, odgovarajući na pitanja Slobodana Inića, ustvrdili ste da je operativni uvod u sve što se desilo, pa i uvod u sam rat, bila Osmo sednica. Opet, tvrdite da se rat mogao izbjeći. Kako?*

– Nema sumnje da je Osmo sednica zaista bila operativni uvod u sukobe u Jugoslaviji, pa i sam rat. Ali, pri tome treba imati u vidu da je njena idejna inspiracija bio ozloglašeni Memorandum SANU. Dok je on za mene bio *in memoriam* za Jugoslaviju i Srbiju, kako sam ga okvalifikovao u trenutku njegove obznane, Milošević će ga posle godinu dana prigrliti poput pravog jevanđelja.

Sa stanovišta neke vrste »objektivizma« odnosa političkih i širih snaga u Srbiji, kao ishod i rezultat Osme sednice, rat je zaista bio neizbežan. Radilo se samo o vremenu kad će sukobi prerasti u sveopšti požar. Ali, niti je to bio naš usud, niti nešto što bi bilo fatalno neizbežno. Rat se, zaista, mogao izbeći, ne u smislu nekog volšebno srećnog ishoda, već drugim odnosom federalnog centra i političke javnosti u Srbiji prema samoj Osmoj sednici i njenim, tada već otvoreno nagoveštenim, opasnim namerama.

Kad to kažem mislim, pre svega, da nijedan od naših problema, bilo posebno ili u međusobnim odnosima, nije bio ratni, niti se mogao rešiti putem rata, što se i pokazalo. U rat nas nisu uveli naši ni veliki ni mali problemi, ni ovakvi ni onakvi narodi – u rat su nas odveli konkretni ljudi, takozvane »subjektivne snage«, koji su svojom nesposobnošću, neshvatanjem novog vremena, političkom nedoraslošću dodatno opterećivali postojeće probleme ili su vremenom sami postali taj pravi problem, koji je prerastao u rat. U osnovi, taj rat je započeo kao rat između jugoslovenskih naciokratija. U svemu tome primarnu odgovornost nosi režim koji je uspostavljen posle Osme sednice, na bazi antibirokratske revolucije.

– *Pa, ipak, problemi nijesu bili nimalo laki, niti lako rješivi. Vrijeme je pokazalo da se stvari nijesu mogle rješavati prečicom, silom, i »olako obećanom brzinom«...*

– Ali, upravo se tako htelo Osmom sednicom. Međutim, suština problema ili problem svih problema sastojao se u tome što su postojeći sistem i njegovi instrumenti, mehanizmi transmisije, postajali sve neosetljiviji na rastuću kom-

pleksnost društva, pa samim tim i nedelotvorniji. Sistem je gubio ideološku legitimaciju, u smislu »usrećenja naroda«, a nije funkcionisao na efikasan način ni u običnom građanskom pogledu. Industrijalizacija je već bila prošlost, dok modernizaciju u pravom smislu nismo ni dodirnuli, ili smo tek bili pred njenim ostvarenjem. Ne rešavajući ili ne uspevajući da reši takve probleme, a odbijajući sa svom dogmatskom žilavošću, birokratskom osionošću i konzervativnom rezistencijom promene, odnosno reforme, sistem je postao reakcionaran. Iz tog stanja bez vizije bio je moguć put u obe restauracije o kojima govorim, ali to nikako ne znači i njihovu neizbežnost. Naprotiv.

Zamislite samo taj apsurd! Dok se društva na Istoku oslobađaju staljinističkih okova i probijaju dogmatski hladnoratovski обруч Berlinskog zida, pripremajući se za demokratsku tranziciju, mi, koji smo bili neka vrsta Amerike za taj isti Istok, vraćamo se simultano četrdeset godina unazad u svakom pogledu!? Tako će čak i autentičnost naše revolucije, znate ono – svoj put, samostalnost, suverenost, integritet i tako dalje – postati pravo ograničenje izlaska iz krize u novo društveno stanje i spolja i iznutra.

– *Kako objašnjavate to da savezna Jugoslavija nije htjela sama sebe da spasava od Osme sednice?*

– Jugoslovensko rukovodstvo, i državno i partijsko, ne shvata ili neće da shvati kuda vodi Osma sednica, a već je bilo jasno u čemu je sukob. Ponekad mi se činilo da je u tome bilo i neke politikantske zluradosti... Ne znam. Ali zato znam da su neki iz tog vrha davali i javnu podršku pobednicima na Osmoj sednici. Taj sukob su sveli na pitanje personalnih promena i rasporeda, drukčije to ne mogu objasniti. Ja bih, eto, posle toliko godina, da kažem otvoreno, kad već o tome razgovaramo, razumeo da se radilo o interesu moga političkog uklanjanja ili, kako su neki govorili, »onemogućavanja«. Moram reći da tad nisam shvatao da je dotle došlo. Inače, da sam znao, ja bih se sam povukao pred tim udruženim republičko-federalnim snagama, da se barem ne zameće kavga i rat kad sam ja u pitanju. Na kraju sam se tako i povukao.

Samo da dodam jednu zanimljivost. Od Titove smrti pa do Osme sednice ni na jednom pitanju jugoslovensko i srpsko rukovodstvo nije ostvarilo takav stepen jedinstva, onog pravog boljševičkog, kao što će to postići oko Osme sednice. I, da se vratim na Vaše pitanje, oni su mislili da sa Miloševićem i snagama koje ga podržavaju u Srbiji jačaju Jugoslaviju i socijalizam. Do njihovog osveščivanja doći će tek onda kada putujući mitinzi antibirokratske revolucije, kao prethodnica putujućih potonjih ratova, banu i pred njihova vrata. Ali, tada će već biti kasno i spasavaće se kako ko može.

– *Kako u tom kontekstu ocenjujete ulogu generala JNA, kako objašnjavate da su mnogi generali u zemljama Istočne Evrope igrali pozitivnu ulogu u društvenim tranzicijama, a da su generali JNA u Jugoslaviji, koja je bila kudikamo demokratskija tvorevina od zemalja soc-realizma, »igrali« po diktatu samo jednog lidera – Miloševića?*

– Razlike u njihovim ulogama, pa i u njihovom delovanju, zaista su velike. Na neki način, iz nacionalnog razloga, oni se ponašaju isto, mada sa različitim posledicama. Istočnoevropski generali, iz nacionalnih osećanja i motiva, podržavaju demokratizaciju svojih zemalja kao put nacionalnog oslobađanja od sovjetske hegemonije. Generali JNA, kao i oficirski sastav, koga čine većinom Srbi, iz nacionalnih, pa i nacionalističkih razloga – pogotovo kad im se sa najvišeg mesta poručuje da treba kao Srbi i samo sa Srbima da očuvaju Jugoslaviju – postaju ne samo protivnici nužne demokratizacije i samostalnosti drugih naroda već to shvataju kao borbeni zadatak u uspostavljanju hegemonije nad drugim narodima. Sve to u ime onog najbrojnijeg, pa ako treba i ratnim pohodima. Tako je, zahvaljujući i tome, JNA postala čelična pesnica u razbijanju vlastite države. Izgleda da su generali JNA hteli da repriziraju ulogu sovjetskih, ruskih generala u slučaju invazije na ČSSR, kojih su se posle dve decenije, u procesu mirne dezintegracije SSSR-a, i sami Rusi odrekli. Za razliku od ruskih, naši generali nisu politički razumeli novo vreme niti su mu bili dorasli. Onda je došlo i njihovo tragično postrojavanje pred Miloševićem.

Znate, načelima na kojima počiva armija – centralizam, jednostarešinstvo, subordinacija – odgovara uloga vrhovnog komandanta, pa makar ona bila i izmišljena i makar on svoju samovolju »pretvarao« u narodnu volju, nalazeći i ostvarujući u tome i svoj i vojni interes.

– *Da li su građani Srbije svjesni istorijske greške u koju ih je uveo Milošević, logistički podržan čelnicima i »autoritetima« Srpske akademije nauka? Miloševića napadaju ne što je pokrenuo i vodio četiri osvajачka rata već što ih je izgubio?*

– Danas je znatno teže dati precizniji odgovor na to pitanje nego što je to bilo ovih deset godina. Na našu sreću, ta svest je mnogo složenija, slojevitija, diferenciranija, ali ne po shemi »crno-belo«. Pa, ipak, moglo bi se sa sigurnošću reći da je proces osvešćivanja srpskog naroda i građana Srbije vidljiviji. Rekao bih da ga u tom pogledu napuštaju bunilo iluzija i mitomanstvo zamenjujući sve to kritičkim uvidima šta se sve dogodilo, zašto se to dogodilo i gde smo sada, sa kojim sve posledicama, ko nas je doveo na ivicu ambisa, istorijskog poraza, kako smo se izgubili iz istorijskog vremena ili kako smo ispali iz istorije.

Počinju da se postavljaju mnoga pitanja, i stara i nova. Propitujemo se, sa više ili manje objektivnosti: ko smo i kakvi smo danas, gde nam je mesto, gde su naši susedi, gde su naše državne granice, kakvo smo i da li smo mi, uopšte, društvo, jesmo li se onespobili za bilo kakav razvoj, zašto smo, ratujući, proćerdali sve što su prethodne generacije stvorile?

Davno je rečeno da pobeđe sluđuju a porazi opamećuju. Doduše, nama je trebalo mnogo sveobuhvatnih poraza da bi ovaj proces započeo. Razume se, taj proces će biti dug, težak i bolan. Ali, mi se moramo suočiti sami sa sobom, sa istinom, sa svom odgovornošću za ono što smo počinili drugima i što smo, konačno, počinili sami sebi. Bez toga, autoritarizam će se stalno ciklički obnavljati.

– *Koji su to mehanizmi osvješćivanja?*

– Još je sve to u nekim konfuznim, protivrečnim, pa i paradoksalnim oblicima. Ne bi se moglo govoriti o čistim formama osvješćenosti, sve je u nekom vrenju i rastakanju, pogotovo stare, dominantne svesti. Čini se da se proces osvješćivanja brže odvija u narodu nego u redovima same opozicije.

Politički lideri srpske opozicije još nisu ponudili prave programe da bi taj proces bio pospešen i ubrzan. To, možda, najbolje ilustruje odsustvo spremnosti i političke volje, pre svega opozicije, da se jasno i realistično odredi prema Kosovu, odnosima sa Crnom Gorom, BiH, ulozi Haškog tribunala, prihvatanju i učešću zemlje u Paktu za stabilnost. Oni zauzimaju stavove od slučaja do slučaja, a oni su često iznudenjeni. Ne može se svest menjati samo osuđivanjem Miloševića, zalaganjem za tržište i opredeljivanjem za demokratiju kao opštu, sverešavajuću frazu.

Jedno je sigurno, ta svest nije više agresivna, populistička, imperijalna, ili je barem kao takva suzbijena i sada defanzivna. Možda ona još živi kroz neku varijantu »patriotizma«, patriotskog nacionalizma, pogotovo sada kada je Srbija u opasnosti da i sama postane žrtva onih istih planova komadanja koje je sačinila kad su u pitanju bili drugi. Mnogo toga je uticalo na ovu evoluciju svesti ljudi.

Možda baš zato što su, kao Srbi, ugrozili sebe kao ljude. Taj proces je više uslovljen nekom vrstom kolektivnih i ličnih tragedija nego što je kritičan i samokritičan na autentičan način. Ali, uprkos činjenici da se ovaj proces odvija kroz jednu izlomljenu, cik-cak liniju, on još nije zahvatio samo inicijalno leglo zla i ušao u citadelu onog pravog, Velikog Razloga, koji će unesrećiti i njegove dojučerašnje pristalice. Između nacionalizma i njegovih surovih posledica, ove potonje su glavni uzrok osvješćivanja, mada se još ne vide oni pravi uzroci. Razume se, taj proces bitno usporava agresivna režimska propaganda, koja i dalje tvrdoglavo uteruje život u laži proizvodeći sada i laži planetarnih razmera. No, nezavisni mediji, takozvani treći sektor, već su postali moćan kontrateg takvoj propagandi.

– *Vjerujete li da se kraj ovog režima u Srbiji približava? Kakav rasplet možete predvidjeti – mirnu smjenu vlasti ili smjenu putem haosa, možete li, uopšte, zamisliti Miloševića kao penzionera?*

– Hoću u to da verujem. Očigledno je da se događaji ubrzavaju i zgušnjavaju. Parafraziraću Njegoša: ovdje se više zlo ne trpi od straha gorega. Reći ću Vam jednu paradoksalnu stvar: Milošević je slab, sve slabiji, i slabiće još više, ali upravo je to ograničavajući faktor mirne smene vlasti. Što je još paradoksalnije, Milošević je sam sebi najveći politički neprijatelj i najveća opozicija. Nije njega dovela opozicija u ovo stanje, već on sam. Ako mu opozicija u tome nije pomogla, nije ni odmogla. Zato je on stao bez inicijative i sve što čini, čini u iznudici. Ograničavajući faktor mirne smene vlasti je i to što on, i kad bi smogao snage da preda vlast, ne može to da učini a da se i sam ne preda. Kome?

Ovi, i drugi ograničavajući faktori mirne smene vlasti, mogu voditi čeonom sudaru gnevnog i nezadovoljnog naroda i režima, stihijskom raspletu postojećeg

stanja. Ovaj sudar može se dogoditi u međuvremenu dok se vlast i opozicija natežu oko izbora, čime se šansa koja se njima ukazuje gubi. On to može, u svom stilu, preduhitriti zavođenjem nekog vanrednog stanja. Ali, time bi samo dao legitimitet narodnoj pobuni, onoj vrsti našeg istorijskog pamćenja po kojoj mi naše probleme umemo da rešavamo samo »muški« – bunama, ustncima, revolucijama... Takav tok nas može udaljiti od Miloševića, ali je pitanje koliko će nas približiti Evropi.

– *Nedavno je »proslavljeno« osam godina SRJ. Da li ste Vi tu zemlju ikada doživljavali ka nastavljачa, sukcesora bivše SFRJ?*

– Nikada! Ali, Srbija i Crna Gora su naslednice nekadašnje zajedničke države isto onoliko koliko su to i ostale njene bivše republike. Prigrabljivanje njenog imena je licemerje.

– *Prema poslednjim istraživanjima dvije trećine građana Crne Gore smatraju da ovakva SRJ nije najbolji državnopravni okvir za Srbiju i Crnu Goru. No, Generalštab, baš kao i Komanda Druge armije, prijeti da će »svim sredstvima spriječiti neustavno otcjepljenje Crne Gore«. Vjerujete li da Milošević može upotrijebiti vojsku protiv Crne Gore?*

– Posle Kosova?! Da odmah kažem: izvor naših problema nije pod Lovćenom nego pod Avalom. Pravo Crne Gore i njenih građana na slobodan izbor vlastitog političkog puta i državnopravnog razvoja potpuno je legitimno, bilo da se ono realizuje kroz zajednicu sa drugima ili samostalno. U tom pogledu Crna Gora je u istoj poziciji kao Slovenija, Hrvatska, BiH i Makedonija. Ako joj Srbija to pravo »prizna« onda će one, verujem, zajedno iznaći oblik interesne zajednice u kojoj će ostati zajedno. Ali, ima jedno »pravilo« u Miloševićevom ponašanju. Kad god je bio kod kuće u nevoljama, izlaz je tražio u vođenju ratova. No, okolnosti su se promenile i sad je u situaciji biti ili ne biti, tako da to znatno smanjuje mogućnost izvođenja još jedne ratne avanture. On se sada, prevashodno, o svom jadu zabavio. Ipak, nisam siguran da ću Vas time utešiti – ko god je pokušao da predviđa njegovo ponašanje i njegove odluke, računajući na zdrav razum, pokazao se naivnim.

Monitor, Podgorica, maja 2000.

Novinar: Draško Đuranović

Spasavanje Crne Gore

RFI: Iduće jeseni napunit će se trinaest godina od Osme sednice CK Srbije, od događaja koji su ubrzali raspad bivše Jugoslavije, izazvali četiri rata, od kojih je poslednji bila prošlogodišnja NATO intervencija protiv Jugoslavije. Srbija je danas u najdubljoj političkoj i društvenoj krizi u svojoj modernoj povijesti. Kako vi, gospodine Stamboliću, kao najodgovorniji čovjek u Srbiji do tih kobnih događaja, gledate na cijelo ovo proteklo razdoblje?

Stambolić: Sve ovo vreme, ovih trinaest godina, Srbija ulaže ogromne napore da se vrati u prošlost. Ali, uprkos tim naporima, u tome ne uspeva. Ona bi u prošlost htela, ali ne može, u budućnost bi se moglo, ali u budućnost neće. U nju bi ona nekako, ako bi moglo, natraške. Da bi ona našla put u budućnost, iz bespuća izišla, potreban joj je noviji, smeliji pogled na bližu i dalju prošlost, napor da se iziđe iz bunila iluzija, mitova, da se kritičkim uvidom u stvarnost pokuša da se bistrijim pogledom nazre neka budućnost i okrene se k njoj. Srbija to sve ovo vreme ne uspeva. Tih trinaest godina odigrava se proces dveju velikih restauracija: restauracije staljinističkog socijalizma i velikosrpskog nacionalizma. Ovo prvo će biti cilj, a ovo drugo sredstvo, no doći će do inverzije ciljeva i sredstava. Svejedno, i jedni i drugi su anahroni, antiistorijski, i jedna i druga restauracija su retrogradne i rđave, i one će Srbiju i srpski narod dovesti, posle razbijanja Jugoslavije, na ivicu opstanka, na ivicu istorijskog poraza. Srbija se sada nalazi pred jednim velikim pitanjem, koje mora da smogne snage da sebi postavi: da li uopšte mi, ovako, možemo opstati kao narod?

Prema tome, bilans je katastrofalan.

– Miloševićev režim preživeo je poraze koje nijedna odgovorna vlast ne bi mogla preživjeti – tražila bi se njena odgovornost. U čemu je tajna? Milošević je igrač koji se najbolje snalazi u porazima, ili su snage alternative – srpska opozicija – još slabije od njega, ili, pak, među njima postoji neka čudna tajna veza?

– Retko se u istoriji događalo, ako se uopšte kad i dogodilo, da jedna vlast, i jedna vlada, budu rušene dok narod koji ona vodi ratuje, i dok je ona u ratu. Izgleda da su naše ratovođe to dobro znale i zato su stalno išle iz rata u rat, iz jednog zla u sve veće. Novo zlo je potiskivalo prethodno. Narod nije imao vremena da se sabere i da sebi postavi neka elementarna pitanja koja je život nametao i, uprkos presudama koje je svaki poraz izricao, pameti se dozvali nismo, porazi nas nisu opamećivali.

Kad se radi o opoziciji i poziciji, tu treba imati u vidu da su stranke na vlasti i glavne opozicione stranke koautori oba ova projekta restauracije i njihovo rodno mesto svima jeste rat, a ne demokratija. One su, uglavnom, frakcije jednog masovnog, velikog, populističkog i nacionalističkog pokreta. Iz njega su sve one nastale, otuda teškoća da opozicija dođe do stvarnog alternativnog programa koji bi ponudila, jer teško je iz svoje kože izići. U tome je, možda, tajna onoga što sam Milošević kaže da nema opozicije, da je to lažna opozicija. Milošević je sam sebi najveća opozicija. Ovo dokle je on sebe, narod i državu doveo, i sebe samog ugrozio, nije zasluga opozicije, nego njegova sopstvena zasluga. Proces osvešćivanja, procesi odvajanja naroda od Miloševića u toku su, a to je pretpostavka da se do tih pitanja dođe, i da sa hrabrošću počnemo preispitivanje.

– *Sadašnja kriza u Srbiji, blisko vezana uz odluku nekih svjetskih sila da interveniraju na Balkanu – mislim na kosovski sukob i NATO intervenciju – prepoznatljiva je i po tome što režim u Beogradu pristupa dosad neviđenim mjerama represije, mislim na represiju kojom se obrušio na medije, na članove »Otpora«.* Zašto to?

– Milošević čini ono što mora i što bi svako na njegovom mestu, u okolnostima u kojima se našao i u koje se doveo, činio. To je poslednja linija odbrane, i on preduzima ono što preduzimati mora. On mora vlast braniti po svaku cenu, jer više nije u pitanju samo vlast. Što se njega samog tiče, mnogo je veći ulog od same vlasti u celoj stvari, sam život je u igri. Prema tome, on čini ono što činiti mora. Problem je što opozicija ne čini ono što ona može činiti, a ne što mora. Dovoljno je da učini ono što može, pa bi se otvorio put, možda, jednog mirnog izlaza iz cele situacije, uz što manje žrtava. I tu je velika odgovornost opozicije, a ona se još za to nije osposobila. Tako da se tu javlja jedna druga opasnost – da neorganizovana masa, pobunjena sirotinja, raja, kuka i motika, istrči na politički teren, da počne taj zagađeni teren da raščišćava, ali anarhično i stihijski. Teško se tim putem rađa bolja vlast od one koja se obara. A opozicija je još uvek u fazi prestrojavanja, organizovanja i reorganizovanja, razdruživanja i udruživanja. Rekao bih da se još uvek nije oslobodila sitnih strasti i sujeta. Te sitne sujete su dovodile opoziciju već više puta do velikih poraza. Mnoge su slabosti u njoj, ali mora se imati u vidu da ona deluje u veoma teškim uslovima. U rukama vlasti su sve prednosti: vojska, policija, novac, mediji, propaganda, i nije u tim uslovima lako delovati. Ali, opozicija ne pokazuje dovoljno hrabrosti, dovoljno inventivnosti, političke maštovitosti. Dosta je jalovog i praznog hoda. Nema spremnosti za rizikovanje, a uspeha nema bez rizika.

– *Kakvo je Vaše mišljenje o NATO intervenciji? U kojoj je mjeri ona pomogla Miloševiću režimu?*

– Međunarodna zajednica, kad se radi o jugoslovenskoj krizi, još od samog njenog početka, napravila je seriju grešaka. U mnogim stvarima pristupalo se dosta nekompetentno. Usudio bih se da kažem, diplomatski i politički diletantski: pogrešne procene, pogrešni potezi u pogrešno vreme. Na Kosovu je jedna od tih

njenih poslednjih grešaka. Ako nas je u išta uverila Miloševićeva politika, uverila nas je da se međunarodni problemi silom ne mogu rešavati. Međunarodna zajednica, koja je to toliko kritikovala, pribeći će istom načinu: rešavanju problema silom. Ništa nismo naučili, ni ona nije ništa naučila od onoga što je ovde već bilo i što je viđeno, od onoga što je Milošević činio. I onda smo se na Kosovu našli tu gde smo se našli.

Problem je druge vrste, i to bi Evropska unija morala da ima u vidu, i međunarodna zajednica uopšte, da bi se razumelo ono što se danas u Srbiji dešava i koji su lekovi danas potrebni. U Srbiju nije stigla vest da je pao Berlinski zid. U Srbiji još uvek i vlast i propaganda te vlasti, koja život uteruje u laž, koja proizvodi tu virtuelnu stvarnost, još uvek računaju da je Evropa ono što je nekad bila. I Evropa se jeste stalno sukobljavala, delila, ratovala. I Srbija je nastajala kao moderna država u evropskim ratovima. Ostavimo mitove da smo tri carevine srušili i sve te ratove dobili, i da smo bili saveznici. Mi smo iz tih pobeda, iz tih saveza profitirali, uvek dobijali. Još uvek se u Srbiji računa i prisutna je svest da će se Evropa zavaditi, opet podeliti, pa ćemo mi tu nešto da ušćarimo. U tome, mi se zavadismo sa celom Evropom, koja se integriše, ujedinjuje i neće više da ratuje, no da se razvija. Mi se inatimo i začikavamo Evropu, postali smo narod protiv sveta i mimo sveta. Mi hoćemo da branimo Evropu, a ona se uopšte ne oseća ugroženom. To je jedan košmar, jedno stanje pomalo šizofreno, u kojem smo se našli, u svakom slučaju tragično. E, to se ne može lečiti silom. Sila, kad rat počne, prelazi u nasilje, i tako se u naše balkanske krugove, paklene i đavolje krugove međusobnih revanšizama, uključio i NATO.

– *Kako vidite neposrednu budućnost Srbije – idućih nekoliko meseci, do konca godine – posebno odnose između Beograda i Podgorice?*

– Uopšte se ne usuđujem da bilo šta prognoziram, kad se radi o dinamici, o nekim vremenskim tačkama i intervalima u kojima bi se nešto moglo događati. Lakše je prognozirati kakav je kraj svega toga. Vruće će stalno biti, represija sve žešća, otpor sve snažniji, sve teže će ga biti kontrolisati. Ja sam pesimističan, što se tiče prognoza, kako će se ova stvar razvijati i razrešavati. Hteo bih da verujem da će to biti s minimalnim žrtvama. Videćemo kako će ići, kažem, ne usuđujem se da prognoziram. Stvari se ubrzavaju, dinamiziraju, Milošević gubi prostor. Organizovana opozicija ga još uvek na pravi način ne osvaja. Podrška Miloševiću je pala na dvadeset procenata, ali ona istovremeno pada i opoziciji. Raste broj ljudi koji su protiv, ali ne znaju za šta su.

A što se tiče odnosa sa Crnom Gorom, čuo sam danas, neke ruske novine o tome pišu, da se priprema neka promena ustava, u kojoj bi Srbija bila podeljena na nekih osam regiona, kantona. Tu je i Crna Gora, pokrajine se ukidaju. To tera Crnu Goru direktno u referendum i izlazak iz te zajednice. Nije mi jasna takva ideja – ako je ona tačna – šta je to što Milošević želi da postigne. Ili se priprema neko novo zlo? Teško mi je da prognoziram. Odnosi Srbije i Crne Gore su kompleksniji nego što su odnosi Srbije i Hrvatske, Srbije i Slovenije. Crna Gora je

podeljena. Isto kao što mislim da u Srbiji nema opasnosti od građanskoga rata – tu može biti sukoba.

U Crnoj Gori su stvorene sve pretpostavke za građanski rat. Velika će veština i mudrost biti potrebni da se to izbegne. Mi imamo tamo dve vojsle, imamo podeljen narod; jednima stiže podrška međunarodne zajednice, drugima stiže iz Beograda. Kako će se iz tih problema izići, ne znam. Velika je nesreća i zločin što se Crna Gora tera da s tog broda beži što pre, i njū treba razumeti. Ali i jedne i druge će to koštati, kao što je sve koštalo razbijanje Jugoslavije. Usprkos mnogima koji drukčije misle, Jugoslaviju, kao društvenu i državnu zajednicu, koju je trebalo menjati, transformisati, nije trebalo razbijati i razarati, pogotovo ne u krvi, u krvavom ropcu. Ona je bila najveće dostignuće balkanskih naroda. Ovo je ostatak, dokrajčenje razbijanja Jugoslavije, koje je započela Srbija sa Osmom sednicom. Danas se i Crna Gora spasava kako može.

RFI, juna 2000.
Novinar: Frano Cetinić

Kad bi moglo iz početka...

»Oduvek me je nešto vuklo novim poznanstvima, što prisnijem druženju, što neposrednijim kontaktima s takozvanim običnim ljudima. I kao visoki funkcioner voleo sam da nenajavljen posećujem skupove, priredbe, razne manifestacije. Nebrojeno puta su organizatori proslava bili zbunjeni mojim prisustvom, bez protokola, vozača i obezbeđenja. Tada sam se osećao nekako svojim, slobodnim, spontanim, pogotovo kada su takve moje posete izazivale ljude da se i sami oslobode protokolarne užtogenosti, da mi se obraćaju bez rukavica.«

»Ovakodanas govori Ivan Stambolić, čovek čiji je životni put od seljačeta iz Brezove nedaleko od Ivanjice do državnika najveće jugoslovenske republike, veoma značajan za sadašnji trenutak Srbije, uprkos činjenici da više nije u politici. U najimućnijoj porodici inače siromašnog kraja, Stambolići su se vazda bavili politikom, a jedno od svetih pravila bilo je školovanje petorice sinova. Osnovnu školu završava u Brezovi, Ivanjici i Užicu, a potom dolazi u Beograd gde upisuje Industrijsku školu u Rakovici, za koju ga vezuju najlepše mladalačke uspomene i u kojoj se, osim zanatu, učio drugarstvu, solidarnosti i požrtvovanosti. Već tamo počinje svoju političku aktivnost i vrlo brzo dospeva na liste najpre gradskog, pa zatim republičkog komiteta omladine. Posle prvih kratkih izleta u politiku, upisuje pravni fakultet, a po diplomiranju odlazi u privredu, u preduzeće »Tehnogas« koje pod njegovim desetogodišnjim rukovodstvom izrasta u jednu od najboljih firmi te vrste u Jugoslaviji. Od tada se Ivan Stambolić kreće uzlaznom linijom, od predsednika Privredne komore Beograda, postepeno, preko najznačajnijih partijskih funkcija do predsednika Predsedništva Srbije. U ondašnjoj Srbiji bilo je ljudi sklonih da Ivanovu karijeru tumače bliskim rodbinskim vezama sa starim revolucionarom Petrom Stambolićem¹. Govorilo se da je bonvivan. Novinarima, pak, sa kojima je neretko umeo da upriliči druženje, ostao je u sećanju kao stabilan, otvoren čovek, nepatvorenog šarma. Uz pomoć ili bez pomoći, Stambolić je stasao u državnika sposobnog da se nosi sa svim kontroverzama toga vremena u kojem su se, podsetimo, preplitale liberalnodemokratske i dogmatske, ortodoksno komunističke ideje. O tom vremenu danas Stambolić kaže:

»Razume se, nisam bio građanski demokrata u zapadnoevropskom značenju te reči. I ja sam bio određen tim vremenom mnogo više nego što sam bio u prilici da ga sam određujem demokratski ili nedemokratski.«

A onda je došla Osma sednica. Na scenu je stupila Stambolićeva dotadašnja uzdanica, blizak saradnik i intiman prijatelj koga je tokom čitave karijere vukao za sobom, a koji se zove Slobodan Milošević. Zakulisnim igrama i na krilima medijski pripremljene, u Srpskoj akademiji nauka projektovane ideje o Velikoj Srbiji i fenomena poznatog kao *događanje naroda*, mali Milošević, manirom moćnog ubice uklanja Stambolića iz političkog života, i smenivši ga sa najviših funkcija u državi, preuzima vlast koju, evo, do današnjeg dana, imamo nesreću da trpimo. U političkoj izolaciji Stambolić osniva JUBMES, Jugoslovensku banku za međunarodnu ekonomsku saradnju, koja je uspešno radila i pod sankcijama, ali i sa toga mesta bio je smenjen 1997. godine. Dugo nije želeo da govori za javnost. Sada to čini na insistiranje mnogih sredina koje žele odgovore na još nerazjašnjena pitanja, možda savet, korak ka izlasku iz tunela. A na skupovima, pa i u svojoj knjizi *Put u bespuće*, Ivan Stambolić ponavlja: »Slutim, više zbog sebe nego zbog javnosti. Ne veruj čoveku kome je strast za vlašću veća od ljubavi za lepo, za dobro, za život. Eh, da si to, Ivane, shvatio malo ranije.«

Naša stalna saradnica Isidora Sekulić predstavila je večerašnjeg gosta »Noćnih razgovora«, nekadašnjeg predsednika Srbije Ivana Stambolića, kome želim dobro veče.

RFE: Ivane, da li Vas ovaj prekor koji se osetio u poslednjoj Isidorinoj rečenici prati onoliko dugo koliko niste u politici?

Stambolić: Da. I svakodnevno. I od mnogih.

– *Kako se osećate kada ga čujete?*

– Različito. Zavisi ko me pita, zašto me pita. Posledica je mnogih okolnosti što su se stvari tako dogodile. Uprošćeno rečeno, ja sam imao otvoreni front i sa čela i sa bokova, ali sam mislio da imam leđa sigurna i zaštićena, a odatle je došao nož.

– *Vi ste već punih trinaest godina van politike. Koliko ste dugo bili u politici?*

– Otprilike isto toliko. Trinaest godina, valjda. Kao što vidite, nisu baš zgodni brojevi. Eh, kada bi bilo moguće da se minus i plus potru, pa onda sve iz početka...

– *Kada poredite ta dva perioda, šta je prednost, pozicija posmatrača, mada svih ovih godina niko nije posmatrač, ali, recimo, prednost pozicije posmatrača, ili aktera u vrhu politike?*

– Ima prednosti ta posmatračka pozicija kada se izađe iz dobre politike. Ali ta prednost se gubi, ta udobna, kritička distanca, kada posmatrate ovo što smo mi osuđeni da posmatramo, kada nam se događa ovo što nam se događa, u čemu ne znam da li uopšte ima bilo kakve politike. Ima politikâ i politikâ. Politika je, što se mene lično tiče, prvo imala mene. Potom, i sâm sam počeo da kreiram i pravim politiku, ali uvek sam je shvatao kao rukovođenje javnim poslovima, kao upravljanje stvarima, a ne vladanje ljudima i narodom. A kada se ona tako shvati

i primenjuje, to je vraški težak, naporan i složen posao. On brzo zamara, troši. Međutim, kada je politika strast da se vlada ljudima i narodom i kada se samovolja nameće kao volja naroda, onda je to, po meni, neka politička patologija. To nije prava politika. Onaj ko se tako bavi politikom, nikada neće postati posmatrač o kome Vi pitate, jer iz politike, jednostavno, ne sme da ode. Kada si na vrhu te politike ti, u stvari, kao da si na vrhu nekog stuba srama.

– *Kada ste odlazili iz politike Vaš sin je bio dečak i on je prokomentarisao: »Ošma sednica mi je vratila tatu.« Sada već imate i unuka.*

– To nije prokomentarisao Veljko², to je Tijana³ rekla. Veljko je već bio poodrastao, a Tijana je bila u osnovnoj školi. Ona je to tako prokomentarisala. Što se tiče Uroša⁴, moramo da se dogovormo. Ako hoćete da razgovaramo o Urošu, moraćemo do ujutro da razgovaramo, jer mnogi moji drugovi su postali dede i ja se sa njima svađam i raspravljam, jer svi hoće da pričaju o svom unuku, a ja ne mogu nikako da dođem do reči.

– *Onda ćemo ostaviti Uroša neka spava u ove sitne sate, a mi da nastavimo naš razgovor. Pričamo o Vašem prisustvu i odsustvu iz politike. Zar niste došli u iskušenje da se uključite kao političar sada na opozicionu scenu Srbije? Kada ste bili smenjeni, to je bila druga polovina osamdesetih godina, nije bilo šanse ni da progovorite javno. Posle je bilo drugačije.*

– Za te četiri godine nigde se ništa nije moglo progovoriti, a na mene su se svaljivale lavine raznih intriga i laži s ciljem da se ponizim, diskreditujem, diskvalifikujem. To je bilo ponajteže izdržati. Od 1991. počeo sam javno da govorim. To su mi studenti omogućili u vreme njihove pobune⁵.

Tada sam govorio i pozivao studente da dezertiraju iz tog rata koji se priprema. Upozoravao sam da je rat tu, pred nama, da je pripremljen i da će čast svoga naroda spasavati tako što će dezertirati iz toga rata. Ali i to, i ono što sam posle povremeno govorio, nije se čulo od topova. To govorenje nije imalo eha, nije imalo odziva. Strano mi je da menjam stavove da bih se dopao nekome ili nečemu, s ciljem da se uguram u javni život. Ti stavovi u zadnjih godinu-dve dana nailaze na pogodniji tlo.

– *To je bilo vreme kada je bilo nemoralno ćutati.*

– Ja nisam ćutao. Ja sam se, ne tako često, oglašavao u kritičnim trenucima kada sam smatrao da sam dužan da se oglasim. Ipak, to se svodilo više na umirivanje vlastite savesti nego što je imalo nekog dejstva. Nadjačavale su ratne trube.

– *A da li ste nekada došli u iskušenje da pokušate da odigrate, da pokušate, da tako kažem, da odigrate u Srbiji onu ulogu koju su odigrali, na primer, Milan Kučan u Sloveniji, ili, još više, Kiro Gligorov u Makedoniji.*

– Ta se uloga nije mogla ovde odigrati. Nisam je ja mogao odigrati. Ni ja, ni bilo ko drugi sličan meni. Ja sam bio presečen, izopšten baš onda kada se, možda, trebalo pripremati za takvu ulogu. Osmu sednicu je definitivno rešila pitanje što se tiče vlasti. Srbija je htela vođu, htela je vožda. Znamo kako je njega izvikala na mitinzima. Sa njim je Srbija veoma brzo posle Osme sednice, daleko,

daleko odjezdila u svoje dve tragične restauracije: u staljinistički socijalizam i raspomamljeni nacionalizam. Nije više bilo Srbije koja bi mogla biti neka kućanovska Slovenija ili gligorovska Makedonija. Bilo je nemoguće odigrati tu ulogu. Srbija je krenula vrlo rano u prošlost i odjezdila dosta brzo i podaleko u takvu prošlost okrećući leđa budućnosti.

– *Da li se srećete sa bivšim saradnicima? Prošle nedelje, igrom slučaja baš tada smo se dogovarali za ovu emisiju, bili ste u Parizu i imali ste zanimljivih par dana sa nekim ljudima iz bivše Jugoslavije.*

– Da. Bio sam sa Klirom Gligorovim i sa Azemom Vlasijem. Srećem se sa mnogim ljudima iz naših bivših republika relativno redovno, u jednom ritmu od pet-šest meseci, otputujem do nekih od republika. Što se mene lično tiče, tih putovanja, tih susreta, doživljavanja ljudi i prostora, za mene Jugoslavija još uvek postoji. Ovu skraćenu nikada nisam mogao ni prihvatiti. Negde sam skoro rekao: »Samoprigrabljivanje njenog imena je licemerno.« Čine to oni koji su je razbili.

– *Pratite li fudbalsko prvenstvo? Utakmica sa Slovenijom je bila uzbudljiva.*

– Jeste. I fudbal liči na sve ostalo.

– *Slušala sam reportažu pred utakmicu. Navijači dva tima su vezivali zastave i kažu da su se sjajno družili uoči utakmice, koja je, inače, proglašena utakmicom visokog rizika. Između Slovenaca i Srba kao da je sve potpuno normalno.*

– Između srpskog i slovenačkog naroda nikada u istoriji, pa ni u ovoj bližoj, nije bilo problema, sporova i trvenja. Naprotiv, bilo je veoma izražene solidarnosti. Narod nije srpska naciokratija.

– *U Hrvatsku se takođe putuje kao pre, vozom ili autobusom do Zagreba, u Bosnu se odavde može praktično i bez pasoša. Vi ste rekli da putujete često u susedne države.*

– Putujem. U Zagreb se sa vizama teže putuje, jer se teže do viza dolazi. Moram reći da ja tih problema nemam. U Bosnu, zaista, tako kako kažete.

– *U Sarajevo ste putovali još u vreme rata i u vreme opsade toga grada. Ukoliko se dobro sećam, bilo je to u proleće 1995. Vi ste bili tamo sa prvom organizovanom grupom Beograđana. To je bio riskantan put. Ne samo zbog toga što se tamo pucalo, već i zbog toga što se trebalo vratiti. Zašto ste se odlučili za taj put?*

– Zbog ljudi u Sarajevu i solidarnosti sa njima. Ali i zbog onih ljudi ovde koji su bili protiv ubijanja, razaranja i uništavanja jednog grada. Ne manje i zbog onih koji su time komandovali i upravljali. Kao što sam tada u Sarajevu rekao, »ako rodoljublje nije čovekoljublje, onda je ono lažno.«

– *Koji susret Vam je bio najuzbudljiviji?*

– Svaki susret u Sarajevu, tih nekoliko dana, bio je uzbudljiv. Stalno stisnuto grlo, gotovo do suza. Mnoge pamtim. Razgovori i dani koje sam proveo sa Izetom Sarajlićem⁶ ostali su mi u veoma dubokom i živom sećanju. Ali, kada je već o susretima reč, ispričao bih jedan. Išao sam parkom između zgrade vlade i predsedništva. Promicala je kišica. Neka je žena, pristojno obučena, sredovečna,

išla s kišobranom. Krenula je, u tom parku u kojem smo bili nas dvoje nikoga uokolo nije bilo, pravo ka meni. Bilo je malo neobično. Prišla je, pokušala je nešto da izgovori. Nije uspela. Zagrlila me je i počela da plače. Meni je to izgledalo dugo, ali bilo je nekoliko trenutaka. Onda se i meni steglo grlo. Bili smo u tom zagrljaju, a onda se žena odvojila i otišla. Reč nije progovorila. Otišao sam u predsedništvo i trebalo mi je dosta vremena da se smirim. Ta žena me je očigledno prepoznala. Tih dana televizija nas je mnogo prikazivala. Mnogo je takvih susreta tamo bilo, i sa starim prijateljima i sa novima, koje smo sticali. Mnogo toga smo doživljavali. Bio je to put koji se ne zaboravlja. Bio bih mnogo siromašniji da ga nisam imao.

– *Vi ste doputovali avionom. Tada je bilo primirje i nekoliko dana se nije pucalo. U vreme kada je prva grupa Beograđana bila u Sarajevu, stvari su se zakuvale, opet je počelo žestoko granatiranje i nije se više moglo vratiti. Aerodrom je bio zatvoren. Kako ste se vratili? Kroz tunel?*

– To je jedno putešestvije, jedna odiseja koja je priča za sebe. Prvo kroz taj tunel. Povelili su nas u mrak, nekim ulicama koje su zaštićene, i doveli pred taj tunel. Ušli smo u njega. Voda do kolena, a tunel visok devedeset santimetara. Neko koferče nosim. Interesantno je, on je devetsto i nešto metara dug, a na pola puta smo se svi preznajili. Kada smo izašli, čekala nas je vojska. Prepoznali su nas. Lepo su nas dočekali. Mi smo tamo dugo ostali. Znojavi smo bili, a bilo je veoma, veoma hladno. Sušili smo se na toj hladnoći. Nigde se nije imalo ući. Dugo čekamo vozila da nas pod zaštitom, u toj mrkloj noći, prebace pod Igman. Ja sam mislio da ćemo svi dobiti zapaljenje pluća, ali ćemo nekako stići u Split pa ćemo tamo u bolnicu. To me je tešilo. Ali ti vojnici, svi odreda, pitali su šta nam je to trebalo i zašto smo to priredili sebi. Razgovori sa njima bili su lep doživljaj. Tako su oni videli taj rat.

– *Vi ste iz porodice Stambolić, za koju je Isidora rekla da se oduvek bavila politikom.*

– Kao što Isidora reče, u tim uslovima tamo, bila je to valjda najimućnija porodica. To jeste Užički kraj, ali uže, što bi se reklo, to je subregion Stari Vlah. Za Starovlašane Cvijić piše: »Oni nikada prvi ne kažu šta misle, a po mogućstvu, ne kažu nikada.« Ja očigledno nisam poneo tu karakternu osobinu svoga kraja. Moj deda je od petero dece, troje školovao. Pred Drugi svetski rat ostavio je testament, videvši šta se priprema, dosta je godina imao, pola je imovine ostavio svojim sinovima, a drugu polovinu za školovanje unuka. Tako da smo se nas petorica braće svi školovali, i sva moja braća su bili odlični đaci. U svakom razredu najbolji. Ulazili su u knjige na kraju školske godine masnim slovima. Ja nisam bio takav. Bilo je kada sam bio i odličan, a bilo je i kada sam jedva prošao razred. Uglavnom, vrlo dobar. Kada jedan razred jedva preguram, na kraju sledećeg imam sve petice. Ja sam mnogo jurio fudbal, skijanje, bobove, nije me bilo lako ukrotiti. Imali su velike probleme sa mnom. A kada nisi stalno odličan đak, među Stambolićima nisi za školu.

– U Srbiji postoji izraz »stambolićevska Srbija« i to sa pežorativnim značenjem. Gledano iz ove perspektive, da li je iz stambolićevske Srbije izrasla miloševićevska Srbija?

– Vi kažete izrasla. Ovde samo korov raste. Koliko ja shvatam, ova Srbija, evo već trinaest godina pada, pada, pada... Još nije pala. Još o dno nije udarila. Možda je ona bila visoko. Šta je moglo iz toga izrasti? Šta izrasta iz onoga prethodnoga, kada je novo došlo takvom vrstom prevrata, sem propadanja? Doduše, u srpskoj političkoj kulturi su prevrati. Kod nas se sve događa prevratima. Ovo je bio jedan prevrat koji je trebalo da bude negacija predhodnog do kraja, to je jedna regresivna, mutantna destrukcija, to je vraćanje unazad, tragično i dramatično. Stambolićevska Srbija je postojala isto koliko i Srbija jednog Minića⁷, Todorovića⁸ ili Koče⁹, pa Milentija Popovića¹⁰, Marka Nikežića, ili jednog Draže i brata mu Mome Markovića¹¹, ili još ranije Blagoja Neškovića¹², Sretena Žujovića¹³, Aleksandra Rankovića¹⁴. Dakle, pluralna Srbija, pa makar to bilo u okviru iste ideologije, sa svim razlikama među njima koje su imenovane personalno, kao što je to kod Srba obično bivalo i u daljoj prošlosti: Petrova¹⁵ Srbija, Aleksandrova¹⁶ Jugoslavija, pa i Bajin¹⁷ Beograd, ili Acin¹⁸ Zaječar. Nikada se Srbija nije poistovetila u potpunosti ni sa jednim od njenih pomenutih vođa. Tragedija današnje Srbije je u tome što se najvećim svojim delom, bar u početku ovoga što nam se događa, identifikovala sa vlastitim destruktorom.

– U Vaše vreme pokrenuta su mnoga krupna pitanja vezana za položaj Srbije, za položaj autonomnih pokrajina u okviru Srbije. Neki iz jugoslovenskoga rukovodstva iz toga vremena u naknadnim sećanjima kažu, u stvari, postavljaju pitanje, postoji li razlika između Vas i Miloševića u načinu kako ostvariti centralizaciju Srbije i smanjiti ingerencije pokrajina?

– Kada to pitanje postavljaju mora da su ili slepi, ili gluvi, ili zlonamerni. Vrhovni sudija koji se zove život valjda je presudio i jednoj i drugoj politici. To su, zaista, bile dve dijametralno suprotne politike koje su se na kraju sudarile i ishod znamo, da ga sada ne objašnjavamo. Ja Srbiju nikada nisam zamišljao kao centralizovanu državu, već kao policentričnu, ne samo što se tiče Kosova i Vojvodine, nego čak i uže Srbije, njenih regionalnih lokal-patriotskih sklonosti i zahteva sasvim objašnjivih, pre svega, zbog veoma velikog stepena razlika u njenoj razvijenosti. Što se pokrajina tiče i centralizacije, mi smo znali da se zajedno sa izgradnjom autonomije pokrajina mora izgrađivati i jedinstvo i zajedništvo u Republici Srbiji. Mi smo to radili uz rasprave, uz sporove, uz trvenja, dugo, uporno, verovatno sporo. Trebalo je brže, ali smo radili sporazumno, dogovorno, a ta je politika nazvana oportunističkom, zamenjena je diktatima. Prvo diktat Jugoslaviji. Onda diktat pokrajinama. Srbija je centralizovanija nego ikada u svojoj istoriji. Prema tome, ne razumem otkuda se bilo kakva veza u tome može naći. Mi smo, na kraju, postigli sporazum o promeni saveznog ustava i promeni republičkog ustava u vezi sa položajem pokrajina u Srbiji, i to smo postigli saglasnošću i kosovskog i vojvođanskog rukovodstva, i to je obznanjeno kroz moj ekspoze u

skupštini Srbije, četiri dana pred Osmu sednicu. Zašto je to srušeno, zašto su bili i Jugoslavija i javno mjenje u Srbiji protiv toga sporazuma, zašto su bili za sukobe a ne za sporazum, to moraju drugi dati odgovor. Ja ne umem da ga dam, pogotovo u ovakvom razgovoru.

– *Sredinom osamdesetih Srbija je za neke bila sredina koja je prednjačila u liberalnoj atmosferi u kojoj su značajna mesta imali mladi liberalni kadrovi, tržišno orjentisani. Za druge, ona je bila sredina u kojoj je rastao nacionalizam sa kojim se rukovodstvo ne obračunava. Ovo drugo se naročito odnosi na period pojavljivanja Memoranduma. Mnogi su mislili da ste Vi predvodnik nacionalističke Srbije, a da će se sa njom obračunati Milošević.*

– Da. Oni su mislili da će sa Miloševićem učvršćivati Jugoslaviju, graditi socijalizam, ali da će sa mnom to teško ići. Zašto su tako mislili? Moguće je davati razna objašnjenja i to bi bila preduga priča. Opet je to problem tih ljudi. Ja nisam bio anacionalan. Naprotiv. Osećao sam da pripadam Srbiji, da radim za tu republiku, da se za nju i njene interese u federaciji borim. Radio sam to veoma uporno. Možda sam ponekada preterivao, ali sam u glavnim stvarima uspevao. Na primer, oko Srbije i njenog zaostajanja, uspeo sam da se to prihvati kao problem i da se to uvaži u instrumentima ekonomske politke i privrednog razvoja i njegovog planiranja. Hteo sam da napravimo jedinstvom Savez komunista, da dodemo do promena ustava, ja sam bio veoma otvoren u saradnji sa ostalim republikama. Imao sam izvanredne odnose sa rukovodstvima svih republika. Možda je smetala ta otvorenost, jer sam shvatao da se moje nacionalno podudara najvećim delom sa građanskim, a smatrao sam Jugoslaviju najvećim interesom srpskog naroda i njegovom najvećom tekovinom, koju treba braniti. Nijedno pitanje, ni problem koji smo imali, nije bilo ratno pitanje ni ratni problem, bez obzira da li se radilo o bilo kojem narodu, međusobnim odnosima, o razvoju ili bilo kojem drugom problemu ili pitanju. Što se tiče Memoranduma, to je tačka našeg definitivnog razlaza u Srbiji i uvod u politički obračun. Ja i ljudi oko mene razilazili smo se oko Memoranduma, za šta me i dan danas ne prestaju optuživati oni koji, uprkos životu i činjenicama, i dalje hoće da Memorandum brane, optužujući mene da sam ju tu nešto minirao. Valjda je danas jasno ko je bio piroman. Ja sam vodio borbu protiv Memoranduma i srpskog nacionalizma. Milošević se iz te borbe povukao. On nije hteo da učestvuje. Od tada je na političkoj sceni potpuno jasno svakom političkom čoveku u čemu je sukob i oko čega je sukob. A zašto će se oni opredeljivati tako, ne znam. Meni izgleda da su to personalni razlozi. Bilo je najvažnije mene ukloniti. U politici je bilo nešto nezdravo.

– *Vi govorite, pretpostavljam, i o jugoslovenskom rukovodstvu i ponašanju jugoslovenskog rukovodstva u to vreme. Da čujemo kako ste u knjizi Put u bespuće opisali dve situacije, dva događaja iz 1986. godine: sednicu Predsedništva Jugoslavije zbog dolaska Srba sa Kosova ispred Skupštine u kojoj se raspravljalo tada o Kosovu, i još jednu scenu iz toga perioda. Da čujemo:*

– »Rasprava je sve mučnija, praktično bez dogovora. Zaključujući sednicu, predsedavajući, Lazar Mojsov, do koga sedim, došapne mi da su svi prisutni uvereni kako sve pohode Srba sa Kosova organizujem upravo ja, te da sam ja jedini koji ih mogu sprečiti. Zaprepašćen, pozivam stenografe da ostanu, a učesnicima sednice, uz odobrenje Mojsova, ponovim to što mi je on upravo rekao. Zatim, povišenim glasom, držim neki nervozan govor o nemogućnosti saradnje uz takvo nepoverenje, takve insinucije. Pri tom, ćutim o onome što im je poznato koliko i meni – ko zapravo podbada sve te ljude na proteste. Još ne mogu da verujem da su me u tom pogledu zamenili za Dobricu Ćosića.«

– »Dakle, ulazim i prvo što vidim: Joža Vrhovec sedi na pisaćem stolu, klati nogama i dobacuje zlurado, trljajući dlanove:

‘A sad, a sad, Ivane, šta ćemo sad?’

Pukne mi film, te se na njega izgalamim.

Sedam pored Mamule. On mi odmah kaže da je veoma dobro, čak zanačajno što sam ovako besno reagovao. I dodaje: ‘Ako ovo do ponoći ne raščistiš u parku, sve će se tebi obiti o glavu. Ne gubi vreme, radi to kako znaš!’

To večer, Predsedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kao i u toku dana, zaključuje da Predsedništvo Srbije, čiji sam ja predsednik, ima obavezu i odgovornost da situaciju sredi i raščisti.

Odlazim na drugu stranu parka u svoju kancelariju. Sazivam rukovodstvo republike. Informišem o sednici Predsedništva Jugoslavije, a Lalović¹⁹ o tekućim zbivanjima. Ponovo naglašavam da je ulica domaći teren i šansa samo za nacionaliste, da nam oni samo na ulici mogu preoteti narod, da će sa ulice krenuti na nas, da ne smemo dozvoliti da se vlast brani silom, itd.

Iznenadi me Milošević upadicom:

‘Zašto se ti toliko bojiš ulice i naroda?’

‘Ne bojim se ja naroda, no onih koji sa narodom mogu manipulisati’, kažem.«

– *To su dve ilustracije, dva detalja o tome kako se tada ponašalo jugoslovensko rukovodstvo. Nije li preko Kosova svako vodio svoju politiku?*

– Preko svakoga pitanja svako vodi svoju politiku. Mi smo bili u krizi. U sveopštoj krizi je bilo jugoslovensko društvo i naši ukupni odnosi su bili u krizi. Kosovo je bila najslabija karika. Na njoj je puklo. Mi smo insistirali da se kosovski čvor i problem rešavaju zajednički i da u tome moraju svi učestvovati, da to ne bude samo Srbija, zato što je to, između ostalog, jedini put da se izbegne internacionalizacija tog problema. Nije slučajno što je italijanski ambasador odmah posle pobune na Kosovu tražio prijem kod mene. Bio sam predsednik Vlade Srbije, došao je da mi izrazi solidarnost italijanske vlade u naporima da se sredi stanje na Kosovu. Niti je ta zemlja slučajno izabrana da to učini, niti je to nama slučajno učinjeno. O svim pitanjima smo raspravljali, pa i oko Kosova, razume se. Spor

smo dolazili do nekih zajedničkih rešenja, kao što se zna, i stvarali teren za izlazak iz tog kosovskog nacionalno poremećenog stanja i odnosa u njemu. A ako su svi gledali interes, to je normalno. Svi gledaju neki svoj interes. Nije se tu htelo ništa ušicariti, posebno oko Kosova, nego se povodom Kosova raspravljalo ko kakav pristup ima i širim stvarima u Jugoslaviji, tako da se to ispreplitalo. Tu je učestvovalo jugoslovensko rukovodstvo, odnosno rukovodstva drugih republika. Sve smo smatrali zajedničkim. Posle Osme sednice će se reći: »Prste od Kosova dalje. Mi ćemo to sami rešiti, i to brzo, masom, silom i brzinom.« Krenulo se mačem da se seku čvorovi i tako su nas zavezali u hiljade novih čvorova i doveli tu gde jesmo. I nas i Kosovo.

– *Pomenuta knjiga Put u bespuće završava Vašim rečima: »U miru, život će ponuditi mnoge odgovore za budućnost koje u ovoj ratnoj akustici niko ne čuje.« Međutim to vreme još nije došlo.*

– Nije. Mi smo još uvek u pucanjima, u ubijanjima, u ratnoj psihozi, u psihozi vanrednog stanja, u strahovima koje to proizvodi, i naš glavni problem jeste što mi još uvek nismo u prilici i situaciji da postavljamo prava pitanja. Zašto smo tu gde jesmo? Gde je leglo inicijalnog zla? Ko su mu inspiratori? Šta je sa odgovornošću? Koja je prava dijagnoza bolesti obolelog naroda i njegove države i društva da bi se mogla prava terapija primenjivati? Mi u ovakvom stanju u kojem jesmo i u kojem se držimo, još uvek ne možemo da postavimo pitanja: Jesmo li mi kao narod izgubili identitet? Znamo li ko smo? Gde smo? S kim smo? Ko su nam susedi? Gde su granice? Kako nam se dogodilo da se 11.000 kvadratnih kilometara teritorije uzme a mi govorimo o suverenitetu? Da 50.000 stranih vojnika tamo dođe. Mnogo pitanja, a ključno je pitanje odgovornosti. Ne insistiram na njemu kao na akademskom, pravnom, etičkom, etničkom pitanju. To je pitanje naše budućnosti. Bez smelijeg pogleda u dalju ili bližu prošlost i novog pogleda u budućnost, mi ne možemo izaći iz bespuća.

– *Da li je za Vas još uvek otvoreno pitanje kakv će biti politički rasplet?*

– Prevrati, ustanci, bune i sukobi su sastavni deo srpske kulture. Ne znam da li ćemo moći to da izbegnemo. Ako ne izbegnemo, mi se možemo udaljiti od Miloševića, a pitanje je da li ćemo se približiti Evropi. Bilo bi dobro da to bude na civilizovan način, demokratski, izborni.

– *U prilog tome što ste rekli ide i ono što se dogodilo ove nedelje. Pucano je na Vuka Draškovića. O tome – »Događaj nedelje« u izboru Milice Lučić Čavić.*

»Vuk Drašković, lider Srpskog pokreta obnove, po drugi put je imao sreće. Prošle jeseni izbegao je smrt na ibarskoj magistrali, kada je kamion sa peskom ciljao njega a usmrtio četiri njegova bliska saradnika. Sada, u noći između četvrtka i petka, u njegovoj kući u Budvi, na njega je ispaljeno sedam hitaca. Pogodila su ga dva u glavu. Prošao je sa lakšim povredama, fizičkim. Šta je sa psihičkim? Čini mi se da su te psihičke rane teže od fizičkih. Rane čoveka koji zna da postoji nevidljiva ruka koja vuče konce, čeka, vreba i bira pogodan trenutak da mu prekrati

život. Nameće mi se pitanje o njegovoj hrabrosti ili možda uverenosti da u Crnoj Gori ne može ništa loše da mu se desi. Tako sebi objašnjavam što je sam, bez ikakvog obezbeđenja u prizemnoj kući okruženoj vrtom, savršenim prirodnim dekorom i zaklonom za ubicu, sedeo uz televizor kada je pogoden.

Portparol njegove stranke, Ivan Kovačević, ovu hrabrost ili nesmotrenost, objasnio je činjenicom da vlast hapsi Vukove telohranitelje:

– Gospodin Drašković nije uzimao novo obezbeđenje, jer bi i ti ljudi bili izloženi maltretiranju, hapšenju i narednih četiri i narednih četiri i tako u nedogled.

Vuka Draškovića, i kao političara i kao književnika, neki vole a neki ne vole. Neki mu beskrajno veruju, neki uvek podozrevaju. Jedni mu priznaju najčistije opozicionarstvo, drugi ga optužuju za kolaboraciju sa režimom. Uprkos tako izdiferenciranom odnosu prema njemu, ovoga puta, kao i posle atentata na ibarskoj magistrali i obožavaoci i kritičari su, sa retkim izuzetcima, ogorčeni i jedinstveni u osudi pokušaja ubistva.

Zoran Živković²⁰, potpredsednik Demokratske stranke i gradonačelnik Niša:

– Pokušaj ubistva predsednika jedne velike opozicione stranke je nešto što je kap preko ivice čaše koja se već dugo puni u Srbiji punoj bezakonja, punoj terora, punoj pritisaka i svakojakih ubistava. Sada ovaj pokušaj ubistva ima posebnu težinu. Jedino što mi se nameće, jeste da je to nastavak ovog terora i to da samo možemo da zahvalimo Bogu što je Drašković ostao živ sa lakšim povredama i ja mu želim da se što pre oporavi i da se što pre zajedno sa nama, koji smo već odlučili da idemo na izbore i da pobedimo Miloševića, da nam se pridruži i da tako prekinemo seriju ovih nemilih događaja. Ja ne vidim nikakvu drugu mogućnost da se ovaj talas terora na bilo koji drugi način prekine.

Miodrag Isakov, Reformska demokratska stranka Vojvodine:

– Pokušaj ubistva Vuka Draškovića, po mome mišljenju, dramatično zaoštrava državnu i političku krizu u kojoj se nalazimo i zahteva jedan jasan i odlučan odgovor sveukupne društvene, a posebno političke opozicije diktatorskom, jugoslovenskom režimu i u Srbiji i u Crnoj Gori, s obzirom da se ovo dogodilo u Budvi, a među onima koji pripadaju toj opoziciji ima i onih koji bi trebalo da se postide svojih izjava i ponašanja u poslednje vreme. Taj zahtev da se prekine sa zločinima, represijom i terorom ovoga puta mora biti takav da zabrine i time spreči one koji to organizuju i čine.

Vukašin Petrović, Pokret »Otpor«:

– To je strašno. Mislim, ovi određeni ljudi koji su se trudili tokom proteklih godinu dana da izazovu građanski rat u Srbiji, pošto su videli da nemaju snage za to, odlučili su se za terorizam. Strašno je to što se jedan lider političke partije, bili mi za njega ili ne, tretira tako. Dakle, u poslednjih nekoliko godina Vuk Drašković je i hapšen i prebijan i nekoliko puta do sada su pokušali da ga

ubiju. To nije način kojim se borite protiv političkih protivnika. Sa političkim protivnicima se borite na izborima, a ne mecima i atentatima. »Otpor« će se boriti protiv terorizma i pokušać da da svoj doprinos nenasilnom rešenju krize u Srbiji.

I ovaj drugi pokušaj atentata već je u javnosti pokrenuo brojna pitanja, od toga da li i Crna Gora postaje zona atentata kao i Srbija, do toga, kome je važno da ukloni Vuka? Sam Drašković i njegova supruga Danica uprlali su prstom u Slobodana Miloševića i Mirjanu Marković. Znači li to da Vuk nema drugih neprijatelja?»

– Bio je to »Događaj nedelje« u izboru kolegice Milice Lučić Čavić. Mi nastavljamo razgovor sa našim gostom Ivanom Stambolićem. Kako većina može da utiče na ono što se događa u Jugoslaviji? Da li mislite da može da pokrene neke procese, da ubrza?

– Iz nekih ličnih razloga, ja u Budvu ne odlazim, evo, već dvanaest godina. A ovde je odavno pomrčina. Ovde je odavno poništena granica između života i smrti. Kao da je izgubljen iskonski osećaj prema životu i smrti. A kada se ta granica jednom pređe, granice više nema. Moramo se upitati, šta će na kraju ostati od naroda, od ljudi, od čoveka. Šta će na kraju, posle svega, ostati od samog čoveka, od Vuka Draškovića, ili tačnije, od svih opozicionih prvaka i pred kim će to oni da prvače? Teško je ovde biti opozicija. Na kraju, nas je etnička solidarnost, i na toj osnovi spremnost da se mrzimo i ubijamo s drugima, koštala i košta, vidite, i vlastitih života. Strategija političkih ubistava, i ne samo njih, vodi potpunom ukidanju političkog života u Srbiji. To je opasnost sa nesagledivim posledicama.

– Da li ste Vi, Ivane, strahovali da Vam je život ugrožen nakon što ste smenjeni na Osmoj sednici?

– Ne. Ja se dosta uspešno, nekim sopstvenim mehanizmima, od tih strahova branim.

– Ipak, o tome kakva je atmosfera u to vreme bila, slušamo u jednom insertu, o jednom zanimljivom susretu sa gospodinom Brankom Mamulom.

– »Jedne novembarske večeri trebalo je da se nađem sa Mamulom. Predložio je da on pošalje kola po mene. Sigurno želi da me na nešto upozori, i da se nađemo u njegovoj kući, jer ja se nisam osećao bezbednim, a i njegovi ljudi su mi na razne načine stavljali do znanja da sam praćen, prisluškivan, pod kontrolom 'osmaša', ali da me Armija štiti, 'pokriva', da 'parira' svim ostalim službama, koje me, kao što sam i sam primećivao, samo prividno drže na slobodi. Inače, sve takve i slične poruke prenosio mi je neki pukovnik KOS-a, iz Mamulinog kabineta. Dakle, bilo je razloga, pogotovo zbog sigurnosti moje porodice, da se nađem sa Mamulom te, dobro sam zapamtio, vrlo mračne i kišovite noći, dva meseca nakon Osme sednice.

Pomenuti pukovnik, u civilu, došao je po mene u zakazano vreme. Upozorio me je odmah da ćemo ići sa dvojica kola i da ćemo sigurno biti praćeni od 'njih'. Sve je to izgovorio šapatom, tajanstveno, kao da mi se već radi o glavi... Potom me zamoli da sednem u njegova kola, i to na zadnje sedišta, tako da sednem da me 'njihovi' ne mogu videti. To, 'videti', tako je intonirao da sam morao prevesti na pogoditi.«

– *Zar je već bilo dotle došlo?*

– I tako, posle vratolomne vožnje niz košutnjačke krivine u dva neugledna i prljava automobila i uz stalne povike: »Eno ih!«, »Sad su iza, sad levo!«, »Brže!«, i uz stalna upozoravanja da se sagnem, da prilegnem, besomučno zavijamo kroz Košutnjačku šumu, naglo kočimo, pa opet startujemo...

Svakojake misli me spopadaju, pomišljam čak i na vojni puč. Za tako nešto noć je bila idealna... Ponovo slušam: »Brzo!«, »Požuri!«, »Prate nas, za petama su nam...« »Tu su, tamo su, ko je iza nas, da li su se ubacili?« Druga kola su se izgubila u toj jurnjavi.

– *Koliko to traje?*

– Jako dugo, premda ne tako dugo koliko se meni čini... I samo što smo se ispeli na Dedinje, umesto Mamulinoj kući, zapućujemo se preko Zvezde ka zgradi Generalštaba. Opet se, prema uputstvu, saginjem još dublje da me ni njihov stražar ne bi prepoznao, pa kroz neke tunele, do garaže, gde menjamo kola, pa ponovo vitlaj na Dedinje uz sve one povike, nagle zaokrete... Svašta mi pada na um, pa ipak, počinjem da sumnjam da je sve ovo inscenirano.

– *I šta je zapravo Mamula hteo u pô burne, crne noći?*

– Ništa naročito. Interesovala ga je politička situacija u Srbiji.

– *Šta će tek imati današnji akteri da pišu?*

– To je tako bilo u vreme Osme sednice i posle nekoliko meseci.

– *Da li ste član »Otpora«?*

– Dosta sam ja bio član... Sada više nisam ni član biblioteke. »Otpor« sam nekoliko puta javno podržao. To je meni jedan, ne znam tačno da definišem i mnogo o tome ne znam, ali fenomen.

– *Da li sada razmišljate o tome da se politički angažujete?*

– Čovek koji javno govori, ovako kako ja govorim, on ne može o tome razmišljati. Ipak, u politici moraš, ako hoćeš da se angažuješ, da govoriš tako da se sviđaš, bar nekim strukturama. Ja još nemam tu potrebu.

– *I na kraju, kada se već vraćamo u prošlost, još jedno pitanje: kada ste prvi put bili na Kosovu?*

– Bilo je to negde pri kraju osmogodišnje škole. Išli smo na ekskurziju na Kosovo. Bili smo u Kosovom Polju. Spomenik kosovskim junacima još nije bio podignut. Učiniće to Surep²¹ i Deroko²² uz pomoć tadašnje vlasti. Videli smo Muratovo turbe, ukazivao nam se Miloš Obilić onako kao u narodnim pesmama u svoj svojoj lepoti, vitez bez straha i mane, Kosovka devojka što poji ranjene

junake i vida im rane. Bili su tu sa nama: devet Jugovića, Toplica Milan, Kosačić Ivan, svi oni što razgone Turke na buljuke. Bili smo i u Gračanici, Milutinovoj zadužbini, u toj velelepnoj srednjovekovnoj građevini, jedinjoj koja je ušla u sve svetske enciklopedije. Dostojanstvena igumanija sugestivno je pripovedala istoriju hrama i njegovog slavnog ktitora. Govorila je o Milutinu, Simonidi, čije oči na fresci iskopaše Turci, o tome kako smo mi jeli zlatnim kašikama dok su se oni na zapadu Evrope još međusobno jeli. Pričala je o tome kako je Novo Brdo bio grad od 40.000 stanovnika, dok London još nije ni postojao. O zvonjavi zvona na crkvi Notrdam u Parizu²³ i još o koječemu sličnom. Bila je to opojna, poetski zanosna, pitka, tečna priča o našoj slavi, o našoj nadmoći nad drugima, o našim stradanjima od drugih. Bilo je to pripovedanje koje je svakoga od nas proželo, ponelo, nekako zanelo i uznelo, koje je potpuno obujmilo ta naša dečija bića.

Ko bi nam posle toga smeo reći da su to samo legende, da je to samo u pesmama, da ništa od toga nije istorijska činjenica, istorijska istina, da stvari stoje drugačije, da je poetska imaginacija jedno, a istorijska realnost nešto sasvim drugo. U tom dečačkom zanosu, nabijen emocijama, pun ponosa, baš sa tog mesta napišem pismo ocu i majci, a ona je ceo kosovski ciklus znala na pamet, i u tom pismu ispričah igumanijinu priču koju sam »snimio« kao magnetofon. Preturajući nedavno po njihovim papirima pronađoh i to pismo. Pričam to sve zato što se stalno posle toga pitam, da sam živio u drugačijem okruženju, da sam ostao samo sa legendama i mitovima i kosovskim epom, da nisam saznao za Ilariona Ruvarca²⁴, za Simu Ćirkovića²⁵, da nisam čitao *Filozofiju palanke*²⁶, no samo knjige o Milutinima²⁷, možda bih i ja počinio sva ova čuda na Kosovu i sa Kosovom?

— *Privodimo karaju naše jednočasovno druženje sa našim gostom Ivanom Stambolićem i na kraju slušamo citat iz knjige Put u bespuće o sedmodnevnom druženju Ivana Stambolića sa kćerkom Bojanom²⁸ nakon Osme sednice. Bojana je ubrzo posle toga nastradala u saobraćajnoj nesreći i njen otac je rekao da je ona prva žrtva Osme sednice.*

— »Nas dvoje smo tada u Miločeru uprkos svemu, ili baš zbog svega, proveli sedam dana, naših najlepših sedam dana.

Miholjsko leto na moru! Prazne plaže, na šetalištima gotovo pusto. Nas dvoje sami! Vodila me je i u kafiće gde se njeno društvo okuplja. Pričamo o tome kako je, kad je bila mala, još u osmogodišnjoj školi, za vreme jednog našeg letovanja u Petrovcu na moru, i pored mog protivljenja, dograbila 'Petrijin venac'²⁹ i pročitala ga. Kad se vratila u školu, kao obično na početku nove školske godine, a posle letnjih ferija, imali su pismeni zadatak. Tema: 'Knjiga koju sam letos pročitala'.

Pisala je kako je čitala i 'Petriju'. Sastav je, izgleda, bio izuzetan, onaj za čitanje i po drugim odeljenjima. Međutim, nastavnica je našla za potrebno da joj

prigovori kako takve knjige u njenim godinama ne treba čitati, nego nešto vedrije. Tako nešto... I ušle su u spor. Bojana se iznervirala i iznenada upitala nastavnicu da li je ona tu knjigu čitala. Ova, zatečena, iskreno odgovori da nije:

‘Pa, kako vi govorite o knjizi koju niste čitali?’ – odbrusila je Bojana.

Uvek je smelo isterivala istinu na čitac, bez straha od posledica».

Radio Slobodna Evropa, *Noćni razgovori*, juna 2000.

Novinar: Branka Mihajlović

Napomene:

¹ Petar Stambolić, partijski i državni funkcioner u Srbiji i SFRJ.

² Veljko Stambolić, sin Katice i Ivana Stambolića.

³ Tijana Stambolić, kći Katice i Ivana Stambolića.

⁴ Uroš Stambolić, unuk Ivana Stambolića.

⁵ Studentske demonstracije 1991, a studentski protesti 1992. Videti u ovoj knjizi tekst *Posle pet godina ćutanja...*

⁶ Izet Sarajlić, poznati bosanski pesnik.

⁷ Miloš Minić, partijski i državni funkcioner u Srbiji i SFRJ.

⁸ Mijalko Todorović – Plavi, partijski i državni funkcioner u Srbiji i SFRJ.

⁹ Koča Popović, diplomata SFRJ.

¹⁰ Milentije Popović, partijski i državni funkcioner u Srbiji i SFRJ.

¹¹ Moma Marković, državni i partijski funkcioner u Srbiji i SFRJ.

¹² Blagoje Nešković, lekar, španski borac, partijski i državni funkcioner Srbije i FNRJ. Zbog političkih neslaganja, 1952. povukao se iz politike i posvetio nauci.

¹³ Sreten Žujović, partijski i državni funkcioner u FNRJ do 1948. godine, kada se izjasnio za Rezoluciju IB.

¹⁴ Aleksandar Ranković, visoki partijski i državni funkcioner SFRJ. Organizovao i rukovodio Službom državne bezbednosti. Zbog optužbi za zloupotrebe u toj službi (1966), smenjen sa visokih dužnosti i isključen iz javnog života.

¹⁵ Kralj Petar Karađorđević I.

¹⁶ Kralj Aleksandar Karađorđević.

¹⁷ Nikola Pašić – Baja.

¹⁸ Aca Stanojević, prvak Narodne radikalne stranke.

¹⁹ Svetomir Lalović, ministar unutrašnjih poslova u Vladi Republike Srbije.

²⁰ Zoran Živković, posle promene režima Slobodana Miloševića, savezni ministar policije.

²¹ Milorad Panić – Surep, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Srbije.

²² Aleksandar Deroko, arhitekt i istoričar umetnosti.

²³ Legenda da su na *Bogorodičinoj crkvi* u Parizu 1389. zvonila zvona.

²⁴ Ilarion Ruvarac (1832–1905), rodonačelnik srpske kritičke istoriografije.

²⁵ Sima Ćirković, akademik, istoričar – medievist.

²⁶ Poznato delo Radomira Konstantinovića.

²⁷ Danko Popović, *Knjiga o Milutinu*. Vrlo brzo označavana abrevijacijom svog naslova *Milutin*.

²⁸ Bojana Stambolić, kći Katice i Ivana Stambolića. Poginula u saobraćajnoj nesreći četiri nedelje posle Osme sednice.

²⁹ Delo Dragoslava Mihailovića.

Koreni zla

Problem Srba to je Slobodan Milošević. On sada više nije ni vođa, niti spasilac naroda, niti branitelj srpskog dostojanstva. Slobodan Milošević u njihovim očima više nije mesija. Srpski narod ga je obožavao kao boga i verovao da će kroz identifikaciju s njim postati nebeski. Milošević je ostao na svom oblaku dok narod svakim danom sve više tone u blato. On se uvek rugao srpskom narodu koji je za njega bio samo sredstvo manipulacije. Milošević i srpski narod su bili jedno, danas ta sinteza više ne postoji: oni su razdvojeni. Srbi se moraju suočiti sa ovom činjenicom. Ona za njih predstavlja problem, ali i jedino sredstvo rešavanja i priznavanja sopstvenog poraza. A jedino sredstvo priznavanja ovog poraza je osuđivanje Slobodana Miloševića.

Ali mi Srbi, mi smo želeli čutati o svom porazu, mi smo želeli prećutati ovih trinaest godina užasa, izbrisati ih iz svog sećanja, ne obazirati se ni na šta što se dogodilo da ne bismo morali platiti cenu, da ne bismo morali s njim podeliti odgovornost za ovu tragediju. Mi nismo sposobni da se suočimo sa realnošću. To je naš još ozbiljniji problem danas. Da bi se izašlo iz ovog košmara, potrebno je usmeriti se na korene zla. A to zlo to je nacionalizam. Zato se toliko plašimo.

Dok god budemo odbijali da sebi postavimo istinska pitanja, uočimo zlo, pogledamo u oči svojoj ne tako davnoj prošlosti, nećemo se moći izvući. Nije dovoljno lišiti vlasti Slobodana Miloševića. Pitanje odgovornosti nije akademsko niti pravno pitanje, naša budućnost je stavljena na kocku. Potrebno je da razumemo kako smo dovde došli: koje to behu sile koje su ovo omogućile, koje su dale inspiraciju. Takođe treba da se zapitamo: ako imamo državu, koja je to, gde su njene granice. Srpstvo je poprimilo jedan antievropski oblik, antimodernistički i kolektivistički. Mi se skrivamo iza Jugoslavije. To su samo politički prikazi. Srbija takođe ne zna da je Berlinski zid srušen. Treba okončati ovu laž. Treba da se probudimo.

Slobodan Milošević je savršeniji izraz lošijih crta naše ličnosti. To je zbog toga što on zna kako da nađe zajednički jezik, dostupan svima. On izražava našu despotsku svest. Srbi ne žele čoveka koji bi njima upravljao, oni žele gospodara, vođu. Srpska istorija je izgrađena na taj način. Ovaj narod je polovinu svog vremena proveo u traženju gospodara, a drugu polovinu u oslobođanju od istoga. Ponoviću da treba da shvatimo kako smo dovde došli, kako smo stvorili Slobodana Miloševića. Ovaj problem se ne može svesti na jednu osobu. Doista je

Slobodan Milošević jedan bolesnik. Priznajmo onda da je našom zemljom upravljao bolestan čovek i pokušajmo da razumemo kako je ovo bilo moguće. Istina je da je to bilo kada je Srbija bila nestabilna, zemlja je bila u krizi, društvo je bilo u krizi. Komunistička partija se pokazala kao nesposobna u pronalaženju resenja i bila je sporna. Jugoslovenski rukovodioci nisu imali nikakav plan, nikakvu viziju budućnosti, i otvorili su put još nazadnijim tokovima. Srbi su se krizi suprotstavili neprihvatanjem realnosti jer su sebe smatrali oštećenom stranom u Jugoslaviji. Na šahrani Rankovića, Titovog bivšeg ministra unutrašnjih poslova, predvodnika krvave represije početkom šezdesetih, naročito protiv Albanaca na Kosovu, okupljanje ljudi je bilo zabranjeno. Ali niko se u Jugoslaviji tada nije zapitao zašto je toliko Srba žalilo za Aleksandrom Rankovićem. Nakon Titove smrti, jugoslovenski rukovodioci nisu bili spremni da reformišu sistem kako bi se izašlo iz krize. Oni koji su želeli da smanje troškove budžeta i započnu neposredne izbore bili su marginalizovani. Blokiranjem reformi, jugoslovenski rukovodioci nameravali su da spreče nacionalizam. Postigli su suprotan efekat. Slobodan Milošević se okoristio ovim spletom okolnosti. Ono što je proizašlo zatim bile su posledice pogrešnog izbora. Kad je Milošević otkrio svoje pravo lice, ostale jugoslovenske republike želele su da napuste ovaj ludi brod. Milo Đukanović¹ ga je konačno pročitao i Crna Gora takođe želi da napusti brod čim za to dođe vreme.

Slobodan Milošević nije prosečan čovek, on je inteligentan, ali u negativnom smislu. On je bio savršen predvodnik plana koji nije mogao sprovesti sam. Srpski narod ga je sledio. Prema tome, Milošević ne može jedini da snosi odgovornost za ovu tragediju.

Stvari su se promenile u Srbiji. Narod se više ne identifikuje s Miloševićem. Raspad se dogodio. Većina Srba je danas protiv njega. Ali oni ne znaju zašto jer ne žele da odgovore na osnovna pitanja. Ipak, sve se više odbija teza zavere. Malopomalo počinju da razmišljaju. Ovaj proces je, naravno, spor, ali je u toku. Svi su iznenađeni onim što se dogodilo. Oni počinju da shvataju da tadašnji problemi nisu bili toliko ozbiljni da bi doveli do rata i da su rešenja postojala.

Ja ne verujem da se Srbija može izvući putem miroljubivosti. Diktature su sotonske. Ne može se uništiti jedna unutrašnja diktatura ukoliko je ne sruši druga diktatura. Razaranje rizikuje da bude krvavo. Teško je predvideti šta će se dogoditi, pogotovo kad sve zavisi od jednog iracionalnog čoveka. Milošević raspolaže specijalnim snagama. Za vreme mog predsedništva, Srbija je imala 16.000 policajaca. Danas ih ima preko 100.000. Osim toga, Slobodan Milošević uvek čini sve što je neophodno kako bi se održao na vlasti. On deluje sa ovog stanovišta sa jednom sigurnom logikom. Što se tiče opozicije, ona ne čini sve što je u njenoj moći. Upravo sada, Milošević se ponaša kao Enver Hodža i oko Srbije podiže Kineski zid. On živi od izolacije i siromaštva svog naroda. On se može održati na vlasti jedino pretvarajući Srbiju u zatvor.

Namere Zapada su dobre, ali posledice njegove politike prema Srbiji su loše. Trebalo je skinuti sankcije kako bi Milošević bio sprečen da od Srbije

napravi zatvor i zabraniti investiranja kako režim ne bi profitirao od ovog otvaranja. Za sada program Evropske unije »Nafta za demokratiju« još uvek nije rešenje jer je opozicija diskreditovana. S druge strane, ponovno otvaranje vazdušnih linija predstavlja dobar potez. Ali, rešenja ne treba tražiti u Pentagonu. Srpska televizija je jača nego svi zapadni bombarderi. Bilo bi mnogo efikasnije postaviti predajnike svuda oko Srbije u cilju sprečavanja propagande režima.

Što se tiče Kosova, potrebno je iznaći rešenje u De Golovom stilu. Razumeće onaj ko želi. Zapad se protivi nezavisnosti Kosova iz poznatih razloga. Bilo bi dobro onda da nametne drugi plan sa idejom da se Kosovo i Srbija integrišu u Evropu u roku od pet godina, ili sedam, ako je neophodno, i sa ulaganjima neophodnim za ostvarivanje kvalitetnijeg života. Istina je da je ovo rešenje krajnje skupo, ali manje skupo nego jedan novi rat.

Jun 2000, Pariz

Tekst nije objavljen.

Razgovor vodila Florance Hartmann

Napomena:

¹ Milo Đukanović, predsednik Republike Crne Gore.

BIOGRAFSKI PODACI O AUTORU

Stambolić (Miodrag) Ivan

Rođen 5. 11. 1936, Brezova kod Ivanjice

- Osnovnu školu pohađao u Brezovi, Ivanjici i Titovom Užicu
- Industrijsku školu završio u Rakovici
- Pravni fakultet završio u Beogradu (studirao uz rad)

Nakon završetka Industrijske škole radi kao kvalifikovani radnik u Fabrici reznog alata i preduzeću »Cer« u Čačku, a potom u Industriji motora u Rakovici. Biran je za narodnog poslanika.

OBAVLJAO DUŽNOSTI:

- direktor Združenog preduzeća »Tehnogas« u Beogradu (1965–1975);
- predsednik Privredne komore Beograda (1975–1976);
- sekretar izvršnog komiteta Predsedništva SK SR Srbije (1976–1978);
- predsednik Izvršnog veća Skupštine SR Srbije (1978–1982);
- predsednik GK SK Beograda (1982–1984);
- predsednik CK SK Srbije (1984–1986);
- predsednik Predsedništva SR Srbije (1986–1987) smenjen decembra 1987;
- predsednik JUBMES-a (Jugoslovenska banka za međunarodnu ekonomsku saradnju) (1988–1997).

OBJAVLJENE KNJIGE:

Direktor u samoupravljanju, RAD, Beograd 1978;
Rasprave o SR Srbiji (1979–1987), (GLOBUS Zagreb 1988);
Put u bespuće – Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića, (RADIO B-92, Beograd 1995).

Povodom nestanka Ivana Stambolića, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji i Odbor za oslobađanje Ivana Stambolića, objavili su knjigu *Slučaj Ivan Stambolić*, Beograd, 2001.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323(497.11)(047.53)

СТАМБОЛИЋ, Иван

Koren zla / Ivan Stambolić ; [urednik i
priređivač Latinka Perović]. - Beograd :
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji,
2002 (Beograd : Zagorac). - 194 str. ;
23 cm. - (Biblioteka Svedočanstva 10)

Tiraž 400. - Str. 7-16: Ivan Stambolić:
između nepristajanja i osude na čutanje /
Latinka Perović.

ISBN 86-7208-058-0

а) Стамболић, Иван (1936-) - Интервјуи б)
Србија - Политичке прилике
COBISS-ID 98410508

